

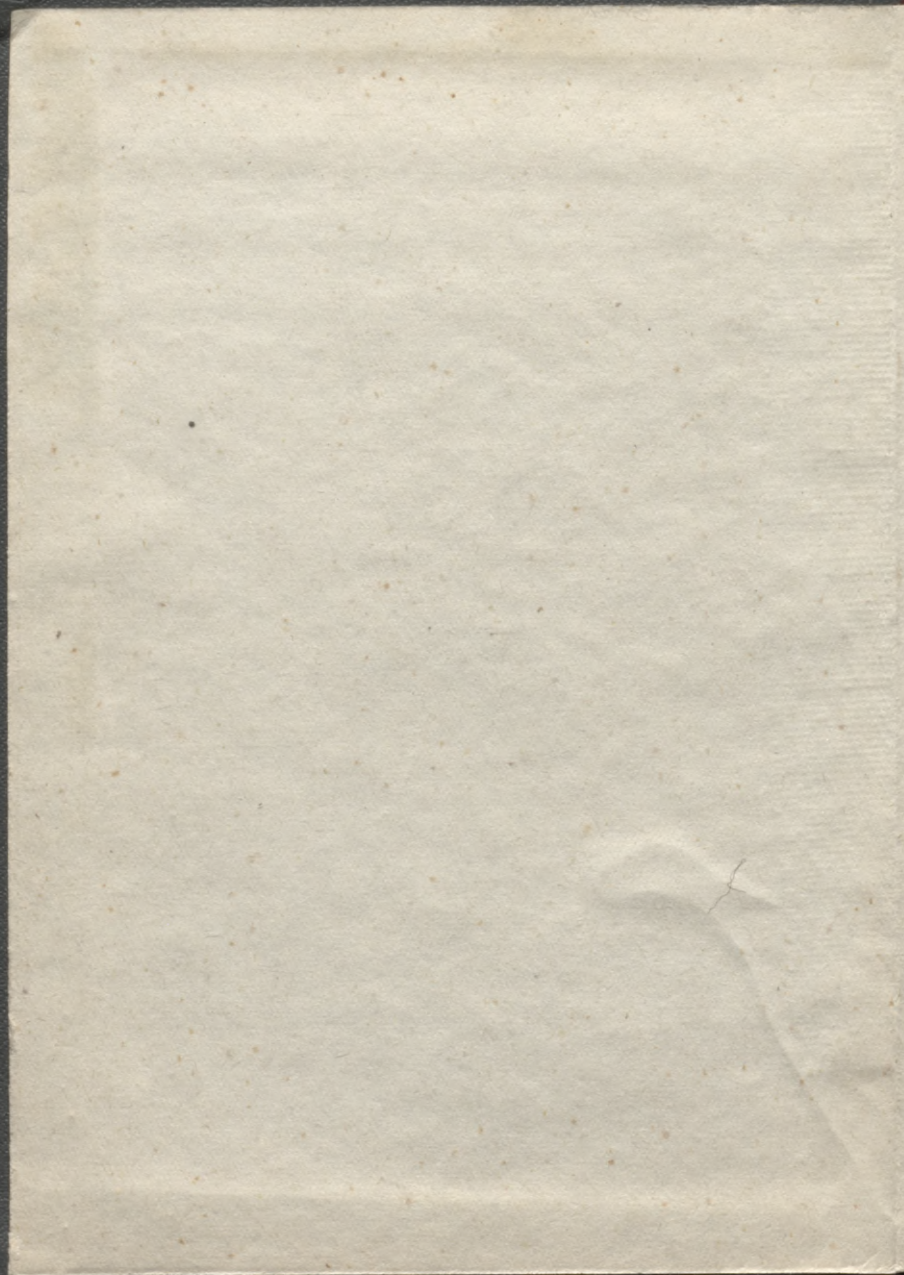
73-2

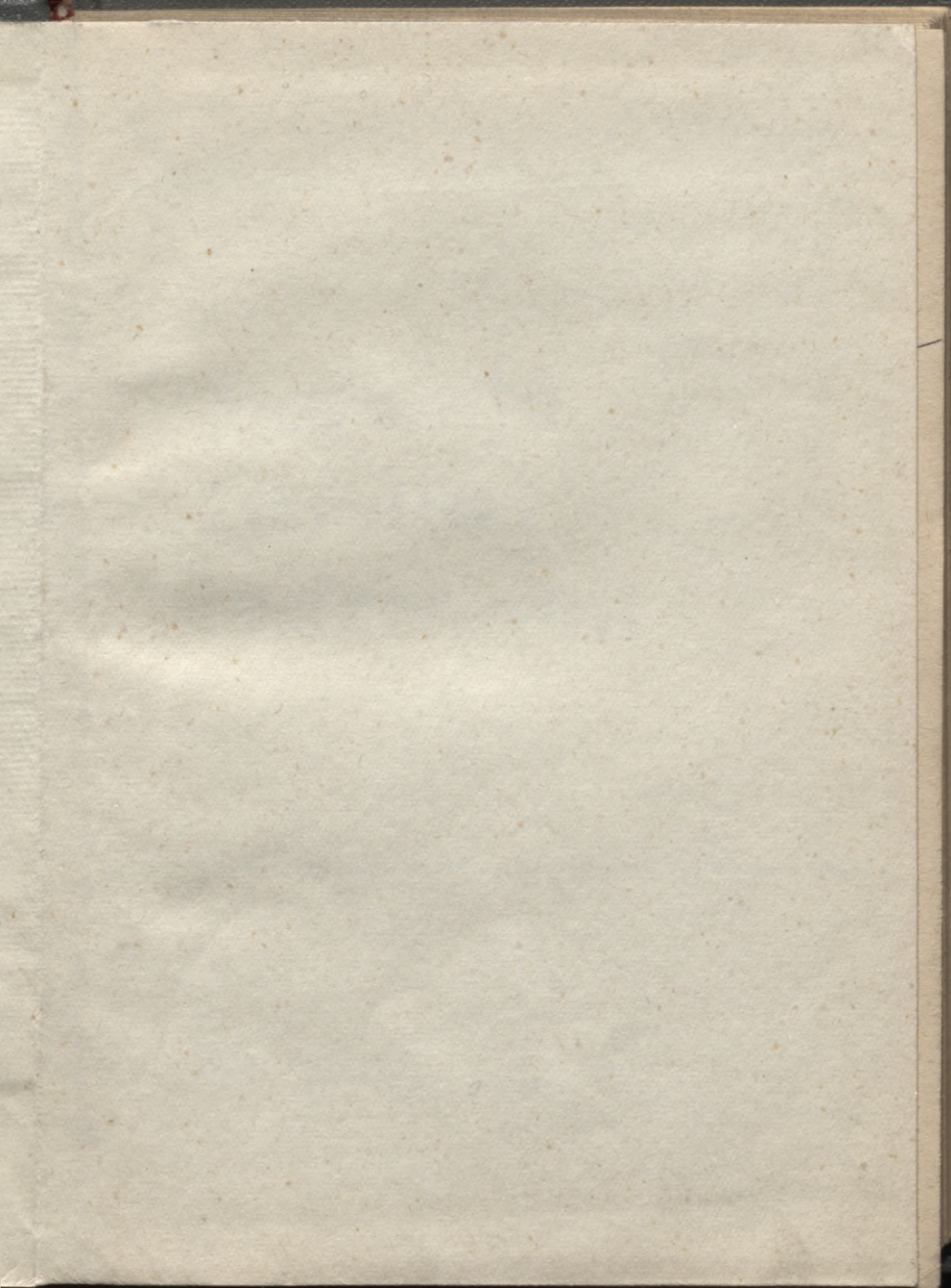
92

B. MEŽGAILIS

P. ZVIDRIŅŠ

**PADOMJU
LATVIJAS
IEDZĪVOTĀJI**

~~73-40-933~~

0305065410

Mūsdienās demogrāfiskās problēmas ir ļoti aktuālas. Par to liecina kaut vai tas, ka ANO izsludinājusi 1974. gadu par starptautisko demogrāfijas gadu.

Sinī zinātniski populārajā apcerējumā divi mūsu republikas demogrāfi, ekonomikas zinātni kandidāti — B. Mežgailis un P. Zvidriņš uz veikto pētījumu pamata aplūkojuši Latvijas iedzīvotāju skaita un sastāva veidošanos pagātnē, pašreiz un paredzamās demogrāfiskās tendences nākotnē.

Iztirzāti faktori, kas Latvijā virzījuši demogrāfiskos procesus līdz šim un var virzīt arī turpmāk. Rūpīgi analizētas vairākas problēmas, kuras, pareizi risinot, var pozitīvi ietekmēt demogrāfiskos procesus un līdz ar to veicināt vēl straujāku ražošanas spēku attīstību, tautas materiālās labklājības un kultūras līmeņa kāpinājumu.

Grāmata var ieinteresēt plašas lasītāju aprindas, jo tā ir pirmais šāda veida plašākais darbs mūsu republikā.

PRIEKŠVārds

Padomju Latvijā pēckara gados notikušas divas tautas skaitīšanas — 1959. gadā un 1970. gadā. Bagāts datu materiāls iegūts arī iedzīvotāju dabiskās un mehāniskās kustības¹ kārtējās uzskaites rezultātā. Sešdesmito gadu otrajā pusē mūsu republikā tika organizētas vairākas sociāldemogrāfiskās aptaujas specifisko demogrāfisko procesu detalizētai izpētei. Plašāks apcerējums par Latvijas PSR iedzīvotājiem, kurā tiktu atspoguļoti visi šie materiāli, līdz šim nav publicēts. Bet lasītāju interese par republikas iedzīvotāju skaita un sastāva jautājumiem ir ļoti liela, tāpēc esam centušies šo robu aizpildīt.

Šis mūsu darbs veltīts Latvijas iedzīvotāju skaita, sastāva, kustības, kā arī nodarbinātības problēmām. Tas aptver pēdējo simt gadu laikposmu.

Esam mēģinājuši konstatēt galvenās tendences, kas raksturīgas Latvijas iedzīvotājiem. Daudzas

¹ Ar iedzīvotāju *dabisko* kustību demogrāfi saprot iedzīvotāju skaita un sastāva izmaiņas dzimstības un mirstības rezultātā; ar *mehānisko* kustību — tādas pašas izmaiņas iedzīvotāju pārvietošanās rezultātā.

mūsdienu demogrāfiskās parādības, kuras nespeciālistu var pārsteigt, — zemais dzimstības līmenis, mazais dabiskais pieaugums, veco ļaužu lielais īpatsvars iedzīvotāju sastāvā, migrācijas virzieni — lielāko tiesu nav radušās šodien. Vairāku šo parādību rašanās notikusi jau šā gadsimta sākumā vai pat pagājušajā gadsimtā. Ņemot vērā, ka daudzu demogrāfisko procesu raksturīgās tendences saglabājas vairākās paaudzēs, bija jāizpētī un jānovērtē ne tikai šāsdienu parādības, bet jāielūkojas arī nākotnē.

Pētījot Latvijas iedzīvotāju demogrāfiskās problēmas šādā diezgan ilgā vēstures posmā, ņemti vērā K. Marksa norādījumi, ka «katram īpatnējam vēsturiskam ražošanas veidam patiesībā piemīt savi īpatnēji apdzīvotības likumi, kuriem ir vēsturisks raksturs»¹.

Sajā sakarā arī V. Ļeņins rakstīja: «Cilvēkaairošanās nosacījumi tieši atkarīgi no dažādo sociālo organismu iekārtojuma, un tāpēc iedzīvotāju likums par katru tādu organismu jāpētī atsevišķi, bet ne «abstrakti», bez attiecināšanas uz vēsturiski dažādām sabiedriskās iekārtas formām», jo cilvēks «dzīvo dažādos, vēsturiski mainīgos *sociālos organismos*, kurus nosaka sabiedriskās ražošanas sistēma un tātad arī sadales sistēma»².

Lai gan Latvijas iedzīvotāji pirmspadoņju laikā bija pakļauti vieniem un tiem pašiem kapitālisma apdzīvotības likumiem, kas darbojās tiklab tad, kad Latvija vēl ietilpa cariskajā Krievijā, kā arī, kad jau pastāvēja buržuāziskā Latvija, tomēr katrā no abiem laikposmiem bija savas īpatnējas šo likumu

¹ *Markss K.* Kapitāls. I. sēj. R., LVI, 1951, 599. lpp.

² *Ļeņins V. I.* Raksti. Tulk. no 4. izd. 1. sēj., 407. lpp.

izpaušmes formas. Tāpēc abi periodi mūsu darbā aplūkoti atsevišķi.

Galveno uzmanību esam pievērsuši Padomju Latvijas iedzīvotāju kustības aktuālajiem jautājumiem. Īpašas nodaļas veltītas iedzīvotāju skaita, sastāva, dabiskās kustības un nodarbinātības problēmām.

Iedzīvotāju demogrāfiskās problēmas aplūktas ciešā kopsakarā ar sociālekonomiskajiem procesiem, ar visu ražošanas spēku attīstību. Sabiedrības ražošanas spēku attīstība un iedzīvotāju skaita un sastāva attīstība ir savstarpēji atkarīgi procesi. Pie tam ražošanas spēku attīstībai ir noteicošā loma. To uzsvēris arī K. Markss.¹ Iedzīvotāji ir ļoti svarīgs faktors ražošanas attīstībā. Iedzīvotāju darba spējīgā daļa ir viena no sabiedrības ražošanas spēku galvenajām sastāvdaļām. Tāpēc ir svarīgi pētīt ražošanas un iedzīvotāju jautājumus ciešā kopsakarā, savstarpējā atkarībā.

Esam skāruši visdažādākos jautājumus, kas saistīti ar mūsu republikas iedzīvotāju skaita un sastāva atražošanas un nodarbinātību dažādos vēstures posmos, izdarijuši attiecīgo datu salīdzinājumus ar datiem par citām Padomju Savienības republikām, vairākām sociālistiskajām un kapitālistiskajām valstīm. Grāmata domāta gan speciālistiem, kas nodarbojas ar šādu problēmu pētīšanu, — ekonomistiem, ģeogrāfiem, vēsturniekiem u. c., gan arī visplašākajam lasītāju lokam.

Pirmo, otro un ceturto nodaļu sarakstījis B. Mežgailis, trešo nodaļu — B. Mežgailis un P. Zvidriņš. Autori izsaka pateicību grāmatas manuskripta

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е, т. 8, с. 568.

recenzētājiem — P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes docentam ekonomikas zinātņu kandidātam H. Zilem un Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta vec. zin. līdzstrādniecei ģeogrāfijas zinātņu kandidātei P. Eglītei par viņu piezīmēm, kuru lielākā daļa manuskripta galīgajā variantā ir ievērota, kā arī par vērtīgajiem padomiem manuskripta tapšanas gaitā — P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes docentam ekonomikas zinātņu kandidātam J. Porietim.

IEDZĪVOTĀJU UN EKONOMIKAS SAVSTARPĒJAIS SAKARS LATVIJĀ PIRMSPADOMJU LAIKĀ

Laika posms, kurā apskatām pirmspadomju Latvijas iedzīvotājus, sākas pagājušā gadsimta sešdesmitajos gados, kad mūsu republikas tagadējā teritorija ietilpa cariskās Krievijas sastāvā, un beidzas 1940. gadā, kad Latvijā tika atjaunota padomju vara. Šis posms raksturīgs ar kapitālisma uzplaukumu, attīstību un bojā eju Latvijā. Visā šajā periodā, izņemot 1919.—1920. gadu, kad īsu laiku pastāvēja padomju vara, tautas saimniecība un arī iedzīvotāji bija pakļauti kapitālisma attīstības ekonomiskajiem likumiem.

Isumā aplūkosim ekonomiskos likumus un teorijas, kuru zināmā ietekmē pirmspadomju periodā Latvijas teritorijā veidojās iedzīvotāju skaits, sastāvs un nodarbinātība.

Kapitālisma apstākļos iedzīvotāju skaita izmaiņu ekonomiskais likums ir relatīvās pārāpdzīvotības likums. Tas nosaka, ka zināma daļa darbaspēka kļūst lieka tikai tāpēc, ka eksistē kapitālistiskais ražošanas veids.

Lai mēģinātu izskaidrot un attaisnot šī likuma darbību, kapitālisma apoloģēti izstrādājuši dažādas teorijas par iedzīvotāju skaita un sastāva izmaiņām.

Speciāli neiztīrējot šīs dažādās iedzīvotāju atražošanās teorijas, norādīsim tikai uz tām, kuru propagandēšana visjūtāmāk ietekmējusi Latvijas iedzīvotājus.

Latvijā pirmspadomju periodā ļoti popularizēja angļu ekonomista un mācītāja T. R. Maltusa reakcionārās idejas. Tās tika izplatītas, jau sākot ar pagājušā gadsimta sešdesmito gadu beigām.¹

Maltusa mācība ir tradicionāla buržuāziska teorija, kas izveidota tāpēc, lai trūcīgo iedzīvotāju slāņi nevērstu savu sašutumu pret «valdībām un augstākajām šķirām»². Šīs teorijas pamattēze ir tāda, ka cilvēcei esot raksturīga cenšanās pēc absolūtas pārapsūtošanās, t. i., cilvēce vairojoties straujāk par eksistences līdzekļu pieaugumu. Pēc Maltusa domām, iedzīvotāju neierobežoto vairošanos samazinot tikai kari, slimības un nabadzība. No visa tā varot izvairīties, ja cilvēki ierobežošot dzimstību, vēlāk stādāmies laulībā.

K. Markss, F. Engelss un V. Ļeņins iznīcinoši kritizēja Maltusa mācību kā vienu no visreakcionārākajām apsūtošanās teorijām.³

Maltusa un viņa piekritēju idejas bija Latvijā pirmspadomju laikmetā laidušas dziļas saknes. Trīsdesmito gadu vidū sievietes devās laulībā vidēji 28 gadu vecumā, bet vīrieši — 33 gadu vecumā. Lai izvairītos no nabadzības, rīkodamies pēc Maltusa

¹ Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения, I СПб 1968; Latviešu konversācijas vārdnīca, 13. sēj., R., 1935—1936, 25543.—25545. sleja.

² Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения, I. СПб, 1868, с. 12.

³ Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»), ч. II. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения. Изд. 2-е, с. 120 128; Энгельс Ф. Дабас диалектика. R., LVI, 1952, 274. lpp.; Ļeņins V. I. Raksti, 19. sēj., 202.—204. lpp.

«receptes», turīgo un vidējas rocības iedzīvotāju slāņi arvien vairāk ierobežoja dzimstību. Tā laika literatūrā visai jauki tika iztēlota maltusisma «teorijas» apgūšana praksē: «Ģimenes bez bērniem vai ar vienu vai diviem bērniem dzīvoja daudz labākos apstākļos nekā daudz bērnu ģimenes, varēja ātrāk iekrāt naudu, uzcelt savu namu. Un nu tā laika latvietis šķita atradis turības atslēgu — viņš sāka ierobežot bērnu skaitu.»¹

Kaut arī vēlās laulības kļuva arvien biežākas un notika strauja dzimstības mazināšanās, tomēr nabadzību un bezdarbu tādējādi novērst, protams, nevarēja. Maltusisma ideju izplatīšanās sekas tikai bija tādas, ka tuvojās Latvijas iedzīvotāju skaita straujas krišanās briesmas. Apjautuši tuvojošās demogrāfiskās krīzes simptomus, vairāki ekonomisti un citi ar iedzīvotāju atražošanās jautājumiem saistītie speciālisti propagandēja citu buržuāzisku teoriju — nepietiekamā iedzīvotāju skaita teoriju.

Nepietiekamā iedzīvotāju skaita koncepcijas pārstāvji ārzemēs ar tās autoru L. Heršu priekšgalā atrada atbalstu Tautu Savienības Starptautiskajā darba birojā, kurš oficiāli šo teoriju atzina.

Šīs teorijas pārstāvji redzēja, ka pēc pirmā pasaules kara pār Eiropu savelkas tautu izmiršanas draudi. Daudzās Eiropas valstīs raksturīga jau bija nevis pārapsdzīvotība, bet gan iedzīvotāju skaita krasa samazināšanās. Līdzīgs stāvoklis radās arī buržuāziskajā Latvijā. Tāpēc buržuāziskās Latvijas statistikas pārvaldes priekšnieks M. Skujenieks² un citi Latvijas tā laika vadošie demogrāfi pieslējās

¹ *Freijvalds R.* Latviešu tautas mūzs. R., 1936, 69. lpp.

² *Skujenieks M.* Latvija. Zeme un iedzīvotāji. R., 1927, 202. lpp.

nepietiekamā iedzīvotāju skaita koncepcijai un to plaši propagandēja. Šīs koncepcijas pārstāvji ekonomiskās krīzes, ražošanas jaudu nepilnīgu noslogojumu, bezdarbu un masu nabadzību izskaidro ar dzimstības samazināšanos un nepietiekamu iedzīvotāju skaitu.

Lai gan nepietiekamā iedzīvotāju skaita koncepcijas tēzes ir veidotas pretmetā maltusiešu tēzēm, tomēr abu šo koncepciju mērķis ir viens un tas pats — izskaidrot ekonomikas satricinājumus, atpalcību un masu nabadzību nevis ar novecojušām sabiedriskajām attiecībām, bet gan ar radušos demogrāfisko situāciju.

Kā maltusisms, tā arī nepietiekamā iedzīvotāju skaita teorija balstās uz galējiem iedzīvotāju skaita augšanas tempiem: pirmā — uz pārāk straujiem, otrā — nepietiekamiem. Tā kā arī tolaik maz bija valstu, kuras varētu uzskatīt par pārāk apdzīvotām vai ļoti maz apdzīvotām, tad radās vajadzība pēc tādas teorijas, kas nebalstītos uz iedzīvotāju skaita un dzimstības līmeņa galējām izpausmēm. Tika «konstruēta» iedzīvotāju optimālā skaita teorija. Tā guva plašu popularitāti Tautu Savienībā 1927. gadā, un tai ir daudz piekritēju kapitālistiskajā pasaulē arī pašreiz.

Iedzīvotāju optimālā skaita teorijas pārstāvji (A. Sovī, I. Ferenči, A. Landri u. c.) par optimālo uzskata tādu iedzīvotāju skaitu, kas sasniegtā zinātnes un tehnikas līmeņa apstākļos nodrošina vislielākos naudas ienākumus vidēji uz iedzīvotāju. Tāpat kā maltusieši, arī iedzīvotāju optimālā skaita teorijas pārstāvji balstās uz to, ka dzīves līmeni nosaka attiecības starp iedzīvotāju skaitu un eksistences līdzekļiem.

Vispārējā veidā iedzīvotāju optimālā skaita teori-

jas pamattēzē konstatēts, ka iedzīvotāju skaita palielināšanās līdz zināmām robežām ir vēlama, jo cilvēks ir ne tikai patērētājs, bet arī ražotājs. Taču noteikt optimālo iedzīvotāju skaitu nav iespējams, un to atzīst paši šīs teorijas autori. Tāpēc šī teorija faktiski operē ar subjektīvu vērtējumu, konkrētas valstis pieskaitot pie pārapdzīvotām vai nepietiekami apdzīvotām. Tā, piemēram, A. Sovi¹ uzskata, ka Francijā un dažās citās Eiropas zemēs nav pietiekams iedzīvotāju skaits, ka tajā nav sasniegts optimums, turpretim Indijā, Japānā, Brazīlijā un Itālijā iedzīvotāju skaits ir pārāk liels. Pēc buržuāziskās Latvijas demogrāfu domām, arī Latvijā iedzīvotāju skaits nebija optimāls.

Minētās un citas buržuāziskās demogrāfijas teorijas pēc savas būtības ir reakcionāras, jo tās balstās uz uzskatu, ka nekādi sociāli pārkārtojumi nevar likvidēt bezdarbu un masu nabadzību. Šīs teorijas ir reakcionāras arī tāpēc, ka tās cenšas izskaidrot kapitālistiskās ekonomiskās sistēmas atpalicību ar demogrāfisko situāciju. Tāpēc tās plaši izmantoja agrāk un izmanto arī tagad buržuāziskās valdības, lai pamatotu savu reakcionāro politiku.

Minētās un vēl citas buržuāziskās teorijas, kā arī sabiedriski ekonomiskie apstākļi ietekmēja iedzīvotāju skaita veidošanos tā laika Latvijā.

Iedzīvotāju skaits veidojās kā dabiskās kustības, tā arī mehāniskās kustības rezultātā. Abi šie iedzīvotāju skaita izmaiņas faktori darbojās ekonomikas ietekmē. Iedzīvotāju kustības procesi savukārt ietekmēja ekonomikas attīstību.

¹ *Sauvy A. Theorie generale de la population*, 1. Paris, Presses Universitaires de France, 1956, p. 177.

Iedzīvotāju skaita un kustības rādītājus, kā arī to savstarpējo sakaru ar tautas saimniecības attīstību Latvijā pirmspadomju periodā tūdaļ aplūkosim.

I. IEDZĪVOTĀJU LOMA TAUTAS SAIMNIECĪBAS VEIDOSANĀ LATVIJAS TERITORIJĀ KRIEVIJAS IMPĒRIJAS LAIKĀ

1. Iss sociālekonomisko apstākļu raksturojums

Pašreizējā Padomju Latvijas teritorija līdz pirmā imperiālistiskā kara beigām atradās bijušajā cariskās Krievijas impērijā. Latvijas teritorija pašreizējās robežās izveidojās no divām cariskās Krievijas Baltijas guberņām — Kurzemes un Vidzemes, kā arī no trim Vitebskas guberņas apriņķiem. Kurzemes guberņa gandrīz pilnīgi iekļaujas Latvijas pašreizējās robežās, no Vidzemes guberņas Latvijā atrodas tās latviskie apriņķi — Rīgas, Valmieras, Cēsu un Valkas. Pārējā Vidzemes guberņas daļa tagad atrodas Igaunijas teritorijā. Spriežot pēc iedzīvotāju skaita, kāds Vidzemes guberņā bija 1897. gadā, t. i., cariskās Krievijas pirmās tautas skaitīšanas laikā, Latvijas teritorijā bija 58% Vidzemes guberņas iedzīvotāju, bet pārējie — Igaunijā. No bijušās Vitebskas guberņas Latvijā patlaban ir trīs latviešu Latgales apriņķi: Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas, kur pēc 1897. gada iedzīvotāju skaita bija trešā daļa no Vitebskas guberņas iedzīvotājiem.¹

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. V. Витебская губерния, тетрадь I. 1899, с. 2—3; XIX, Курляндская губерния, 1905, с. 4—5; XXI, Лифляндская губерния, 1905, с. 4—5.

No Latvijas teritorijā tagad ietilpstošajām trim toreizējām guberņām (vai precīzāk — to daļām) visvairāk cilvēku dzīvoja Vidzemē, kur kopā ar Rīgu bija 39% no visa tā laika (1897. gada) Latvijas iedzīvotāju skaita. Kurzeme pēc iedzīvotāju skaita sastādīja 35% un Vitebskas guberņas daļa Latgale — 26% Latvijas iedzīvotāju.

Iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji ir saistīti ar sociālekonomiskajiem apstākļiem un to izmaiņām. Vēl vairāk ar šiem apstākļiem saistīta iedzīvotāju pārvietošanās. Attīstoties ražošanas spēkiem un mainoties to izvietojumam, rodas papildu pieprasījums pēc darbaspēka vienās nozarēs un teritorijās, bet samazinās otrās. Tādējādi ekonomikas attīstība pakļauj un virza arī iedzīvotāju kustību — dabisko un mehānisko. Lai gan tās ietekme ir mijiedarbīga un netieša, tomēr ar cilvēku apziņas starpniecību tā virza viņu darbību.

Tāpēc, lai varētu izskaidrot un pareizi novērtēt iedzīvotāju kustības jautājumus, tie jāanalizē kopsakarā ar ražošanas spēku, ekonomikas attīstības un iedzīvotāju nodarbinātības jautājumiem. Periods, ar kuru sākam izsekot iedzīvotāju skaita un kustības izmaiņām — pagājušā gadsimta sešdesmito gadu sākums, — bija zīmīgs kā pagrieziena punkts kapitālisma attīstībā Latvijā. Kapitālisma attīstībai Baltijas guberņu lauksaimniecībā raksturīgs bija «prūšu ceļš». Dzimtbūšanas iekārta tika likvidēta ar reformām, atbrīvojot zemniekus bez zemes. Sešdesmito gadu sākumā notika izmaiņas ne tikai zemes īpašuma attiecībās, bet arī zemnieku tiesībās. Tas viss veicināja zemniecības noslāņošanos šķirās. Rezultātā daļa zemnieku kārtas iedzīvotāju — kalpi u. c. bezzemieki — kļuva par svarīgu darbaspēka avotu topošajai kapitālistiskajai rūpniecībai, lauksaimniecībai

un citām nozarēm. Tie veidoja prāvu pilsētas un lauku proletariāta armiju, kuras stāvoklim ir raksturīga kapitālistiskā ekspluatācija un beztiesība.

Jau sen cariskās Krievijas vadošie politiskie darbinieki un ekonomisti pievērsa uzmanību Baltijas guberņu izdevīgajam ģeogrāfiskajam stāvoklim. Šeit Krievijas impērija vistuvāk saskārās ar industriāli attīstīto Rietumeiropu. Taču apgūt šo teritoriju ekonomiski vēl neļāva tā laika zemais ražošanas spēku attīstības līmenis. Viens no negatīviem faktoriem bija arī darbaspēka trūkums. Jau 19. gs. vidū Rīgā nemitīgi bija jūtams darba roku trūkums. To radīja tajā laikā pastāvošā algotā darbaspēka piespiedu sistēma un lauksaimniecības monopoltiesības uz darbu, kā arī darba roku trūkums Baltijas guberņās vispār.

Sāds stāvoklis izbeidzās līdz ar 1863. gada likuma izdošanu par pasēm cariskās Krievijas iedzīvotājiem. Darbaspēks nu varēja brīvi plūst no vienas nozares uz otru, kā arī starp dažādām teritorijām.

Vēsturniece M. Svarāne šādi apraksta situāciju, kāda sešdesmito gadu sākumā bija izveidojusies darbaspēka izmantošanā:

«Tiešo ražotāju masas ieguva juridiskas tiesības piedāvāt savu darbaspēku atkarībā no ekonomiskās nepieciešamības... Līdz ar to Baltijas pilsētu izdevīgais ģeogrāfiskais stāvoklis kļuva par noteicošo faktoru ekonomiskajā dzīvē, un strauji palielinājās rūpniecības uzņēmumi un proletariāta skaits pilsētās.»¹

Latvijas teritorijā 19. gadsimta sešdesmito gadu vidū rūpnieciska rakstura uzņēmumos strādāja ne

¹ Svarāne M. Brīvais un piespiedu algotais darbs Latvijā XIX gs. vidū un tā sociālekonomiskā nozīme. — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vestis. 1971, № 1, 30. lpp.

vairāk par 7,5 tūkstošiem strādnieku.¹ Tajā laikā no Latvijas novadiem visvairāk bija attīstīta Vidzeme. Tajā savukārt rūpnieciski visvairāk bija attīstīts Rīgas apriņķis ar Rīgu kā centru. Lai gan rūpniecības attīstība bija tikai savā sākuma posmā, taču jau tad labvēlīgais ģeogrāfiskais izvietojums un transporta attīstībai izdevīgā situācija deva iespēju Rīgai izveidoties par Latvijas rūpniecības centru.

Ražošanas spēku strauju attīstību veicināja transporta maģistrāļu — dzelzceļa līniju izbūvēšana. Pirmā dzelzceļa līnija Latvijā tika nodota ekspluatācijā 1861. gadā.

Maģistrālo transporta līniju attīstība nodrošināja augošo Latvijas rūpniecību ar nepieciešamajiem materiālajiem resursiem un saražotajai produkcijai deva stabilus realizācijas tirgus. Transporta izaugsme veicināja arī plašu sakaru nodibināšanos ar attīstītākajiem Krievijas centriem. Augošajai Latvijas rūpniecībai bija vajadzīgi speciālisti un strādnieki. Galvenos strādnieku kontingentus rūpniecībai nodrošināja vietējo zemnieku proletarizācijas process. Rūpniecībai attīstoties aizvien straujākos tempos un izveidojoties transporta sakariem ar Krievijas iekšējām gubernām, Latvija piesaistīja un nodrošināja ar darbu arī zināmu daļu Rietumu un Centrālo gubernu zemnieku, kas pameta sādžas un pārcēlās uz pilsētām, kur dzīves un darba apstākļi bija labāki nekā laukos.

Tādējādi, rūpniecībai un transportam attīstoties, Latvijas iedzīvotāju skaits papildinājās arī iedzīvotāju pārvietošanās rezultātā. Sākumā šis papildinājums bija neliels, jo rūpniecība, transports, celtniecība,

¹ Статистический временник Российской империи. Серия II, вып. 6. СПб, 1872, с. 102, 105.

tirdzniecība u. c. pilsētas nozares attīstījās galvenokārt uz iekšējo darbaspēka resursu pamata.

Kapitālisma attīstībai ir raksturīgi ne tikai augšupējas posmi ar ražošanas pieaugumu, bet arī krīžu un stagnācijas periodi. Latvijas rūpniecība pirmo reizi ar kapitālisma ciklisko attīstību saskārās 1873.—1876. gada ekonomiskās krīzes laikā. Krīze skāra daudzus rūpniecības uzņēmumus. Sīkie uzņēmumi izputēja, samazinājās nodarbināto kopskaits. Pēc krīzes rūpniecībā sāka attīstīties jaunas nozares.

Tālāk attīstīdamās, rūpniecība aizvien vairāk teritoriāli koncentrējās. Par visā Krievijā ievērojamu rūpniecības centru kļuva Rīga. Pēc rūpniecībā nodarbināto cilvēku skaita Rīga jau pagājušā gadsimta septiņdesmito gadu beigās ieņēma trešo vietu starp Krievijas rūpniecības pilsētām — tūlī pēc Pēterburgas un Maskavas.

Rīga bija ne tikai ievērojams rūpniecības centrs, tā attīstījās arī kā ostas pilsēta. Līdz ar Liepāju un Ventspili Rīga kļuva par ievērojamu jūras ostu. Šīs ostas savienoja Krievijas rietumu novadus ar dienvidu apgabaliem, kā arī ārvalstīm. Rīga kā ostas pilsēta pēc ieveduma un izveduma apmēriem ieņēma Krievijā ceturto vietu.¹

Ražošanas spēku attīstība Latvijā prasīja arvien jaunus darbaspēka kontingentus. Tā, piemēram, Rīgas rūpniecībā paplašinājās ne vien jau izveidotie uzņēmumi, bet tika arī dibināti aizvien jauni lieli uzņēmumi, kuriem bija vajadzīgs darbaspēks. 1888. gadā Rīgā sāka darboties krievu un franču akciju sabiedrības gumijas un ķīmisko ražojumu fabrika «Provodņiks». Tajā nodarbināto cilvēku skaits

¹ Эдинский С. Ф. Морской флот России накануне первой мировой войны. В сб.: Экономика и эксплуатация морского транспорта, 14. М., «Морской транспорт», 1958, с. 72.

strauji auga. Jau 1904. gadā tur strādāja 4,7 tūkst. cilvēku. Ievērojamākā Rīgas rūpniecības nozare bija mašīnbūve un metālapstrāde, kurā 1890. gadā bija izveidoti 35 uzņēmumi ar 3,3 tūkst. strādātāju.

Astoņdesmitajos gados attīstījās arī citi Latvijas novadi. Liepājā līdz ar ostas izbūvi un dzelzceļa transporta uzplaukumu arvien vairāk attīstījās arī rūpniecība, kurā desmit gadu laikā (1881—1891) nodarbināto skaits bija pieaudzis vairāk nekā pieckārt. Rūpniecība attīstījās arī Jelgavā. Tur šajā pašā desmit gadu periodā rūpniecībā nodarbināto skaits bija divkārtšojies.

Attīstoties rūpniecībai un augot pieprasījumam pēc papildu darbaspēka pilsētās, tajās vērsās plašumā arī dzīvokļu celtniecība. Tomēr pati raksturīgākā ekonomikas attīstības iezīme bija transporta attīstība. To raksturo dzelzceļa līniju garums Latvijas teritorijā. 1861. gadā sliežu ceļu kopgarums sastādīja tikai 175 km, bet 1875. gadā jau bija palielinājies līdz 607 km, 1900. gadā — līdz 977 km un 1920. gadā sastādīja 2903 km.¹ Dzelzceļš savienoja Rīgu ar vieniem galvenajiem Eiropas Krievijas rūpniecības centriem — Pēterburgu, Maskavu, Varšavu, Orļu un caur to ar Krievijas dienvidu guberņām. Liepājas — Romnu dzelzceļš saistīja Latviju ar Ukrainas rūpniecības un lauksaimniecības centriem un Baltijas jūru ar Melno jūru.

Deviņdesmitajos gados Latvijas rūpniecības attīstība turpinājās. Sevišķi tas jāsaka par Rīgu. Te plašināja jau esošās fabrikas un cēla jaunas. Šajos gados Rīgas vagonu fabrika «Fenikss» bija izveidojusies par vienu no lielākajiem uzņēmumiem savā nozarē. Turpināja augt jau esošie, tajā laikā ievēro-

¹ Latvijas statistiskā gadagrāmata, 1920. R., 1921, 189. — 190. lpp.

jamie rūpniecības uzņēmumi — Krievijas-Baltijas vagonu fabrika, rūpnīca «Provodņiks», Kužņecova porcelāna un fajansa fabrika u. c.

Rīga joprojām pēc nodarbināto strādnieku skaita rūpniecībā bija trešajā vietā starp lielākajām Krievijas pilsētām. Te bija attīstītas visas galvenās rūpniecības nozares. Vadošā loma bija mašīnbūvei un metālapstrādei, pēc tās svarīgākās nozares bija tekstilrūpniecība, ķīmiskā un pārtikas rūpniecība. Pirmajā no tām galvenokārt tika izmantots vīriešu darbaspēks, turpretim pārējās trijās lielāko tiesu sieviešu darbaspēks.

Gadsimtu mija Latvijas ražošanas spēku attīstībā bija sava veida ūdensšķirtne, kas sadala kapitālistiskās ekonomikas attīstību it kā divos posmos — pirmsmonopolistiskā kapitālisma un imperiālisma posmā. Tāpēc vēlāk, aplūkojot jautājumus, kas saistīti ar iedzīvotāju dabisko un mehānisko kustību Latvijā tajā laikā, kad Latvija atradās cariskās Krievijas impērijas sastāvā, viss 51 gadu ilga periods (1863.—1913. gadā) ir sadalīts divos: no 1863. gada līdz 1897. gadam un no 1897. gada līdz 1913. gadam. Par šiem periodiem ir samērā precīzas ziņas, ko varam gūt no gadsimtu mijai tuvās 1897. gada Viskrievijas tautas skaitīšanas, kā arī daļējās skaitīšanas, ko 1863. gadā veica Kurzemē un 1913. gada 18. decembrī Rīgā un tās apriņķī. Tādu dalījumu var attaisnot ne tikai no formālā — datu precizitātes viedokļa, bet arī pēc būtības. Iedzīvotāju skaits Latvijā sakarā ar ražošanas spēku attīstības dažādām pakāpēm pirmajos 34 gados (1863.—1897. g.) pieauga lēnāk, bet nākamajos 17 gados (1897.—1913. g.) — straujāk.

No rūpniecības attīstības viedokļa periods starp 1900. un 1910. gadu bija nevienmērīgas cikliskas attīstības periods. Rūpniecības krīze, kas sākās

1900. gadā, 1905.—1907. gada revolūcijas priekšvakarā pārgāja ilgstošā depresijā.

Pirms krīzes — 1900. gadā Rīgā mašīnbūves un metālapstrādes nozarē bija nodarbināti 21 tūkst. cilvēku, bet krīzes un depresijas rezultātā nodarbināto skaits samazinājās, un 1910. gadā šajā nozarē strādāja vairs tikai 19,4 tūkst. cilvēku. Depresijai sekojošā uzplaukuma periodā mašīnbūves un metālapstrādes nozarē strādātāju skaits strauji auga, un 1913. gadā tas jau bija 28,3 tūkst. cilvēku.¹

1900. gada ekonomiskajai krīzei sekoja politiskā krīze, ar to savīdamās un paasinādamās. Politiskās krīzes rezultātā notika iedzīvotāju masveidīga pārvietošanās. 1905.—1907. gada revolucionāro notikumu pārbiedētie vācu baroni Stolipina reakcijas gados nesaudzīgi izrēķinājās ar revolucionārajiem darbaļaudīm, tos fiziski iznīcinādami vai izsūtīdami trimdā. Lai kaut cik nodrošinātu sev paklausīgu un lētu darbaspēku, baroni ieveda no Vācijas un Pievolgas apgabaliem vācu tautības kolonistus. Līdz pasaules kara sākumam ievesto kolonistu skaitu Latvijā rēķina aptuveni 16 tūkst. cilvēku. Vācu baronu rīcību sekmēja cara valdība, visādi veicinādama un atbalstīdama pārceļotāju ieplūšanu Latvijā no centrālajiem un Rietumkrievijas apgabaliem. Neatkarīgi no cara valdības un vācu baronu politiskajiem nodomiem papildu darbaspēka ieplūšana Latvijā objektīvi stimulēja ražošanas spēku straujāku attīstību.

To veicināja arī citi notikumi, kurus bija izraisījis politiskais saspīlējums pasaulē sakarā ar imperiālis-

¹ Latvijas PSR Centrālais valsts vēstures arhīvs, 104. fonds, 57., 71., 73. lieta.

tisko valstu grupējumu izvirzīto jautājumu par pasaules teritoriālo pārdalīšanu, ņemot vērā jaunās imperiālistisko valstu spēku izmaiņas.

1912.—1913. gadā rūpniecības, sevišķi mašīnbūves nozaru tālāku attīstību veicināja valdības pasūtījumi bruņošanās vajadzībām. Reizē ar to tika paplašināta ražošana arī kurināmā, gumijas, ķīmiskās, tekstila, kokapstrādes un pārtikas rūpniecībā.

Sakarā ar galveno rūpniecības nozaru augšanu palielinājās pieprasījums pēc papildu darbaspēka. LPSR Centrālā statistikas pārvalde Latvijas rūpniecībā nodarbināto strādnieku skaitu 1913. gadā aprēķinājusi uz apmēram 150 tūkstošiem.¹ Bet, ja vēl ņem vērā būvdarbus, ostās, transportā un tirdzniecībā nodarbinātos cilvēkus, tad strādnieku skaitu var aprēķināt uz apmēram 230 tūkstošiem.

Pirmā imperiālistiskā pasaules kara priekšvakarā Latvijas teritorijā rūpniecība bija sasniegusi savu augstāko kapitālistiskās attīstības pakāpi. Tādu rūpniecības attīstības pakāpi nespēja vairs sasniegt visā savā valdīšanas laikā Latvijas nacionālistiskā buržuāzija.

1913. gadā rūpniecības produkcijas īpatsvars visā Latvijas teritorijas tautas saimniecības kopprodukcijā bija lielāks par pusi — 52%. Savukārt gandrīz pusi no rūpniecībā ražotās produkcijas sastādīja ražošanas līdzekļi. Var teikt, ka Latvija pirmā pasaules kara priekšvakarā bija kļuvusi par attīstītu industriālu novadu, pārvērtusies no agrāra par industriāli agrāru cariskās Krievijas rajonu.

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa. R., 1972, 94. lpp.

2. Iedzīvotāju skaits un kustība Latvijas teritorijā

Pēc tam kad esam aplūkojuši tautas saimniecības attīstības galvenās tendences un to, kā tās ietekmēja iedzīvotāju nodarbinātības u. c. izmaiņas Latvijā, kamēr tā atradās Krievijas impērijā, iepazīsimies ar iedzīvotāju skaita, dabiskās un mehāniskās kustības izmaiņām šajā periodā.

Lai gan pirmā Viskrievijas tautas skaitīšana notika tikai 1897. gadā, tomēr ziņas par iedzīvotāju skaitu Latvijā ir jau par daudz senāku laika posmu. Tādas ziņas bija devušas daļējās iedzīvotāju skaitīšanas Kurzemē, Vidzemē u. c. guberņās, tā sauktās «dvēseļu revīzijas» u. tml. datu avoti.

Latvijas iedzīvotāju skaits pirms pirmā pasaules kara parādīts 1. tabulā.

Daudz maz precīzas ziņas par iedzīvotāju skaitu un kustību Latvijā ir, sākot ar 19. gadsimta sešdesmitajiem gadiem.¹ Tabulu sastādot, tās esam izmantojuši. Lielu darbu iedzīvotāju skaita un kustības izpētē Krievijas impērijā no 1811. līdz 1913. gadam ir veicis A. Rašins.² Tabulās izmantoti arī viņa materiāli. Dati par 1897. gadu ņemti no tā gada pirmās Viskrievijas tautas skaitīšanas rezultātiem.³ Izmantoti datu avoti un arī pētījumi, kas raksturo iedzīvotāju skaitu, sastāvu, sociālekonomiskos un citus

¹ Beitrag zur Bevölkerungsstatistik Livland für die Jahre 1847—1863. Riga, 1866; Статистический временник Российской империи, I. СПб, 1866.

² Рашин А. Г. Население России за 100 лет. М., Госстатиздат. 1956.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года, I. СПб, 1905, с. 2—15; Наличное население обоого пола по уездам и городам. СПб, 1905.

Latvijas iedzīvotāju skaits pilsētās un laukos un tā izmaiņas
(tūkst. cilvēku)

Gadi	Iedzīvotāju skaits			Pieaugums		
	kopējais	pilsētās	laukos	kopējais	pilsētās	laukos
1750	500	trūkst datu	trūkst datu	—	—	—
1800	725	53	672	trūkst datu	trūkst datu	trūkst datu
1863	1265,1	178,8	1086,3	540,1	125,8	414,3
9. II 1897	1929,4	542,6	1386,8	664,3	363,8	300,5
1. I 1914	2552,0	1028,0	1524,0	622,6	485,4	137,2

apstākļus Latvijas teritorijā cariskās Krievijas impērijas sastāvā.

Tabulā redzams, ka Latvijas teritorijā no 1863. gada līdz 1914. gada sākumam iedzīvotāju skaits palielinājies par 1 milj. 287 tūkst. cilvēku. Šajā 51 gada laikposmā iedzīvotāju skaits divkārsējies, gadā palielinoties par 1,4%.

Latvijā šajā pusgadsimtā iedzīvotāju skaits nepieauga vienmērīgi. Pirmajos 34 gados (no 1863. līdz 1897. gadam) tas pieauga par 664 tūkst. cilvēku jeb par 52,5%, t. i., vidēji par 1,3% gadā. Nākamajos 17 gados (no 1897. līdz 1914. gadam) iedzīvotāju skaits pieauga vēl par 623 tūkst. cilvēku jeb par 32,3%, ik gadu palielinoties par 1,6%.

Iedzīvotāju skaits visā Latvijas teritorijā no sešdesmito gadu sākuma līdz pirmajam pasaules karam nepieauga vienādi strauji. Vislielāko absolūto iedzīvotāju skaita pieaugumu no 1863. līdz 1914. gadam

bija devusi Vidzeme — 590 tūkst. cilvēku. Vitebskas guberņas Latvijas daļā pieaugums bija 386 tūkst. cilvēku, kaut gan šeit pieauguma temps bija visstraujākais. Kurzemes iedzīvotāju skaita absolūtais pieaugums sasniedza 311 tūkst. cilvēku, taču pieauguma procents bija vismazākais.

Latvijas teritorijā iedzīvotāju skaits šajā pusgadsimta periodā bija pieaudzis apmēram tādos pašos tempos kā visā Eiropas Krievijā, t. i., vairāk nekā divkārt, turpretim atsevišķās Latvijas guberņās pieaugums bija stipri atšķirīgs. Strauji iedzīvotāju skaits bija pieaudzis gan visā Vitebskas guberņā, gan arī Latvijas daļā. Turpretim Kurzemē pieaugums bija viens no zemākajiem visā Krievijā (tūlīt pēc Jaroslavas guberņas, kur tas sastādīja 33%). Vidējo pieaugumu nesasniedza arī Vidzemes guberņa, taču Rīgas iedzīvotāju skaits šajā periodā bija pieaudzis no 77,5 tūkst. cilvēku (1864. g.) uz 520 tūkst. (1914. g.) jeb gandrīz septiņkārt.

Iedzīvotāju skaits Latvijā pieauga kā dabiskās, tā arī mehāniskās kustības rezultātā. Galvenais iedzīvotāju skaita palielināšanās avots bija dabiskais pieaugums. Tā lielumu nosaka dzimstības līmeņa pārsniegums pār mirstības līmeni.

Pagājušā gadsimta vidū dzimstības līmenis visā valstī bija augsts. Latvijas teritorijā 1861.—1865. gadā vidējais dzimušo skaits gadā uz tūkstoš iedzīvotājiem, t. i., dzimstības koeficients, sastādīja 40,5. Kaut gan tas liekas augsts (2,8 reizes augstāks nekā 1970. gadā), Latvijā tas bija tomēr par 10 punktiem zemāks nekā vidēji Eiropas Krievijā.

No Latvijai tuvākajām guberņām visaugstākā dzimstība šī perioda sākumā Viļņas guberņā — 50,2. Tomēr arī tur dzimstība nesasniedza vidējo Krievijā

(50,7). 1861.—1865. gadā visaugstākais dzimstības līmenis pārsniedza 50‰ (Samarā un Orlas guberņā), bet viszemākais bija Kurzemes guberņā (36,0) un Igaunijas guberņā (39,1). Viens no zemākajiem dzimstības līmeņiem Krievijā bija arī Vidzemes guberņā — 40,6. Tikai Vitebskas guberņā dzimstības līmenis tuvojās impērijas vidējam līmenim — 48,0, bet, tā kā tajā laikā Vitebskas guberņa sastādīja tikai 20% no visa Latvijas teritorijas iedzīvotāju skaita, tad tās ietekme uz iedzīvotāju dzimstības līmeni Latvijā kopumā nebija liela.

Vēlākajos gados dzimstības līmeņa pazemināšanās notika lielākajā daļā guberņu, kā arī Krievijā kopumā. Sevišķi strauji dzimstības līmenis pazeminājās Baltijas, kā arī rietumu guberņās.

Krievijā vidēji dzimstības līmeņa pazemināšanās notika lēnām visā šajā 1861.—1913. gada periodā — par 13,4% jeb 0,25% gadā. Vidzemē dzimstības līmenis kritās straujāk nekā citur — vidēji ik gadu par vienu procentu.

Jau 19. gs. sešdesmitajos gados Latvijas teritorijā dzimstības līmenis bija zem Krievijas vidējā līmeņa. Taču pēcreformas posmā līdz pirmajam pasaules karam šeit dzimstības samazināšanās notika daudz straujāk nekā vidēji visā valstī. Latvijā dzimstības koeficients no 40,5‰ 1861.—1865. gadā samazinājās līdz 25,9‰ 1911.—1913. gadā, t. i., bija pazeminājies par 36,0% jeb vidēji par 0,7% gadā.

Šāda strauja dzimstības līmeņa pazemināšanās Latvijā noveda pie tā, ka jau pasaules kara priekšvakarā Latvijas guberņās (tāpat kā Igaunijas guberņā) dzimstības līmenis bija pats zemākais Eiropas Krievijā un zems arī salīdzinājumā ar citām Eiropas ekonomiski attīstītajām valstīm. 1913. gadā zemāks dzimstības līmenis nekā Latvijas teritorijā

vēl bija tikai Francijā (18,1), Beļģijā (22,7), Zviedrijā (23,6), Šveicē (23,8), Anglijā (24,3) un Austrijā (24,9)¹.

Ar ko izskaidrojams zemaais dzimstības līmenis Latvijas teritorijā pagājušā gadsimta otrajā pusē un dzimstības straujā samazināšanās līdz pirmā pasaules kara sākumam?

Pēc mūsu domām, dzimstības zemo līmeni un tā turpmāko straujo krišanos nenoliedzami veicināja sociālekonomiskie apstākļi. Vispirms te jānorāda uz samērā augsto rūpniecības attīstības līmeni Baltijas republikās vispār un sevišķi Rīgā. Līdz ar straujo Rīgas rūpniecības attīstību strauji auga arī nodarbināto strādnieču skaits. No 1900. gada līdz 1913. gadam Rīgas rūpniecībā nodarbināto strādnieču īpatsvars visu strādnieku kopskaitā bija pieaudzis no 25% uz 31%.² Bet strādājošām sievietēm bērnu skaits ģimenēs parasti ir mazāks nekā nestrādājošām.

Rūpniecības attīstības ietekmei gan vajadzēja izpausties tādējādi, ka pilsētās dzimstība atrastos zemā līmenī, bet laukos augstākā. Lielākajā daļā valstu, arī Krievijā, laukos dzimstības līmenis bija augstāks nekā pilsētās. Tā, piemēram, pirms kara (1911.—1913. g.) visās Eiropas Krievijas guberņās vidēji dzimstība laukos bija intensīvāka nekā pilsētās. Dažās guberņās (Smolenskas un Mogiļevas) dzimstības līmenis laukos bija divkārt augstāks nekā pilsētās. Turpretim Baltijas guberņu laukos dzimstība bija zemāka nekā pilsētās. Tas redzams 2. tabulā.

Baltijas guberņu laukos jau izsenis raksturīgais

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 122.

² Latvijas PSR Centrālais valsts vēstures arhīvs, 104. f., 73. lieta; Fabriku un rūpniecību inspektoru pārskatu sakopojums par 1913. gadu. Petrogradā, 1914, 83. lpp.

Pilsētu un lauku iedzīvotāju dzimstība Eiropas Krievijas guberņās 1911.—1913. gadā¹

Guberņas	Dzimstība uz 1000 iedzīvotājiem		Lauku iedzīvotāju dzimstības rādītājs procentos attiecībā pret pilsētu iedzīvotāju dzimstības rādītāju
	pilsētās	laukos	
Vidēji 50 Eiropas Krievijas guberņās	33,1	43,9	132,6
no tām:			
Kurzemes gub.	27,0	23,8	88,1
Vidzemes „	31,0	18,9	61,0
Vitebskas „	24,1	35,9	149,0
Igaunijas „	33,6	22,5	67,0
Kauņas „	33,8	27,6	81,7
Viļņas „	27,0	35,6	131,9
Smolenskas „	22,6	43,9	194,2
Pleskavas „	36,4	39,3	108,0

zemais dzimstības līmenis, mūsdiā, daļēji izskaidrojams ar viensētu sistēmu, kāda bija tikai Baltijas guberņās. Tomēr turpmākā šīs parādības vispusīga izpēte palīdzētu atbildēt arī uz citiem vēl nenoskaidrotiem jautājumiem.

Kaut gan pagājušā gadsimta otrajā pusē un šī gadsimta sākumā līdz pirmajam pasaules karam strauji attīstījās rūpniecība un auga pilsētu iedzīvotāju skaits, tomēr to ietekme uz Latvijas dzimstības kopējo līmeni līdz pirmajam pasaules karam vēl nebija noteicoša. Arī pirms rūpniecības plašas attīstības Latvijā dzimstība bija zemāka nekā vidēji Krievijā. Zināma nozīme te acīmredzot bija tradīci-

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет. М., Госстатиздат, 1956, с. 247—249.

3. tabula

Precēto sieviešu īpatsvars 15 gadus vecu
un vecāku sieviešu kopskaitā 1897. gadā¹

Gubernas	Precētu sievu skaits starp 15 gadus ve- cām un vecākām sievietēm (procen- tos)
Eiropas Krievijas gubernas	62,6
no tām:	
Kurzemes gub.	52,5
Vidzemes "	47,8
Vitebskas "	54,1
Igaunijas "	50,0
Kauņas "	50,3
Viļņas "	55,1
Smolenskas "	63,0
Pleskavas "	55,5

jām — tam, ka laulībā cilvēki stājās samērā vēlu. Tas redzams no datiem par laulībā sastāvošo īpatsvaru visu 15 gadus veco un vecāko sieviešu skaitā. Baltijas gubernas šajā ziņā ir pēdējās starp citām Krievijas gubernām. 3. tabulā parādīti vidējie dati un dati par Latviju un apkārtējām gubernām.

Jānorāda uz vēl kādu svarīgu faktoru, kam ir tiešs sakars ar dzimstību, un proti — uz iedzīvotāju izglītības līmeni. Kā rāda statistikas dati un speciāli apsekojumi, tad, ja citi apstākļi ir vienādi, cilvēkiem ar augstāku izglītības līmeni ir mazāk bērnu.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. I, СПб, 1905, с. 48.

Trūkst precīzu ziņu par Krievijas iedzīvotāju izglītības līmeni, ir tikai daži dati par lasītprasānu. Tomēr arī tie pietiekami raksturo tā laika iedzīvotāju izglītības un kultūras līmeni.

Ir, piemēram, dati par lasītpratēju procentu starp karaklausībā iesauktajiem dažādos laikposmos. Baltijas guberņās šādu lasītpratēju īpatsvars bija samērā augsts, turklāt jau 19. gadsimta vidū. Par šo laiku gan trūkst šādu ziņu attiecībā uz pārējo gadaģajumu vīriešiem un sievietēm.

1897. gada tautas skaitīšanas rezultāti jau raksturo visu iedzīvotāju (no 10 gadu vecuma) lasītprasānas līmeni (4. tabula).

Lasītpratēju īpatsvars Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes guberņās bija pāri par 70% — augstāks nekā pārējās guberņās. Pēterburgas guberņā lasītpratēju procents bija stipri vien zemāks — 55%. Kaunjas guberņā bija vēl par 13 punktiem, mazāk lasītpratēju nekā Pēterburgas guberņā. Lasītpratēju ziņā pēdējā vietā bija Pleskavas guberņa.

Kādus apstākļus var uzskatīt par izšķirošajiem tam, ka Latvijā jau pagājušā gadsimta beigās iedzīvotāju kultūras līmenis bija samērā augsts? Uz šo jautājumu varam atbildēt ar V. Ļeņina vārdiem, ka «rūpniecība un samērā attīstītie tirdznieciskie sakari ar pārējo pasauli ceļ iedzīvotāju dzīves līmeni un viņu kultūru»¹.

Ja salīdzina datus par dzimstību un lasītprasānu, tad jāsecina, ka starp dzimstības līmeni un lasītpratēju procentu ir pretēji korelatīvas attiecības, t. i., guberņās ar augstu lasītpratēju īpatsvaru ir zems dzimstības līmenis, un otrādi.

Faktu, ka dzimstības līmenis Latvijā ir zems un

¹ Ļeņins V. I. Raksti, 3. sēj., 485. lpp.

Iedzīvotāju lasītprasme Eiropas Krievijas
guberņās 1897. gadā¹

Guberņas	Lasītpratēji procentos
Kurzemes gub.	70,9
Vidzemes „	77,7
Vitebskas „	24,6
Igaunijas „	77,9
Kauņas „	41,9
Viļņas „	28,8
Smolenskas „	17,3
Pleskavas „	14,6

joprojām pazeminās, konstatēja vairāki publicisti jau līdz pirmajam pasaules karam. Tā, piemēram, Rīgas statistiķis B. Šrenks rakstīja², ka Baltijā novērojama katastrofāla dzimstības samazināšanās, sevišķi starp vācu un latviešu tautības iedzīvotājiem. Analizēdams dzimstības samazināšanās cēloņus, B. Šrenks uzskatīja, ka tie nevar būt dzīves apstākļu pasliktināšanās un cenu celšanās, kas tajā laikā bija vērojama, jo citām tautībām dzimstības līmenis nebija pazeminājies. Tāpēc viņš dzimstības samazināšanās cēloņus saskata nevis «ārējos apstākļos, bet gan ļaužu uzskatos un brīvajā gribā». Autori tam nevar piekrist, jo dzimstības biežumu nosaka «ārējie», t. i., sociālekonomiskie apstākļi.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г., I. СПб, 1905, с. 115.

² Schrenk B. Beiträge zur Statistik der Stadt Riga. Riga, 1913.

Cits publicists — O. Šāberts raksta¹, ka Vidzemē plaši izplatīta divbērnu sistēma un bezbērnu ģimenes. O. Šāberts konstatē, ka lielos apmēros tiek praktizēti aborti un izvairīšanās no grūtniecības. Tas vedinot uz domām, ka ģimenēs bērnu skaita regulēšana jau bijusi izplatīta pirmskara periodā. Viņš izsaka pārmetumus turīgajai pilsonībai un vācu muižniecībai, kas ar savu mazo bērnu skaitu rādot sliktu priekšzīmi zemniecībai.

Latvijā dzimstības zema līmenis izskaidrojams ar to, ka 19. gs. otrajā pusē bija izplatīta bērnu skaita regulēšana ģimenēs. Pēdējo savukārt veicināja rūpniecības attīstība ar izrietošajām sekām — pilsētnieku lielāku īpatsvaru, sieviešu plašāku iesaistīšanu rūpnieciskajā ražošanā, kā arī zināmas tradīcijas, kuras jāsaista ar vēlajām laulībām un zināmā mērā augstu kultūras un izglītības pakāpi. Tomēr sakars starp dzimstības biežumu un sociālekonomiskajiem apstākļiem nav tiešs, acīm redzams.

Otrs svarīgākais iedzīvotāju dabiskās kustības rādītājs — mirstības līmenis — Latvijas teritorijā 1861.—1865. gadā bija 2,4 reizes augstāks nekā mūsdienās. Toreiz tas sastādīja 26,9 mirušos gadā uz tūkst. iedzīvotājiem salīdzinājumā ar 1970. g. koeficientu 11,2‰. Taču salīdzinājumā ar vidējo Krievijas mirstības līmeni tolaik tas bija turpat par desmit punktiem zemāks. Tūlīt gan jāpiezīmē, ka gadus 15 vēlāk (1876.—1880. g.), kad mirstības koeficients Krievijā vidēji bija nedaudz samazinājies — līdz 35,7‰, tomēr tas bija viens no augstākajiem Eiropā.

Pagājušā gadsimta sešdesmito gadu sākumā visaugstākais mirstības koeficients Krievijā bija 47,6

¹ *Schabert O.* Mitteilungen des Livländischen Generalsuperintendenten, 1913, № 17 (30).

(Maskavas guberņā), bet viszemākais — 22,0 (Kurzemes guberņā), tātad starpība vairāk nekā divas reizes. Baltijas guberņās bija viens no zemākajiem mirstības koeficientiem Krievijā.

Periodā līdz pirmajam pasaules karam mirstības līmenis pazeminājās visās guberņās (izņemot divas — Besarābiju un Donas kazaku apgabalu, kur tas bija zems jau 1861.—1865. gadā).

Eiropas Krievijā vidēji mirstības līmenis no 36,5 cilvēkiem uz tūkstoš iedzīvotājiem 1861.—1865. gadā pazeminājās līdz 27,1 1911.—1913. gadā jeb par 25,8%. Latvijas teritorijā kopumā tas šajā laikā no 26,9 pazeminājās uz 17,3 jeb par 35,7%. Kaut arī aplūkojamā perioda sākumā Latvijā mirstības līmenis bija zemākais Krievijā, tas joprojām pazeminājās, pie tam pat straujāk nekā vidēji visā valstī.

Mirstības līmeni un tā pazemināšanos nevar aplūkot atrauti no dzimstības līmeņa. Zems dzimstības līmenis jau rada priekšnoteikumus zēlam mirstības līmenim, jo pēdējo lielā mērā ietekmē bērnu mirstība, kas zemas dzimstības apstākļos parasti ir mazāka. Tā, piemēram, Eiropas Krievijā 1908.—1910. gadā vidēji uz katriem 1000 dzimušajiem pirmajā dzīvības gadā nomira 253 bērni, turpretim Vidzemē — 163 un Kurzemē — 144 bērni, t. i., apmēram par simtu mazāk.¹

Laika posmā starp pagājušā gadsimta sešdesmito gadu sākumu un pirmo imperiālistisko karu Eiropas Krievijā vidēji mirstības līmenis pazeminājās turpat divreiz straujāk nekā dzimstības līmenis (25,8% attiecībā pret 13,4%). Latvijas teritorijā šie procesi

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет. М., Госстатиздат. 1956, с. 195—196.

norisinājās citādi. Latvijā ne tikai mirstības līmenis, bet arī dzimstības līmenis pazeminājās straujāk nekā vidēji valstī. Pie tam dzimstības līmeņa pazemināšanās notika pat nedaudz straujāk (par 36,0%) nekā mirstības līmeņa pazemināšanās (par 35,7%).

Dzimstības līmenis Latvijas teritorijā jau pirms imperiālistiskā pasaules kara bija viens no zemākajiem Eiropā, bet mirstības līmenis, kaut arī bija zemākais Krievijā, tomēr bija augstāks nekā citās valstīs ar zemu dzimstību.

Dzimstības un mirstības līmenis un tā izmaiņas raksturo dabisko pieaugumu un tā izmaiņas. 1861.—1865. gadā Eiropas Krievijā vidējais dabiskais pieaugums bija gadā 14,2 cilvēki uz tūkst. iedzīvotājiem. Latvijas teritorijā šis pieaugums tajā laikā bija nedaudz zemāks — 13,6. Līdz pasaules karam dabiskā pieauguma līmenī vidēji valstī un atsevišķās guberņās bija notikušas būtiskas izmaiņas.

Eiropas Krievijā kopumā dabiskais pieaugums bija palielinājies pirmskara gados un 1911.—1913. gadā sastādīja 16,8 cilvēkus gadā uz tūkst. iedzīvotājiem, bet visās Baltijas guberņās tas bija ievērojami samazinājies. Latvijā 1911.—1913. gadā tas bija noslīdējis līdz 8,6 cilvēkiem uz 1000 iedzīvotājiem.

No tā secināms, ka laika posmā pēc pagājušā gadsimta sešdesmitajiem gadiem iedzīvotāju dabiskā pieauguma ziņā visas valsts mērogā un Latvijas teritorijā bija norisinājušies pretēji procesi. Krievijā kopumā dabiskais pieaugums bija palielinājies, turpretim Latvijas teritorijā — strauji samazinājies. Tas nozīmē, ka šajā periodā iedzīvotāju dabiskā pieauguma līmenis Latvijā bija daudz zemāks nekā vidēji Krievijā.

Kā norisinājās dabiskā pieauguma izmaiņas Krievijā vidēji un jau apskatītajās gubernās?

Dabiskais pieaugums šajā 1861.—1913. gada laikposmā Krievijā bija palielinājies par 18,3% un vairākās gubernās pat visai strauji (Pēterburgas, Maskavas, Oļņecas), turpretim Vidzemē tas bija stipri samazinājies. Dabiskā pieauguma strauja samazināšanās bija notikusi arī Kurzemē.

Dabiskā pieauguma palielināšanās pirmskara piecdesmit gadu laikā Krievijas impērijas Eiropas daļā un tā strauja samazināšanās Latvijā un Igaunijā ir raksturīga procesiem, kuri šajā periodā norisinājās iedzīvotāju dabiskajā kustībā. Visā Krievijā un arī tās daļā Latvijā notika dzimstības līmeņa pazemināšanās. Tomēr Krievijā kopumā mirstība samazinājās daudz straujāk nekā dzimstība, turpretim Latvijas teritorijā (sevišķi Kurzemē un Vidzemē) dzimstība samazinājās straujāk nekā mirstība. Šādas iedzīvotāju dabiskās kustības rezultātā Krievijas Eiropas daļā dabiskais pieaugums 1911.—1913. gadā vidēji bija turpat divas reizes augstāks nekā Latvijas teritorijā.

Iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji attiecībā uz Latvijas teritoriju laikposmā no 1861. līdz 1913. gadam stipri atšķirās no vidējiem rādītājiem attiecībā uz Eiropas Krieviju kopumā. Šo piecdesmit gadu laikā vidējais dzimstības līmenis Krievijā bija 48,9 dzimušie uz tūkst. iedzīvotājiem, bet Latvijas teritorijā — 32,4. Vidējais mirstības līmenis Krievijā šajā periodā bija 34,0 cilvēki uz tūkst. iedzīvotājiem, bet Latvijā — 21,7.

Šādu dzimstības un mirstības līmeņu rezultātā dabiskais pieaugums vidēji 1861.—1913. gadā Eiropas Krievijā bija 14,9 cilvēki uz tūkst. iedzīvotājiem

gadā, bet Latvijas teritorijā — 10,7. Tātad kopējais gada dabiskais pieaugums visā Krievijā vidēji bija par 39% augstāks nekā Latvijas teritorijā.

Kaut gan visā vairāk nekā piecdesmit gadu ilgajā laikposmā vidējais dabiskā pieauguma līmenis Latvijas teritorijā bija krietni vien zemāks nekā Krievijā kopumā, tomēr kopējais iedzīvotāju skaita pieauguma temps Latvijā bija diezgan līdzīgs vidējam Krievijā. Iedzīvotāju skaits no 1863. līdz 1913. gadam piecdesmit Eiropas Krievijas gubernās bija palielinājies par 108,8%. Latvijas teritorijā tas bija pieaudzis par 101,7%. Ņemot vērā, ka dabiskā pieauguma temps Latvijā bija daudz zemāks nekā Krievijā vidēji, kļūst skaidrs, ka Latvijas iedzīvotāju skaita pieaugums ir noticis ne tikai uz dabiskā pieauguma rēķina vien. Pilnīgu datu par migrāciju šajā periodā trūkst. Zināmu ieskatu par iedzīvotāju pārvietošanās rezultātiem var gūt no 1897. gada tautas skaitīšanas datiem, kā arī no citiem avotiem par dažādām teritorijām un periodiem.

Pēc mūsu veiktā aprēķina, Latvijā atbraukušo iedzīvotāju skaits tālu pārsniedza aizbraukušo iedzīvotāju skaitu, un tātad iedzīvotāju kopskaits lielā mērā auga arī šādā veidā. Analīzes dati dod iespēju izdarīt virkni aprēķinu par iedzīvotāju kopējo dabisko un mehānisko pieaugumu Latvijā. Visā periodā no 1863. gada līdz 1913. gadam Latvijas iedzīvotāju kopskaits bija palielinājies par 1 milj. 287 tūkst. cilvēku, no kuriem dabiskais pieaugums bija devis 983 tūkst. cilvēku, bet mehāniskais — 304 tūkstošus. Tas nozīmē, ka visā šajā periodā no iedzīvotāju kopskaita pieauguma 76% sastādīja dabiskais pieaugums un 24% — mehāniskais.

Dabiskais un mehāniskais pieaugums visā šajā laika posmā tomēr pilnībā vēl neraksturo procesus,

kādi norisinājās iedzīvotāju skaitā un kustībā Latvijā *kapitālisma uzplaukuma* periodā. Tāpēc minēto 51 gada periodu sadalīsim 34 gadu posmā — no 1863. gada līdz tautas skaitīšanai 1897. gadā — un 17 gadu posmā — no tautas skaitīšanas līdz 1913. gadam.

No 1863. līdz 1897. gadam iedzīvotāju pieplūdums no citām guberņām neattīstītā transporta u. c. tautas saimniecības nozaru atpalicības dēļ nebija liels. Sajā laikā no visa pieauguma — 664 tūkst. cilvēku — dabiskais pieaugums deva 624 tūkstošus. Mehāniskās kustības rezultātā iedzīvotāju skaits pieauga tikai par 40 tūkst. cilvēku jeb vidēji par 1,2 tūkst. gadā. Mehāniskās kustības rezultātā iedzīvotāju skaits Vidzemē palielinājās par 27 tūkst. cilvēku, Vitebskas guberņas Latvijas daļā — par 25 tūkst., bet Kurzemē par 12 tūkst. cilvēku samazinājās.

Ražošanas spēku attīstības rezultātā tautas saimniecība jau varēja izmantot daudz vairāk darba roku nekā agrāk, bet dabiskais iedzīvotāju pieaugums samazinājās. Pirmajā laikposmā gadā uz tūkst. iedzīvotājiem dabiskais pieaugums deva 11,6 cilvēkus, bet otrajā — tikai 9,4. 1897.—1913. gada laikposmā kopējais pieaugums sastādīja 623 tūkst. cilvēku, no tiem dabiskais pieaugums deva 359 tūkst. cilvēku, bet mehāniskais — 264 tūkst. jeb vidēji 16 tūkst. cilvēku gadā.

Mehāniskais pieaugums Latvijā teritoriāli izvietojās nevienmērīgi. To lielā mērā noteica tautas saimniecības vajadzības pēc darbaspēka un iespējas to izmantot.

Vitebskas guberņas Latvijas daļā 1897.—1913. gadā aizbraukušo skaits pat pārsniedza atbraukušo skaitu. Te mehāniskā pieauguma nebija, bet notika pat iedzīvotāju skaita samazināšanās par 7 tūkstošiem.

Zināms mehāniskais pieaugums bija Kurzemē — 23 tūkst. cilvēku.

Vislielākais mehāniskais pieaugums bija Latvijas rūpnieciski visattīstītākajā daļā — Vidzemē un sevišķi Rīgā. No 1897. gada līdz 1913. gadam Vidzemē (Latvijas daļā) atbraukušo iedzīvotāju pārsvars pār aizbraukušajiem sastādīja 248 tūkst. cilvēku.

Jau pagājušajā gadsimtā, sākot ar sešdesmitajiem gadiem, un sevišķi šī gadsimta sākumā līdz pirmajam pasaules karam Latvijas teritorijā paātrinātā tempā attīstījās rūpniecība, kas bija jānodrošina ar darbaspēku.

Lai nodrošinātu rūpniecību u. c. augošās tautsaimniecības nozares ar darbaspēku, vispirms izmantoja vietējos tā resursus.

Rīgā nepieciešamie darbaspēka kontingenti komplektējās galvenokārt no citu pilsētu iedzīvotājiem un Latvijas zemniekiem, kas proletarizējās un pārgāja uz dzīvi pilsētās. Pie vietējām darbaspēka rezervēm jāpieskaita arī sievietes, pusaudži un pat bērni, ko nodarbināja rūpniecībā u. c. nozarēs. Šo lēto darba roku iesaistīšana Rīgas rūpniecībā norisinājās jo plaši. Tā, piemēram, 1867. gadā stāp nodarbinātajiem Rīgas rūpniecības strādniekiem sieviešu bija 18,5%¹, bet 1897. gada tautas skaitīšanā tika konstatēts, ka to īpatsvars sasniedzis jau 24%. Sieviešu īpatsvars auga arī laikā līdz pirmā pasaules kara sākumam. 1918. gadā no visiem Rīgas rūpniecībā nodarbinātajiem strādniekiem 31% bija sievietes.²

Rūpniecībai, tirdzniecībai, celtniecībai un ostām bija vajadzīgas arvien jaunas darba rokas, un darba-

¹ *Stilling A.* Die Resultate der 1867 in Riga ausgeführten Volkzählung. Leipzig, 1870, S. 18.

² Fabriku un rūpniecību inspektoru pārskatu sakopojums par 1913. gadu. Petrogradā, 1914, 83. lpp.

spēka pieprasījumu pilnībā apmierināt ar vietējiem resursiem vairs nevarēja. Tāpēc augošās ražošanas nozares, sevišķi rūpniecība, sāka jau izmantot to darbaspēku, kas pieplūda no Krievijas rietumu guberņām. Zemnieku grūtais stāvoklis lika arī viņiem meklēt labākus sava darbaspēka pielietojuma noteikumus pilsētās.

Tāpēc Rīgas nodarbināto skaitā jau drīz vien bija ne tikai vietējie latviešu strādnieki, bet arī krievu, poļu, lietuviešu u. c. strādnieki. 1897. gada tautas skaitīšanas dati rāda, ka no visiem Rīgas 265 tūkst. iedzīvotāju 37% bija atbraucēji no citurienes, starp tiem 17% bija dzimuši Kurzemē, 11% — Vidzemē, bet pārējie 9% bija dzimuši citās Krievijas guberņās.

Pēc 1913. gada Rīgas pilsētas tautas skaitīšanas datiem redzams, ka no 498 tūkst. pilsētas iedzīvotāju 65% nebija vietējie. No tiem 13% bija dzimuši Kurzemē, 20% — Vidzemē, bet pārējie 32% — atbraucēji no Kauņas, Viļņas u. c. Krievijas guberņām.

Laikā no 1897. gada līdz 1913. gadam Rīgas iedzīvotāju skaits bija palielinājies par 232 tūkst. cilvēku, un tikai 47 tūkst. no tiem bija dzimuši Rīgā, bet 185 tūkst. atbraukuši no citiem Latvijas novadiem un Krievijas guberņām. Tas atspoguļojās Rīgas rūpniecības, transporta un celtniecības strādnieku nacionālajā sastāvā, kur 1913. gadā bija 53% latviešu, 25% krievu, 8% poļu, 7% lietuviešu un pārējie 7% — dažādu citu tautību pārstāvji.

Tātad, rezumējot teikto, varam konstatēt, ka Latvijas iedzīvotāju skaita pieaugumu galvenokārt veicināja straujā rūpniecības, transporta un tirdzniecības attīstība. Lai šīs nozares nodrošinātu ar darbaspēku, tā vietējo resursu bija par maz, tādēļ novada augošā ekonomika sevī uzsūca daudzu apkārtējo guberņu iedzīvotājus.

II. EKONOMIKAS RADĪTĀS IEDZĪVOTĀJU PROBLĒMAS BURŽUĀZISKAJĀ LATVIJĀ

1. Saimnieciskās nestabilitātes ietekme uz iedzīvotāju nodarbinātību

Kara un okupācijas rezultātā Latvijas ekonomika bija stipri vien iedragāta. Lieli zaudējumi bija nodarīti visām tautas saimniecības nozarēm. Sevišķi bija cietusi rūpniecība.

Visā tautas saimniecībā salīdzinājumā ar pirmskara laiku bija krasī samazinājies nodarbināto iedzīvotāju kopskaits. Rūpniecībā nodarbināto strādnieku skaits no 150 tūkst. cilvēku 1913. gadā bija samazinājies uz 21,2 tūkst. cilvēku 1920. gadā. Bija palikuši vairs tikai 14% no pirmskara rūpniecības strādnieku skaita. No Rīgas 33 rūpniecām, kurās 1913. gadā tika nodarbināti pāri par 500 strādniekiem katrā, 1920. gadā vairs nebija nevienas.

Visiem ar nodarbinātību saistītajiem jautājumiem buržuāziskajā Latvijā savdabīgu raksturu piešķīra pirmā pasaules kara radītais ekonomiskais satricinājums un 1929.—1933. gada ekonomiskā krīze. Pirmā pasaules kara rezultātā bija notikusi darbaspēka samazināšanās daudz lielākā apjomā nekā iedzīvotāju kopskaita samazināšanās. 1914. gada sākumā Latvijā bija 780 tūkst. iedzīvotāju vecumā no 20 līdz 40 gadiem, turpretim 1920. gadā tādu bija vairs tikai 383 tūkst., t. i., iztrūka turpat 400 tūkst. cilvēku, no tiem vīriešu — 245 tūkstoši. Visvairāk bija sarucis darba spējīgā vecuma iedzīvotāju skaits, sevišķi ražošanā aktīvākā daļa — vīrieši.

Kaut arī lieli bija darbaspēka zaudējumi, tomēr rūpniecības sabrukums, ostu panīkums, tirdzniecī-

bas, celtniecības u. c. svarīgu nozaru apsīkums kļuva par cēloni vēl esošā darbaspēka nepilnīgam noslogojumam. Un tā jau ar buržuāzijas varas pirmajām dienām Latvijā sākās masu bezdarbs. Tikai oficiāli reģistrēto bezdarbnieku skaits vien 1922. gadā bija 6 tūkst. cilvēku¹. Vēlāk tas gan nedaudz samazinājās, bet krīzes un depresijas gados jau pieauga līdz 50 tūkst. cilvēku.²

Pirmskara periodā gūtie sasniegumi Latvijas industrializācijas virzienā pēc būtības bija zaudēti. Notika darbaspēka piespiedu virzīšana uz lauksaimniecību. 1913. gadā rūpniecībā, celtniecībā, transportā un tirdzniecībā bija nodarbināti 35% no visiem strādātspējīgajiem, turpretim 1920. gadā darbu šajās nozarēs varēja dabūt tikai 11%. Toties lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars krietni vien bija palielinājies — no 60% 1913. gadā līdz 79% 1920. gadā.³

Pārmaiņas iedzīvotāju nodarbinātības struktūrā notika ne tikai tautas saimniecības nozarēs, bet arī to iekšienē. Vispildītāk tas bija vērojams rūpniecībā.

Mašīnbūve un metālapstrāde, kas pirms kara bija vadošās nozares ar vislielāko nodarbināto cilvēku īpatsvaru, 1920. gadā spēja nodrošināt darbu tikai 19 procentiem no pirmskara nodarbināto skaita. Vēl vairāk sarūkusi bija ķīmiskā rūpniecība. Tur bija palikuši tikai 4% no pirmskara nodarbināto skaita.

Par citām rūpniecības nozarēm labākā stāvoklī bija pārtikas rūpniecība, kaut arī tajā bija palikuši vairs tikai 44% no pirmskara nodarbināto skaita.

¹ Darba statistika, R., 1926—1930.

² Стародубский Л. В. Статистика буржуазной Латвии на службе реакции. Рига, Изд. АН Латв. ССР, 1953, с. 45.

³ Latvijas statistiskā gadagrāmata, 1920. R., 1921, 316. — 317. lpp.

Daļēji bija saglabājusies kokapstrādāšanas un papīra rūpniecība. Tajā strādāja apmēram trešdaļa no pirmskara nodarbināto skaita.

Kara sekas un panīkums rūpniecībā, transportā u. c. nozarēs atspoguļojās arī demogrāfiskajos rādītājos. Kara darbības un saimnieciskā sabrukuma rezultātā Latvijā visos kara gados, 1920. gadu ieskaitot, mirstība pārsniedza dzimstību un notika iedzīvotāju skaita samazināšanās. Dabiskās kustības rezultātā 1920. gadā notika iedzīvotāju skaita samazināšanās par 2,6 cilvēkiem uz tūkst. iedzīvotājiem.

Nacionālistiskās buržuāzijas valdīšanas divdesmit gadi vēsturiski sakrīta ar kapitālisma vispārējās krīzes perioda pirmo posmu. Pasaules kapitālisma sistēma šajā laikā savā attīstībā izgāja divas stadijas. Pirmo stadiju raksturo zināma ekonomiskā rosība un uzplaukums, kas turpinājās līdz 1929. gadam. Otrajai stadijai ir raksturīga 1929.—1933. gada krīze un tai sekojošā depresija, kuru nomainīja neilga rosība un atkal jaunas krīzes sākums, ko savukārt pārtrauca otrā pasaules kara sākšanās.

Jau ar pašām pirmajām savas valdīšanas dienām buržuāzija iekļāva Latvijas ekonomiku pasaules kapitālisma saimniecības sistēmā. Ekonomika tika pārkārtota, pirmām kārtām orientējoties uz vietējo tirgu. Taču realizācijas apjoms iekšējā tirgū nevarēja būt plašs jau tādēļ vien, ka iedzīvotāju skaits bija stipri samazinājies un pirktspējas līmenis visai ierobežots. Orientēties uz ārējiem tirgiem nevarēja, tāpēc ka rūpniecība bija stipri atpalikusi un nespējīga konkurēt. No otras puses, imperiālistiskās lielvalstis, pirmām kārtām Anglija un Vācija, kurām bija galvenā ietekme Latvijas politikā un ekonomikā, bija ieinteresētas saglabāt šo valstiņu kā izejvielu avotu un realizācijas tirgu savien ražojumiem.

Pārkārtošanās, piemērojoties jaunajiem apstākļiem, notika lēnām. Tāpēc vēl 1923. gadā rūpniecības produkcija sastādīja tikai 25% no pirmskara līmeņa. Lielākie rūpniecības uzņēmumi netika atjaunoti, bet veidojās galvenokārt uzņēmumi ar nelielu strādātāju skaitu — sīkrūpniecība un mājamatniecība.

Zināma loma Latvijas rūpniecības atdzīvināšanā bija 1927. gadā uz 5 gadiem noslēgtajam PSRS un Latvijas tirdzniecības līgumam. Tas labvēlīgi ietekmēja ne tikai rūpniecības, bet arī citu nozaru attīstību, jo palielināja pieprasījumu pēc rūpniecības un lauksaimniecības ražojumiem. Šis līgums deva darbu 15—20 tūkst. Latvijas strādnieku.

Pirmais pēckara kapitālistiskais cikls beidzās ar 1929.—1933. gada pasaules ekonomisko krīzi. Latvijā šī krīze sākās ar zināmu novēlošanos. Tas izskaidrojams ar PSRS un Latvijas tirdzniecības līguma pasūtījumu izpildi, kā arī ar to, ka ārvalstu tirgos 1929. gadā vēl bija pieprasījums pēc Latvijas galvenās eksportpreces — lauksaimniecības produktiem.

Kaut arī pēckara periodā rūpniecība kaut cik atdzīvojās, tomēr 1929. gadā tās kopprodukcijas vērtība sasniedza tikai 54% no pirmskara līmeņa. Pie tam produkcijas pieaugums galvenokārt tika panākts ekstensīvi — ar strādātāju skaita palielināšanos un tikai nedaudz ar darba ražīguma paaugstināšanos. Tā, piemēram, no 1920. līdz 1929. gadam ražotās produkcijas daudzums bija palielinājies 3,7 reizes, bet nodarbināto skaits — 3,4 reizes, t. i., 90% no visa produkcijas pieauguma bija panākts ar nodarbināto skaita palielināšanu. Galvenais rūpniecības produkcijas pieauguma faktors bija kvalificētā darbspēka pastiprināta ekspluatācija.

Buržuāziskajā Latvijā netika atjaunota ražošana vienā no kādreizējiem lielākajiem savas nozares

uzņēmumiem Eiropā — Krievu-Baltijas vagonu fabrikā, «Provodņikā», uzņēmumā «Felzers un Ko». Ļoti nepilnīgi izmantoja ražošanas jaudu vagonu rūpnīcā «Vairogs» (bij. «Fenikss»), «Tosmarē» (bij. Liepājas kara ostas darbnīcas), Rīgas kuģu būves rūpnīcā u. c. uzņēmumos. Uzsāka radiouztvērēju ražošanu rūpnīcā VEF. Radās vēl arī daži citi jauni nelieli uzņēmumi, kas izgatavoja radiouztvērējus.

Vairāki lielle rūpniecības uzņēmumi buržuāziskajā Latvijā tā arī nerasniedza pirmskara produkcijas līmeni un netika pilnībā izmantoti.

Pēc ražotās produkcijas daudzuma un nodarbināto cilvēku skaita buržuāziskās Latvijas rūpniecībā pēckara periodā bija vērojams neliels pieaugums līdz 1930. gada pirmajai pusei, kaut arī visās attīstītajās kapitālistiskajās valstīs ekonomiskā krīze sākās jau 1929. gadā.

Latvijā krīze sākās 1930. gada otrajā pusē. 1930. gada pēdējā ceturksnī ražošana strauji kritās un pieauga bezdarbnieku skaits. 1930. gada decembrī bija oficiāli reģistrēti 14,6 tūkst. bezdarbnieku.

Rūpniecības kopprodukcija līdz 1932. gadam samazinājās salīdzinājumā ar 1929. gadu par 36%. Ļoti krasi krīzes pazīmes izpaudās lielākajos rūpniecības uzņēmumos. Tā, piemēram, uzņēmumos ar 50 un vairāk strādniekiem rūpnieciskās produkcijas vērtība šajā periodā pazeminājās par 49%, bet šajos uzņēmumos nodarbināto strādnieku skaits no 46,5 tūkst. cilvēku 1930. gadā samazinājās līdz 31,4 tūkst. 1932. gadā, t. i., par trešdaļu.

Kaut arī līdz 1930. gadam pieauga rūpniecībā nodarbināto skaits, tomēr tas netika līdzī darbaspēka resursu pieaugumam pilsetās. Sevišķi stipri pieauga bezdarbs ekonomiskās krīzes gados, kad krasi samazinājās ražošanā nodarbināto strādnieku skaits.

Tā, piemēram, 1932. gadā oficiāli reģistrēto bezdarbnieku skaits pārsniedza 22 tūkst. cilvēku¹, bet aprēķina dati rāda, ka faktiski tas bija 46 tūkst. cilvēku.²

Vislielāko asumu ekonomiskā krīze Latvijā sasniedza 1932. gadā, pēc tam sākās neliels nodarbināto strādnieku skaita un saražotās produkcijas pieaugums. Lai gan pēc krīzes bezdarbs kaut cik samazinājās, tomēr tas neizzuda visā buržuāziskās Latvijas pastāvēšanas laikā un sakarā ar ražošanas sašaurināšanos atkal strauji pieauga otrā pasaules kara priekšvakarā.

1929.—1933. gada krīzi nomainīja ilgstoša depresija, pēc tam ražošanā sākās neliela rosība. Ekonomiskajam stāvoklim uzlabojoties, palielinājās rūpnieciskās un lauksaimnieciskās produkcijas ražošana. Līdz ar to palielinājās nodarbināto cilvēku skaits visā tautas saimniecībā un arī rūpniecībā.

Kaut arī pēckrīzes periodā nodarbināto skaits jau 1934. gadā pārsniedza pirmskrīzes līmeni, tomēr produkcijas ražošanas līmenis tika pārsniegts tikai 1936. gadā.

Salīdzinājumā ar pirmajiem pēckara gadiem buržuāziskās Latvijas rūpniecībā bija vērojams, ka pamazām auga strādātāju skaits, tomēr tas tālu atpalika no rūpniecībā nodarbināto skaita 1913. gadā.

Izmainījās nodarbinātības struktūra. Latvijas atrautība no izejvielu avotiem, vājā enerģētikas bāze, preču realizācijas pārāk lielās grūtības ārpus valsts robežām, saimnieciskie satricinājumi, kapitāla trūkums ekonomiski svarīgo rūpniecības nozaru attīstīšanai noveda pie tā, ka visā buržuāzijas valdīšanas laikā liela daļa darba roku bija atrautas no

¹ Darba statistika 1932. gadā. R., 1933, 30. lpp.

² *Veinbergs A.* Proletariāta grimšana nabadzībā buržuāziskajā Latvijā. R., LVI, 1966, 61. lpp.

Strādnieku skaita sadalījums pa rūpniecības nozarēm¹
(% no kopskaita)

	Gadi	
	1913	1940
Visa rūpniecība	100	100
no tās:		
Elektroenerģētika	0,3	0,8
Kurināmā rūpniecība	0,4	2,7
Melnā metalurģija	3,0	—
Ķīmiskā un naftas ķīmijas rūpniecība	11,6	3,5
Mašīnbūve un metālapstrāde	25,6	14,5
Būvmateriālu rūpniecība	6,7	3,2
Mežrūpniecība, kokapstrādāšanas un papīra rūpniecība	19,9	29,1
Stikla, porcelāna un fajansa rūpniecība	3,7	2,6
Vieglā rūpniecība	14,9	22,9
Pārtikas rūpniecība	10,8	17,6
Poligrāfiskā rūpniecība	1,6	2,5

svarīgākajām rūpniecības nozarēm. Tas redzams no strādnieku skaita sadalījuma galvenajās rūpniecības nozarēs 1913. gadā un 1940. gadā (5. tabula).

Latvijā 1913. gadā galvenajās smagās rūpniecības nozarēs (melnajā metalurģijā, ķīmiskajā un naftas ķīmijas rūpniecībā, mašīnbūvē un metālapstrādē) strādāja 40,2% nodarbināto iedzīvotāju, turpretim 1940. gadā šajās nozarēs strādāja vairs tikai 18,0%.

Buržuāziskajā Latvijā industriālajās nozarēs bija mazāk nodarbināto nekā cariskās Krievijas laikā, toties lauksaimniecībā nodarbinātība bija augstāka.

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 95. lpp.

1913. gadā no visa nodarbināto skaita rūpniecībā, celtniecībā un transportā bija nodarbināti 30% un lauksaimniecībā 60%, turpretim 1935. gadā rūpniecība, celtniecība un transports nodarbināja tikai 20% no visiem strādātājiem, bet lauksaimniecība — 65%¹. Pēc 1935. gada agrarizācijas process norisinājās sevišķi strauji, un 1940. gadā lauksaimniecībā nodarbināto īpatsvars jau pārsniedza 70%².

Buržuāziskajā Latvijā izvirzījās darbaspēka izmantošanas savdabīgas problēmas. 1913. gadā Latvijā rūpniecības strādnieku kopskaits sasniedza apmēram 150 tūkst. cilvēku, bet 1940. gadā tas bija tikai 85 tūkstoši.³ Tas nozīmē, ka visā savas valdīšanas laikā buržuāzija bija iesaistījusi tikai 57% no tā strādnieku skaita, kāds bija nodarbināts rūpniecībā 1913. gadā.

Rūpniecība buržuāziskajā Latvijā nevarēja nodrošināt darbu kaut cik nozīmīgai darbaspēka resursu daļai. Rūpniecības strādnieku īpatsvars pat 1940. gadā visu nodarbināto skaitā bija tikai 12%⁴.

Kapitālistiskajam ražošanas veidam raksturīgais apdzīvotības likums, kuru atklāja K. Markss, nosaka: «strādājošie iedzīvotāji, radot kapitāla uzkrāšanu, līdz ar to pieaugošos apmēros paši rada līdzekļus, kas padara viņus par relatīvi liekiem iedzīvotājiem»⁵. Kapitālistiskajai ražošanai ir raksturīga lielāka vai mazāka «rūpniecības rezerves armija», bezdarbs.

¹ Латвийская ССР в цифрах в 1969 году. Р., Латв. отд. изд. «Статистика», 1971, с. 289.

² Трудовые ресурсы Латвийской ССР. Р., Изд-во АН Латв. ССР, 1964, с. 23.

³ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 94. lpp.

⁴ Трудовые ресурсы Латвийской ССР. Р., Изд-во АН Латв. ССР, 1964, с. 23.

⁵ Маркс К. Капиталс. 1. сēj., 598. lpp.

Pie tam jāatzīmē, ka relatīvā pārāpdzīvotība arī atspoguļo kapitālisma attīstības pretrunīgo raksturu, jo līdzās bezdarbam zināmā mērā pastāv darbaspēka trūkums. Tas arī tagad vērojams vairākās kapitālistiskajās valstīs, piemēram, Vācijas Federatīvajā Republikā, Francijā, Zviedrijā, Beļģijā u. c.¹ Līdzīgs stāvoklis trīsdesmitajos gados bija buržuāziskajā Latvijā.

Pastāvot kapitālisma relatīvās pārāpdzīvotības likumam, buržuāzija nevar un arī daļēji negrib pilnībā izmantot visus darbaspēka resursus, it īpaši pilsētu bezdarbniekus.

Brīvs darbaspēks bija arī Latvijas austrumu daļā — Latgalē. Šāda parādība izskaidrojama ar to, ka, pastāvot sīkiem rūpniecības uzņēmumiem (1935. gadā Latvijā bija 42 tūkst. rūpniecības un amatniecības uzņēmumu, no kuriem 95% nodarbināja līdz 4 strādniekiem), rūpniecībā darbaspēka pieprasījums bija neliels. Laukos savukārt masveidā bija pundursaimniecības, t. i., saimniecības, kurās nebija vairāk par 5 ha zemes. Šādas saimniecības nevarēja nodrošināt visiem ģimenes locekļiem eksistences līdzekļus. Tām darba rokas bija vajadzīgas tikai nedaudzus mēnešus gadā. Tāpēc ne tikai Latgales bezzemnieki — kalpi, bet arī sīkzemnieki meklēja algotu darbu. Tā kā pilsētās to atrast nevarēja, viņi darbu meklēja vietējās un citu Latvijas novadu budžu saimniecībās. Latgales laukstrādnieku pieplūdums sevišķi palielinājās pēc 1936. gada, kad piespiedu kārtā sādžas sadalīja viensētās (6. tabula).

Kaut gan visu buržuāziskās Latvijas periodu pilsētās bija bezdarbs un arī laukos nevarēja darba-

¹ Марианский А. Современные миграции населения. М., «Статистика», 1969, с. 81—90.

6. tabula

Latgales laukstrādnieku skaits, kuri katru gadu ieradās darbā Kurzemes, Vidzemes un Zemgales budžu saimniecībās¹

Gadi	Laukstrādnieku skaits (tūkst.)	Gadi	Laukstrādnieku skaits (tūkst.)
1928	13,7	1934	18,9
1929	12,9	1935	16,9
1930	10,5	1936	17,0
1931	9,3	1937	23,2
1932	13,7	1938	20,8
1933	15,3	1939	23,7

spēku pilnībā izmantot visu gadu, tomēr no ārzemēm ieveda daudz laukstrādnieku. Viņus ieveda galvenokārt veģetācijas periodā, taču daļa no tiem palika arī pastāvīgā darbā, sezonai izbeidzoties. Ārzemju laukstrādnieki iebrauca galvenokārt no Polijas (Rietumbalkrievijas) un Lietuvas. Sevišķi plaši ārzemju laukstrādnieku ieplūšana Latvijā notika pēc 1934. gada fašistiskā apvērsuma (7. tabula).

Lai paplašinātu lauksaimniecības produkcijas ražošanu mehanizācijas trūkuma un zemā darba ražīguma apstākļos, bija vajadzīgas aizvien jaunas darba rokas. Taču trīsdemito gadu sākumā un vidū darba spējīgo vecumu sasniedza cilvēki, kuri bija dzimuši pirmā pasaules kara laikā, kad dzimstība bija sevišķi zema. Zema tā bija arī visu buržuāziskās varas periodu. Tāpēc gluži dabiski, ka lauksaimniecība, būdama tā laika svarīgākā tautas saimniecības nozare, sāka izjust darbaspēka trūkumu.

Tādējādi arī buržuāziskā Latvija, lai attīstītu savu galveno nozari — lauksaimniecību, nevarēja iztikt

¹ Latvijas lauksaimniecība 1928.—1939. gadā, Valsts Statistikas pārvalde. R.

Ārzemju laukstrādnieku skaits, kuri ievesti Latvijā darbam
budžu saimniecībās¹

Gadi	Laukstrādnieku skaits (tūkst.)	Gadi	Laukstrādnieku skaits (tūkst.)
1928	12,4	1934	22,9
1929	18,1	1935	34,2
1930	23,2	1936	39,7
1931	24,0	1937	34,7
1932	13,8	1938	27,5
1933	12,4	1939	16,7

bez migrantiem no ārzemēm un Austrumlatvijas — Latgales. Tas bija sava veida darbaspēka mehāniskais pieaugums, ko izmantoja galvenokārt sezonas laikā 7—8 mēnešus gadā. Taču dažkārt šis darbaspēks tika izmantots arī visu gadu.

Profesora A. Veinberga apkopotie dati rāda, ka buržuāziskajā Latvijā lauksaimniecībā strādāja šāds ārzemju laukstrādnieku skaits vidēji gadā: 1935. gadā — 40,1 tūkst. cilvēku, 1937. gadā — 47,8 tūkst. cilvēku, 1938. gadā — 46,3 tūkst. cilvēku un 1939. gadā — 38,6 tūkst. cilvēku.²

Ja šiem laukstrādniekiem vēl pieskaita no Latgales iebraukušos, tad iznāk, ka mehāniskais pieaugums deva papildu darba rokas Kurzemes, Zemgales un Vidzemes lauku lielsaimniecībām 1935. gadā — 57,0 tūkst. cilvēku, 1937. gadā — 71,0 tūkst., 1938. gadā — 67,1 tūkst. un 1939. gadā — 62,3 tūkst. cilvēku.

¹ Latvijas lauksaimniecība 1928.—1939. gadā. Valsts Statistikas pārvalde. R.

² Veinbergs A. Proletariāta grimšana nabadzībā buržuāziskajā Latvijā. R., LVI, 1959, 151. lpp.

Dati un profesora L. Starodubska veiktie pētījumi rāda, ka buržuāziskās Latvijas pēdējos piecos gados (1935—1940) bezdarbnieku skaits nepārsniedza 26,9 tūkstošus (1935. gadā).¹

No tā secināms, ka Latvijas buržuāzijai vietējo darba roku tik un tā bija par maz, un tautas saimniecības attīstīšanas nolūkā tai būtu vajadzējis ik gadu ar imigrācijas palīdzību papildināt darbaspēka resursus pat tad, ja tā būtu varējusi iesaistīt ražošanā visus Latvijas bezdarbniekus.

2. Iedzīvotāju skaita, sastāva un kustības problēmas

Buržuāziskajā Latvijā iedzīvotāju demogrāfiskās problēmas bija laikam gan pašas aktuālākās. Par to liecina kaut vai tas, ka publikācijas par tām iznāca biezos sējumos un tika izdotas vairākkārt. Arī tas, ka tautas skaitīšanas notika regulāri — ik pa pieciem gadiem, sākot ar 1920. gadu, liecina to pašu.

Vai bija pamatota tāda uzmanība šīm problēmām?

Buržuāziskās varas sākumā — 1920. gadā Latvijas iedzīvotāju skaits bija 1 milj. 596 tūkst. cilvēku. Tas nozīmē, ka iedzīvotāju skaits Latvijā salīdzinājumā ar stāvokli pirms kara (1914. gada sākumā) bija sarucis par 956 tūkst. cilvēku jeb par 37,5%.

Sevišķi bija samazinājušies pilsētu iedzīvotāju skaits — no 1. milj. 28 tūkst. 1914. gadā uz 383 tūkst. 1920. gadā jeb par 62,8%. Pilsētnieku īpatsvars visu iedzīvotāju skaitā bija nokrities no 40,3% uz 23,5%. No Rīgas pirmskara iedzīvotāju skaita —

¹ *Стародубский Л. В.* Статистика буржуазной Латвии на службе реакции. Р., Изд-во АН ЛССР, 1953, с. 45.

520 tūkst. cilvēku — bija vairs atlikuši tikai 185 tūkst. cilvēku. Rīdzinieku skaits tātad bija samazinājies par 64,5%¹.

Tik katastrofāla Latvijas iedzīvotāju kopskaita un sevišķi pilsētu iedzīvotāju skaita sarūkšana izskaidrojama ar kara, vācu okupācijas un pēckara laika saimnieciskajām un politiskajām sekām. To radīja pasaules kara sākumā izdarītā rūpniecības uzņēmumu un līdz ar to iedzīvotāju evakuācija, bēgļu gaitas, kurās devās ap pusmiljonu cilvēku, upuri kara un okupācijas rezultātā. Daļa evakuēto iedzīvotāju un bēgļu pēc kara atgriezās, bet apmēram puse palika Padomju Krievijā, jo dzimtenē valdīja buržuāziskie nacionālisti. Pilsētu iedzīvotāju skaits samazinājās veiktās zemes reformas dēļ un arī tādēļ, ka pilsētnieki devās uz laukiem, jo tur tie cerēja paglābties no kara laika un pēckara apstākļu radītajām grūtībām.

Buržuāziskā valdība bija ieinteresēta iedzīvotāju skaita palielināšanā. Latvija bija viena no vismazākajām un visretāk apdzīvotajām Eiropas valstīm.

Sajā sakarā zīmīgas ir, piemēram, M. Skujenieka domas: «Daudzkārt apgalvots, ka Latvija ir mazapdzīvota zeme un ka tālab šeit atveras plašs lauks kolonizatoriskai darbībai.»²

Izmantodams nepietiekamā iedzīvotāju skaita koncepcijas argumentus, M. Skujenieks tātad mēģina biedēt ar citu valstu ekspansijas draudiem.

¹ Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā. R., 1939, 18. — 19. lpp.

² *Skujenieks M.* Latvija. Zeme un iedzīvotāji. R., 1927, 203. lpp. Sai tēzei autori nevar piekrist. Tā mūsu darbā minēta tikai tāpēc, lai raksturotu argumentus, ar kādiem operēja tā laika vadošie demogrāfi.

Attīstīdami nepietiekamā iedzīvotāju skaita koncepcijas idejas, buržuāziskie demogrāfi Latvijas iedzīvotāju skaitu salīdzināja ar to skaitu līdz pirmajam pasaules karam un aprēķināja, cik Latvijā varētu būt iedzīvotāju salīdzinājumā ar citām zemēm.

Sajā ziņā raksturīgs ir iedzīvotāju skaita salīdzinājums Latvijā un citās nelielās valstīs, piemēram, Dānijā: «...Dānijas dabas raksturs Latvijai ļoti līdzīgs. Kā mums, tā Dānijai apmēram vienādi klimatiskie apstākļi un zemes īpašības — abas ir lauksaimnieciskas valstis. Bet Latvijas teritorija ir par 50 procentēm lielāka, un tomēr Dānija mazākā teritorijā spēj izmitināt gandrīz divreiz lielāku iedzīvotāju skaitu — 3 550 000 pret 1 950 000. Ja Dānija spēj — arī mēs to varam. Nopietnāki pētījumi par to, cik Latvija spēj uzturēt iedzīvotājus pie pašreizējās lauksaimniecības zinātnes attīstības pakāpes, — nav izvesti. Ir zināmi tikai profesora Baloža dati, kas iespējamo iedzīvotāju skaitu noteic uz 6 miljoniem. Ja viņa laikā (t. i., pagājušā gadsimta beigās. — B. M.) šie dati bijuši pareizi, tad tagad mēs varam šo skaitli vēl palielināt.»¹

Doma, ka Latvijā iedzīvotāju skaits ir par mazu un ka jācenšas to palielināt, izteikta arī citu tā laika publicistu darbos. Iedzīvotāju skaita palielināšanas jautājumus jo cieši saista ar ekonomikas nostiprināšanas jautājumiem. O. Piņķis, piemēram, to formulē šādi: «Maza dzimstība un Latvijas iedzīvotāju skaita samazināšanās nevar būt Latvijas tautas un valsts interesēs, ... cenšoties pēc augstākiem tautsaimnieciskiem panākumiem un labklājības sasniegumiem,

¹ *Freivalds R.* Latviešu tautas mūzs. R., 1936, 31.—32. lpp.

līdzšinējā iedzīvotāju skaita pavairošana ir neatliekams Latvijas apdzīvotības politikas uzdevums.»¹

M. Skujenieks salīdzina iedzīvotāju blīvumu Latvijā ar to blīvumu citās zemēs 1935. gadā. Latvijā šai laikā ir vidēji 30 cilvēku uz kvadrātkilometru, turpretim Beļģijā 267, Anglijā — 264, Nīderlandē — 231, Vācijā — 140, Itālijā — 133 utt. Pie tam tiek atzīmēts, ka 1914. gada sākumā Latvijas teritorija bijusi blīvāk apdzīvota — 40 cilvēku uz kvadrātkilometru².

Arī citi autori buržuāziskajā Latvijā norāda, ka ļoti aktuāla ir nepieciešamība palielināt iedzīvotāju skaitu³.

Buržuāziskās varas gados iedzīvotāju kopskaits pieauga. Taču tas notika lēnāk nekā pirms pasaules kara. No 1897. līdz 1913. gadam (17 gados) iedzīvotāju skaits bija pieaudzis par 623 tūkst. cilvēku jeb par 32,3%. Turpretim no 1923. gada, kad iedzīvotāju skaits jau bija gandrīz pilnīgi nostabilizējies (pēc bēgļu, evakuēto un karagūstekņu atgriešanās) un sasniedza 1 milj. 803 tūkst. cilvēku, līdz 1940. gada sākumam (tātad arī 17 gados) tas bija pieaudzis tikai līdz 1 milj. 931 tūkst., t. i., palielinājies par 128 tūkst. cilvēku jeb par 7,1%.

Iedzīvotāju skaits buržuāziskajā Latvijā visvairāk palielinājās no 1920. līdz 1925. gadam. Šajā laikā tas no 1 milj. 596 tūkst. cilvēku pieauga uz 1 milj. 845 tūkst., tātad palielinājās par 249 tūkst. cilvēku,

¹ *Piņķis O.* Daudz bērnu ģimenes un to atbalstīšana Latvijā. R., 1938, 28. lpp.

² *Skujenieks M.* Latvijas zeme, daba un tauta. R., 1937. 7.—8. lpp.

³ *Salnītis V.* Iedzīvotāju problēma. — «*Ekonomists*», 1936, № 3. *Sinaiskis V.* Dzīve un cilvēks. R., 1937.

kas sastādīja $\frac{3}{4}$ no iedzīvotāju skaita kopējā pieauguma buržuāziskajā Latvijā.¹

Dabiskais pieaugums pēckara periodā bija neliels. Iedzīvotāju skaits palielinājās galvenokārt ar atbraucējiem no Padomju Krievijas, Vācijas, Polijas un Igaunijas. Vislielākais atbraucēju skaits bija bēgļi, kas atgriezās no Padomju Krievijas pēc miera līguma noslēgšanas 1920. gadā. Atgriezās arī karagūstekņi no Padomju Krievijas un Vācijas.

Atbraucēju kopskaits 1920.—1925. gadā sasniedza 218 tūkst. cilvēku, bet 18 tūkst. cilvēku no Latvijas aizbrauca. Mehāniskais pieaugums deva 200 tūkst. jeb 80% no visa pieauguma šajos piecos gados.

Nākamajos piecos gados (1925.—1930. g.) iedzīvotāju skaits no 1 milj. 845 tūkst. pieauga līdz 1 milj. 900 tūkst. jeb par 55 tūkstošiem.² Šajā pašā laikposmā dabiskais pieaugums deva 59 tūkst. cilvēku. Tas nozīmē, ka bija 4 tūkst. cilvēku liels aizbraukušo iedzīvotāju skaita pārsvars pār atbraukušajiem. Šie pieci gadi bija visražīgākie dabiskā pieauguma ziņā visā buržuāzijas valdīšanas laikā.

No 1930. līdz 1935. gadam iedzīvotāju skaits no 1 milj. 900 tūkst. cilvēku pieauga uz 1 milj. 950,5 tūkst. cilvēku. Kopējais pieaugums sastādīja 50,5 tūkstošus. Dabiskais pieaugums bija 46 tūkst. cilvēku jeb 78% no iepriekšējo piecu gadu pieauguma. Mehāniskais pieaugums iedzīvotāju skaitu palielināja par 4,5 tūkst. cilvēku.

Turpmākajos piecos gados — no 1935. līdz 1940. gadam — Latvijas iedzīvotāju skaits samazinājās no 1 milj. 951 tūkst. uz 1 milj. 931 tūkst. cilvēku jeb par 20 tūkstošiem. Un tas notika, kaut

¹ Otrā tautas skaitīšana Latvijā 1925. gadā. R., 1928. 10. lpp.

² Trešā tautas skaitīšana Latvijā 1930. gadā. R., 1932, 12. lpp.

gan dabiskais pieaugums šajā laikposmā sastādīja 40 tūkst. cilvēku. Dabiskais pieaugums samazinājās vēl vairāk un bija vairs tikai 86% no iepriekšējo piecu gadu apjoma. Kopējais aizbraukušo skaitliskais pārsvars pār atbraukušajiem šajā laikā bija 60 tūkst. cilvēku. Tas galvenokārt veidojās no repatriantiem, kas no Latvijas aizbrauca uz Vāciju.

Buržuāziskajā Latvijā no 1920. līdz 1940. gadam iedzīvotāju kopskaits palielinājās par 335 tūkst. cilvēku, pie tam 58% apmērā ar dabisko pieaugumu un 42% — ar mehānisko pieaugumu. (Iedzīvotāju skaits uzrādīts tā laika robežās.)

Gauss dabiskais pieaugums Latvijā bija jau līdz pirmajam pasaules karam. Statistikas dati, kas bija publicēti par iedzīvotāju dabisko kustību pirmajos pēckara gados buržuāziskajā Latvijā, nepievērsa tā laika demogrāfu uzmanību. Tātad šajā ziņā nopietnu problēmu vēl nesaskatīja.

No 1922. līdz 1927. gadam dzimstības līmenis Latvijā bija apmēram 22 dzimušie uz tūkst. iedzīvotājiem. Acīmredzot šāds dzimušo skaits tā laika demogrāfus apmierināja, un viņi uzskatīja, ka tas ir pietiekams, lai nodrošinātu iedzīvotāju skaita palielināšanos (mirstība bija 14—15 cilvēku uz tūkst. iedzīvotājiem). Šajos gados Latvijā nav publikāciju, kurās būtu atzīts, ka dabiskās kustības rādītāji ir neapmierinoši.

Tomēr, izmantodams šo gadu dabiskās kustības rādītājus, vācu demogrāfs un statistiķis R. Kučinskis aprēķinājis¹, ka Latvijas iedzīvotāju skaita at-ražošanās neto koeficients par 1926. gadu ir tikai 0,9, t. i., ka vairs nav nodrošināta iedzīvotāju skaita

¹ *Kuczynski R. The Balance of Births and Deaths. Washington, 1928.*

saglabāšanās nākotnē. Šo pašu faktu R. Kučinskis konstatē sava darba atkārtotajā izdevumā par 1929. gadu. Arī šajā gadā neto koeficients Latvijai ir 0,9.¹

Arī šie zināmā mērā nopietnie brīdinājuma signāli buržuāziskajā Latvijā dzirdīgas ausis neatrada. Tāpēc līdz 1933. gadam šeit nav publikāciju, kas liecinātu, ka tā laika ekonomisti un statistiķi būtu nobažījušies par nelabvēlīgajiem iedzīvotāju dabiskās kustības procesiem.

Trīsdesmito gadu sākumā buržuāziskās Latvijas statistiķis E. Bulmerinks aprēķināja gaidāmo iedzīvotāju skaitu Latvijā līdz 2000. gadam.²

Analizējams iedzīvotāju dabisko un mehānisko kustību un ievērodams iedzīvotāju vecuma struktūru 1930. gadā, E. Bulmerinks izstrādājis trīs variantus perspektīvajam iedzīvotāju skaitam. Pirmajā variantā ņemta vērā dzimstības intensitāte, kāda bija trīsdesmito gadu sākumā. Otrajā variantā pieņemts, ka dzimstības intensitāte līdz 1950. gadam samazināsies par 15% attiecībā pret trīsdesmito gadu sākumu un tad paliks šādā līmenī. Trešajā variantā pieņemts, ka dzimstība izmainīsies otrā varianta robežās, bet mirstība līdz 1950. gadam samazināsies par 20%. Šo pēdējo variantu autors uzskata par visreālāko. Pēc tā aprēķinātais iedzīvotāju skaits Latvijā izmainītos šādi:

1930. g. — 1 milj. 900 tūkst.	1970. g. — 1. milj. 839 tūkst.
1935. g. — 1 milj. 949 „	1980. g. — 1 milj. 740 „
1940. g. — 1 milj. 973 „	1990. g. — 1' milj. 642 „
1950. g. — 1 milj. 957 „	2000. g. — 1 milj. 554 „
1960. g. — 1 milj. 905 „	

¹ *Kuczynski R.* The Balance of Births and Deaths. 2, Washington, 1931, 54.—55. lpp.

² *Bulmerinks E.* Latvijas iedzīvotāju kustības attīstība nākotnē. — «*Ekonomists*», 1933, № 2.

Faktiski 1935. gada tautas skaitīšanā fiksētais iedzīvotāju skaits bija par 1,5 tūkst. lielāks nekā šajā perspektīvas aprēķinā paredzētais, t. i., kļūdišanās sastādīja 0,076%. Kaut arī 1935. gadā iedzīvotāju skaits faktiski bija nedaudz lielāks, aprēķinātais skaits vecumā līdz 20 gadiem bija pat labvēlīgāks perspektīvai iedzīvotāju skaita augšanai, nekā to parādīja tautas skaitīšana. Tomēr arī tādā veidā E. Bulmerinka aprēķins rāda, ka pēc 1940. gada buržuāziskajā Latvijā bija gaidāma iedzīvotāju skaita samazināšanās. Pēc šiem aprēķiniem jau 1970. gadā Latvijas iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar 1940. gadu būtu samazinājies par 7%. 2000. gadu Latvijā būtu sagaidījis par $\frac{1}{5}$ mazāks iedzīvotāju skaits nekā 1940. gadu.

Tikai pēc E. Bulmerinka 1933. gadā publicētā Latvijas perspektīvā iedzīvotāju skaita tā laika demogrāfiem kļuva skaidrs, ka jau tuvākajā nākotnē gaidāma iedzīvotāju skaita samazināšanās. Viņu lielākajai daļai tāda perspektīva bija negaidīts atklājums. Šis apstāklis izvirzīja daudzas jaunas, līdz tam nerisinātas problēmas. Viena no tām bija dzimstības palielināšanas problēma.

Buržuāziskās Latvijas ekonomisti, demogrāfi, sociologi u. c. trīsdesmito gadu otrajā pusē publicēja virkni rakstu avīzēs un žurnālos, kā arī izdeva atsevišķas grāmatas, kurās tika analizēta un novērtēta situācija un izstrādāti priekšlikumi, kā paaugstināt dzimstības līmeni. No problemātikas viedokļa interesantākais šajā ziņā ir O. Piņķa konstatējums, ka «pēckara laikmetā latviešu tautas dabīgā pieauguma nav bijis. Latvijas dzimstība pēdējā gadu desmitā neatjauno vairs valsts iedzīvotāju skaitu... Dzimstība pie mums pēdējos desmit gados, lai arī kā to rēķinātu, katrā ziņā nav tik liela, lai varētu notikt

līdzšinējā Latvijas iedzīvotāju skaita atjaunošana nākotnē.»¹ Un citur: «Dzimumstības krīze, dzimumstības sabrukums... ir augstākā mērā draudoša parādība visai mūsu tautas saimnieciskai un politiskai eksistencei.»²

To, ka dzimumstības krīze jau aptvērusi visplašākos tautas slāņus, šai laikā atzīst daudzi. «Presē parādās raksti, kas liek pie sirds vairāk rūpēties par tautas dzīvo spēku. Ikviens atzīst: Jā, jā, tas vajadzīgs, bet, kad no vārdiem jāpāriet uz darbiem, — gaida, lai rūpes par tautas vairošanos uzņemas cits.»³

Tiek izstrādātas visdažādākās «receptes», kā palīdzēt iedzīvotāju dabiskā pieauguma palielināšanā. Vieni ieteic atsevišķu, no citiem izolētu pasākumu — samazināt tajā laikā ļoti strauji augošo abortu skaitu, bet citi rekomendē visplašākos un sazarotākos pasākumus — visas valsts mērogā izstrādātus iedzīvotāju politikas pamatprincipus.⁴

Kādi sociālekonomiskie u. c. apstākļi toreiz noteica iedzīvotāju skaita izmaiņas? Buržuāziskajā Latvijā izmainījās ne tikai iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji kopumā, bet arī norisinājās iedzīvotāju diferenciācija dažādos sabiedrības slāņos. Ņemot vērā, ka Rīgā, tāpat kā citās kapitālistiskajās lielpilsētās, vienāda sociāla stāvokļa cilvēki dzīvoja noteiktos pilsētas rajonos, varam pilsētu sadalīt trijās rajonu grupās: bagāto, vidējas turības un nabadzīgo iedzīvotāju rajonos.

Dažādos sabiedrības slāņos Rīgā bija atšķirīgs

¹ *Piņķis O.* Daudzbērnu ģimeņu nozīme tautas un valsts dzīvē. R., 1940, 66.—68. lpp.

² *Piņķis O.* Daudzbērnu ģimenes un to atbalstīšana Latvijā. R., 1938, 12. lpp.

³ *Freijvalds R.* Latviešu tautas mūžs. R., 1936, 15. lpp.

⁴ *Salnītis V.* Iedzīvotāju problēma. — «*Ekonomists*», 1936, № 3.

Dzimušo sadalījums pēc Rīgas policijas iecirkņiem¹
(dzimušo skaits uz tūkst. iedzīvotājiem)

	1913./1914. g.	1924./1925. g.	1929./1930. g.
Bagāto iecirkņi	10,5	8,6	8,1
Vidējo iecirkņi	21,5	15,1	11,9
Nabadzīgo iecirkņi	32,5	21,9	19,3
Rīgā vidēji	22,3	16,0	14,4

dzimstības līmenis jau līdz pirmajam pasaules karam, bet kapitālisma attīstība šo līmeni izmainīja visos slāņos, pie tam izmaiņas visvairāk skāra tieši nabadzīgās un vidējās iedzīvotāju grupas, — tās, kurās dzimstības līmenis bija augstāks (8. tabula).

Apstiprinās K. Marksa tēze, ka dzimstības biežums ir pretēji proporcionāls materiālo labumu daudzumam. Visos minētajos gados bagāto ģimenēs bērnu dzimstības līmenis ir ļoti zems. Ja ņemam vērā, ka dzimstības vidējais līmenis buržuāziskajā Latvijā 1930. gadā bija 19,8, bet mirstības līmenis — 14,2 cilvēki uz 1000 iedzīvotājiem, tad jākonstatē, ka bagāto rajonos dzīvojošiem dzimušo bija pāri par divām reizēm mazāk, bet mirušo turpat divreiz vairāk par šajos rajonos dzimušo skaitu. Tātad skaidri izteikta ir izmirstības tendence.

Arī vidējas turības rajonos dzīvojošie — labi atalgotā inteliģence, ierēdņi u. c. materiāli nodrošinātie slāņi — buržuāziskajā Latvijā dzimstības līmeņa ziņā ir tuvu bagāto aprindām. Arī šo slāņu dzimstība

¹ *Freijvalds R.* Latviešu tautas mūzs. R., 1936, 116. lpp.

Iedzīvotāju dabiskā kustība pa piecgadu grupām
uz tūkst. iedzīvotājiem gadā¹

Gadi	Dzimušie	Mirušie	Dabiskais pieaugums
1921—1925	21,6	14,4	7,2
1926—1930	20,6	14,7	5,9
1931—1935	18,2	13,9	4,3
1936—1940	18,4	14,3	4,1

ir krietni vien zem vidējā koeficienta Latvijā un nenodrošina dabisko pieaugumu.

Tikai nabadzīgo rajonos dzīvojošie strādnieki, sīkie ierēdņi, paputējušie amatnieki u. tml. dzimstības līmeņa ziņā vairāk nekā divkārt pārsniedza bagātos, kā arī gandrīz sasniedza Latvijas vidējo dzimstības līmeni. Taču nabadzīgo slāņu dzimstības līmenis Rīgā tikko spēja segt bagāto un vidējo slāņu radīto dzimstības iztrūkumu.

Kopumā iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji buržuāziskajā Latvijā bija ar skaidri redzamu nelabvēlīgu tendenci. Par to liecina iedzīvotāju dzimstība, mirstība un dabiskais pieaugums pa piecgadu grupām (9. tabula).

Iedzīvotāju dzimstībai līdz 1935. gadam ir krītoša tendence. Sevišķi liela dzimstības līmeņa pazemināšanās notika ekonomiskās krīzes gados. Pēc tam dzimstības līmenis nedaudz paaugstinājās. Tomēr šī paaugstināšanās bija pārāk maza, lai novērstu vispārējo dabiskā pieauguma krišanās tendenci. Tas

¹ Latvijas PSR statistikas tabulas. R., 1940, 10—11. lpp.; Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 18. lpp.

liecina par sociālekonomisko u. c. apstākļu izšķirošo ietekmi uz demogrāfiskajiem procesiem. Dabiskā pieauguma vispārējas vājināšanās tendence, kas bija sākusies jau pirms pasaules kara, buržuāziskās Latvijas laikā pastiprinājās. Salīdzinot 1936.—1940. gada dzimstības līmeni ar 1921.—1925. gada līmeni, jākonstatē, ka dzimstība šajā periodā bija kritusies par 14,8%, bet mirstības līmenis bija bez būtiskām izmaiņām (tas bija pazeminājies tikai par 0,7%). Tā kā dzimstība bija ievērojami kritusies, bet mirstība palikusi gandrīz iepriekšējā līmenī, tad kopējie dabiskā pieauguma apmēri bija strauji samazinājušies — visā šajā periodā par 43,1%.

Aplūkojot dzimstību līdz pirmajam pasaules karam, konstatējām, ka Latvijas laukos (līdzīgi kā citās Baltijas guberņās) bija zems dzimstības līmenis — zemāks nekā pilsētās. Turpretim visās pārējās Krievijas guberņās laukos dzimstības līmenis bija augstāks nekā pilsētās.

Dzimstību buržuāziskās Latvijas pilsētās un laukos raksturo 10. tabulas dati. Laukos salīdzinājumā ar pirmskara periodu dzimstības līmenis pazeminājās tikai nedaudz vai arī palika tāds pats, turpretim pilsētās tas krasi kritās. No tā mēs secinām, ka šādas parādības cēlonis bija pilsētu panīkums un ekonomiskās krīzes sekas. 1935. gada rādītajos atspoguļojas krīzes sekas — viszemākais dzimstības līmenis. Pēc tam vērojams neliels pacēlums, kaut arī 1940. gadā pilsētās dzimstības līmenis aizvien vēl bija zemāks nekā laukos.

Iedzīvotāju dzimstības un dabiskā pieauguma krišanās tendence bija raksturīga ne tikai buržuāziskajai Latvijai, bet arī lielākajai daļai Eiropas kapitālistisko valstu.

Pilsētu un lauku iedzīvotāju dzimstība Latvijā
1935.—1940. gadā¹

Gadi	Dzimstība uz 1000 iedzīvotājiem		Lauku iedzīvotāju dzimstības rādītājs procentos attiecībā pret pilsētu dzimsti- bas rādītāju
	pilsētās	laukos	
1935	13,0	20,3	156,2
1936	13,8	20,5	148,6
1937	14,0	19,8	141,4
1938	15,1	20,3	134,4
1939	15,6	20,1	128,8
1940	16,7	20,8	124,6

Pēc pirmā pasaules kara tajās dzimstības līmenis paaugstinājās līdz pirmskara līmenim. Dažās valstīs, to skaitā Francijā un Anglijā, tā sauktās pēckara kompensācijas laikā dzimstība uz pāris gadiem paaugstinājās pat virs pirmskara līmeņa. Taču vairākās valstīs, starp tām Vācijā, Austrijā un arī Latvijā, dzimstība pat maksimālās kompensācijas gados nesasniedza pirmskara līmeni.

Sākot ar 1921.—1924. gadu, Eiropas kapitālistiskajās valstīs atkal turpinājās dzimstības samazināšanās. Pie tam tas notika tādos tempos, kādus neviens nebija pieredzējis pirms pasaules kara. Lielākajā daļā kapitālistisko valstu, to skaitā arī Latvijā, dzimstības līmenis ļoti strauji pazeminājās 1929.—1933. gada ekonomiskās krīzes ietekmē. Ir vērojamas paralēles (ar zināmu intervālu) starp bezdarbnieku skaita palielināšanos un dzimstības līmeņa pazemināšanos. Krīze sevišķi samazināja

¹ Latvijas PSR statistikas tabulās. R., 1940, 10. lpp.; Padomju Latvijas tautas saimniecība. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1968, 17. lpp.

laulību biežumu. Tā sekas savukārt bija dzimstības samazināšanās.

Nodarbinātības kopsakars ar pārējiem demogrāfiskajiem procesiem buržuāziskajā Latvijā bija jo ciešs. Tas izpaudās tā, ka noslēgto laulību un dzimušo skaits izmainījās atkarībā no izmaiņām nodarbinātībā.

Visspilgtāk šo apstākļu ietekme uz demogrāfiskajiem rādītājiem izpaudās 1929.—1933. gada vispārējās ekonomiskās krīzes laikā. Tā kā šī krīze visasāka bija rūpniecībā, kas atradās galvenokārt pilsētās, tad salīdzināsim rūpniecībā nodarbināto skaita izmaiņas ar attiecīgajiem demogrāfiskajiem rādītājiem (11. tabula).

Sakarā ar ekonomiskās krīzes sākuma zināmu aizkavēšanos Latvijā 1930. gadā vidējais nodarbināto skaits vēl nedaudz turpināja pieaugt. Nodarbināto skaita strauja samazināšanās notika 1931. gadā, un viszemāko līmeni nodarbinātība sasniedza 1932. gadā. Pēc zināma sastinguma laika nodarbināto skaits sāka lēnām paaugstināties. 1934. gadā tas jau pārsniedza 1930. gada līmeni un pēc tam joprojām auga.

Noslēgto laulību skaits krīzes gados pilsētās stipri samazinājās un savu zemāko punktu arī sasniedza 1932. gadā, pēc tam nedaudz palielinājās. Taču sakarā ar krīzes seku turpināšanos (depresija), kā arī ar politisko apstākļu izmaiņu (fašistiskais apvērsums) laulību skaits atkal samazinājās un 1937. gadā vēl nesasniedza pirmskrīzes līmeni.

Sociālekonomisko, politisko u. c. apstākļu izmaiņas noslēgto laulību skaitu ietekmē vairāk vai mazāk tieši, pie tam attiecīgajiem rādītājiem laika ziņā nav lielas novirzes. Turpretim pavisam citādi tas ir ar dzimstības rādītājiem. Līdz ar sociālekonomisko u. tml. apstākļu izmaiņām šiem rādītājiem, pirmkārt,

Rūpniecībā nodarbināto daudzums un pilsētās noslēgto laulību un dzimušo skaits vispārējās ekonomiskās krīzes un depresijas laikā¹

Gadi	Nodarbinātie		Noslēgtās laulības		Dzimušie	
	tūkst. cilvēku	procentos attiecībā pret 1929. g.	pāru skaits	procentos attiecībā pret 1929. g.	cilvēku skaits	procentos attiecībā pret 1929. g.
1929	71,7	100	8125	100	11240	100
1930	72,1	101	8920	110	12103	108
1931	66,3	92	8361	103	12286	109
1932	61,6	86	7487	92	11591	103
1933	70,4	98	8054	99	10587	94
1934	84,7	118	8541	105	10401	93
1935	93,8	131	6952	86	9250	82
1936	100,7	140	6911	85	9827	87
1937	111,9	156	7051	87	9975	89

ir samērā lielas novirzes laika ziņā. Otrkārt, dzimstības rādītāji reaģē uz sociālekonomiskajām izmaiņām dziļāk nekā laulību skaita izmaiņas, un tiem ir lielāka inerce.

Krīzes laikā dzimstība Latvijas pilsētās vēl joprojām palielinājās līdz pat 1931. gadam, tad strauji samazinājās un savu zemāko līmeni sasniedza 1935. gadā, pēc tam nedaudz palielinājās, taču 1937. gadā bija par 20 punktiem zemāka nekā dzimstības augstākajā — 1931. gadā.

Laulību samazināšanās krīzes dziļākajā posmā — 1932. gadā — attiecībā pret 1930. gadu bija notikusi par 17 punktiem, bet dzimstība pašā zemākajā līmenī — 1935. gadā — bija nokritusies par 27 punktiem attiecībā pret 1931. gadu. Nodarbinātības

¹ Latvijas PSR statistikas tabulas. R., 1940, 10., 131. lpp.

samazināšanās un bezdarba palielināšanās ietekmi uz iedzīvotāju dzimstības līmeni konstatēja arī tā laika ekonomists O. Piņķis: «...bailes no bezdarba ir tās, kas liek izvairīties no daudz bērnu ģimenes».¹

Visām kapitālistiskajām valstīm laika posmā starp abiem pasaules kariem raksturīga bija paātrināta dzimstības samazināšanās. Lielākajā daļā valstu, kurās pagājušā gadsimta beigās un līdz pirmajam pasaules karam dzimstības līmenis samazinājās gadā par 0,5—0,8%, laikposmā starp abiem pasaules kariem ikgadējais samazināšanās procents bija 1,5% līdz 3% un vairāk.

Jau esam konstatējuši, ka Latvijā piecdesmit gadu laikā pirms pasaules kara vidējais dzimstības samazināšanās temps sasniedza 0,7% gadā. Tas bija gandrīz trīsreiz augstāks nekā vidēji Eiropas Krievijā. Turpretim laikposmā starp abiem pasaules kariem buržuāziskajā Latvijā gada vidējais dzimstības līmeņa pazemināšanās temps sasniedza 1,6%.

Līdz ar dzimstības samazināšanos kapitālistiskajās valstīs notika arī dabiskā pieauguma krišanās. Arī šajā ziņā nebija tikpat kā nekādu izņēmumu. Visās kapitālistiskajās valstīs trīsdesmito gadu vidū bija daudz zemāks dabiskais pieaugums nekā divdesmito gadu sākumā. Atsevišķās valstīs dabiskais pieaugums gan samazinājās tikai nedaudz (par 7—12%). Turpretim daudzās valstīs tas samazinājās vairākkārt. Latvijā šī samazināšanās bija tuvu 40%.

Dabiskā pieauguma samazināšanās viskrasāk izpaudās Francijā. Jau līdz pirmajam pasaules karam Francijā dabiskā pieauguma vietā bieži vien notika

¹Piņķis O. Daudz bērnu ģimenes un to atbalstīšana Latvijā. R., 1938, 124. lpp.

iedzīvotāju skaita samazināšanās. Tā, piemēram, no 1876. līdz 1913. gadam 37 gadu laikā Francijā 7 gadus mirstības līmenis pārsniedza dzimstības līmeni. Pēckara 20 gados — no 1919. līdz 1938. gadam — 6 gadi bija ar iedzīvotāju dabisko samazināšanos. Tāpat kā Francijā, iedzīvotāju skaita samazināšanās notika arī Austrijā, kur 1935.—1938. gadā attiecīgie rādītāji bija negatīvi.

Uz iedzīvotāju skaita samazināšanās robežas bija arī buržuāziskā Latvija. Latvijā 1934.—1937. gadā pilsētu iedzīvotāju skaits tikpat kā nemaz vairs nepieauga, bet pirmajos divos no šiem gadiem pat notika tā samazināšanās.

Par to, ka Latvija vairs nebija tālu no iedzīvotāju skaita tiešas samazināšanās, liecina speciālie iedzīvotāju atražošanās rādītāji. Vispārējie dzimstības un mirstības rādītāji un no tiem atvasinātais dabiskā pieauguma līmenis tiek aprēķināti, neņemot vērā iedzīvotāju dzimstību un mirstību pa vecuma grupām, kā arī vecuma sastāvu. Vispārējie dabiskā pieauguma rādītāji tiek plaši izmantoti un tos publicē visās valstīs. Lielāko tiesu tie pareizi raksturo īsteno stāvokli iedzīvotāju atražošanās procesā. Tas it īpaši ir tad, ja zināmā laika posmā dzimstības un mirstības rādītāji būtiski neizmainās vai arī izmainās ar noteiktu tendenci. Tad iedzīvotāju sastāvs pēc vecuma un dzimuma izveidojas tāds, kādu nosaka atražošanās režīms, t. i., notiek šā sastāva stabilizācija. Savukārt notiek arī dabiskā pieauguma koeficientu stabilizācija, un tas nozīmē, ka tie pareizi atspoguļo atražošanās režīmu un no tā izrietošo iedzīvotāju sastāvu pēc dzimuma un vecuma.

Faktiski iedzīvotāju atražošanās izmaiņas tomēr notiek nepārtraukti. Tāpēc ne vienmēr ir atbilstība starp atražošanās režīmu un iedzīvotāju sastāvu pēc

vecuma un dzimuma. Vispārējie dabiskā pieauguma, dzimstības un mirstības rādītāji tādēļ jāpapildina ar speciāli aprēķinātiem koeficientiem.

Tā kā Eiropas kapitālistiskajās valstīs laikā starp abiem pasaules kariem bija vērojama skaidri izteikta dzimstības līmeņa nepārtrauktas samazināšanās tendence, tad arī gandrīz nevienā no šīm valstīm toreizējais vecuma sastāvs neatbilda iedzīvotāju atražošanās režīmam, kāds tajā laikā bija izveidojies. Tas izpaudās tādējādi, ka nesamērīgi liels īpatsvars bija iedzīvotājiem vidējā vecumā. Šī parādība bija mantojums no laikposma, kad dzimstības līmenis bija daudz augstāks nekā trīsdesmitajos gados. Tā kā dzimstība galvenokārt ir atkarīga no cilvēkiem brieduma gados, kuri tajā laikā bija lielākā īpatsvarā un kuriem parasti ir arī zemāks mirstības koeficients, tad skaidrs, ka tāds stāvoklis bija pārejoša parādība.

Lai novērstu iepriekšējo paaudžu vecuma un dzimuma strukturālo ietekmi uz pašreizējo dzimstības līmeni, mēdz pielietot tā saukto *neto koeficientu*, kurā aprēķināts, cik meitenes katra pašreizējā sievietē atstās pēc sevis un cik no tām nodzīvos līdz vecumam, kāds bija mātei, viņām piedzimstot. Šādi koeficienti parādīti 12. tabulā.

Vispārējie dzimstības un dabiskā pieauguma koeficienti Latvijā, kaut arī to līmenis jau bija zems, tomēr vēl bija pozitīvi. Turpretim no neto koeficienta redzams, ka jau pirmā pasaules kara priekšvakarā toreizējais atražošanās režīms vairs nevarēja iedzīvotāju skaitu saglabāt nākamajās paaudzēs. Lai gan aprēķinātais dabiskā pieauguma koeficients pirms otrā pasaules kara salīdzinājumā ar koeficientu pirmā pasaules kara priekšvakarā bija stipri samazinājies, tomēr neto koeficients bija nedaudz audzis.

Izmaiņas iedzīvotāju atražošanās neto koeficientā
Eiropas kapitālistiskajās valstīs¹

Valstis	Neto koeficients	
	pirmā pasaules kara priekšvakarā	otrā pasaules kara priekšvakarā
Austrija	1,30	0,65
Cehoslovākija	1,29	0,76
Sveice	...	0,78
Igaunija	0,89	0,79
Zviedrija	1,29	0,80
Anglija	1,21	0,81
Beļģija	...	0,83
Norvēģija	1,45	0,83
Francija	0,93	0,91
Skotija	1,19	0,93
Dānija	1,37	0,94
Latvija	0,90	0,95
Vācija	1,46	0,95
Somija	1,43	0,96
Ungārija	1,13	1,00
Spānija	1,34	1,03
Polija	1,54	1,07
Lietuva	...	1,10
Bulgārija	1,76	1,11
Itālija	1,41	1,13
Nīderlande	1,30	1,16
Portugāle	1,33	1,21
Irīja	1,25	1,22
Grieķija	...	1,25
Dienvīdslāvija	1,61	1,39
Rumānija	...	1,45

Taču arī tad neto koeficients bija mazāks par vienu, tātad nebija nodrošināta iedzīvotāju skaita saglabāšanās nākotnē. Tas nozīmē, ka arī pirms otrā pasaules

¹ Козлов В. С. Естественное движение населения капиталистических стран Европы. М., Госстатиздат, 1959, с. 111.

kara toreizējais atražošanās režīms nenodrošināja iedzīvotāju skaita saglabāšanos nākamajās paaudzēs.

Neto koeficients mazāks par vienu pirms otrā pasaules kara bija visās minētajās 14 valstīs, bet vispārējais dabiskā pieauguma koeficients tikai divās no tām — Francijā un Austrijā — bija negatīvs. Tas nozīmē, ka vienīgi pārējoša labvēlīgāka iedzīvotāju vecuma struktūra pārējām valstīm radīja priekšstatu par iedzīvotāju skaita šķietamu palielināšanos ar dabisko pieaugumu.

Jāsecina, ka par vairākām Eiropas valstīm vispārējais dabiskā pieauguma līmenis sniedza nepareizu priekšstatu, t. i., radīja it kā iedzīvotāju paplašināto atražošanos, bet faktiski tajās visās, un to skaitā arī buržuāziskajā Latvijā, jau notika iedzīvotāju skaita samazināšanās.

To konstatēja jau pieminētais O. Piņķis. 1940. gada pirmajā pusē iznākušajā savā darbā viņš rakstīja: «Patiesībā Latvijā nekāda iedzīvotāju dabīgā pieauguma vairs nav. Nav gandrīz nekāda pieauguma bijis jau trīsdesmit gadus, veselu paaudzes mūža aktīvo daļu.» Un citur viņš raksta: «... mūsu tauta jau šodien izmirst».¹

Tātad statistiķi un demogrāfi arī buržuāziskajā Latvijā ar konkrētiem aprēķiniem un faktiem izsecināja patiesību, kura gan tieši vēl neparādījās, bet viņiem jau bija skaidra, proti, ka iedzīvotāju skaita samazināšanās sākusies sen un klaji izpaudīsies pēc 1940. gada.

Dabiskās un mehāniskās kustības rezultātā buržuāziskajā Latvijā izmainījās iedzīvotāju vecuma sastāvs. Tas izpaudās tādējādi, ka iedzīvotāju kop-

¹ Piņķis O. Daudz bērnu ģimeņu nozīme tautas un valsts dzīvē. R., 1940, 58., 61. lpp.

skaitā samazinājās jaunāko gadagājumu īpatsvars un palielinājās vecāko īpatsvars.

Latvijas 1897. gada iedzīvotāju vecuma sastāvu var uzskatīt par normālu, jo gandrīz katrai vecākajai piecgadu grupai ir mazāks īpatsvars nekā jaunākajai. Vislielākais īpatsvars ir bērniem pašās jaunākajās grupās. Katras nākamās vecuma grupas īpatsvars sakarā ar mirstību samazinājies. Tāpēc arī vecāko grupu īpatsvara samazināšanās ir straujāka. 1897. gada vecuma sastāvs atgādina vienmērīgu piramīdu, egļīti vai trīsstūri, kura apakšmala ar jaunākajiem gadiem ir platāka par vecākajām gadu grupām.

Pirmais pasaules karš cirta robežus visu vecumu iedzīvotājos. Par to liecina 1930. gada, kā arī vēlāko gadu iedzīvotāju sastāvs.

1930. gada iedzīvotāju sastāvā, t. i., 10 gadus pēc kara beigām, stipri samazinājušies iedzīvotāji tieši jaunākajās vecuma grupās, sevišķi 10—14 gadu grupā. Tas ir saistīts ar samazinājušos dzimstību kara un pirmajos pēckara gados. Vērojama zināma iedzīvotāju sastāva novecošanās, jo vecāko grupu īpatsvars ir lielāks nekā 1897. gadā. Novecošanās tendence buržuāziskajā Latvijā saglabājās visā laikposmā starp abiem kariem. Vecāko gadagājumu īpatsvars palielinājās.

Trīsdesmitajos gados Latvijas iedzīvotāju sastāvs bija viens no vecākajiem pasaulē. Latvijā un vairākās Eiropas zemēs bērnu un jauniešu (līdz 20 gadu vecumam) īpatsvars sastādīja apmēram 30%, t. i., mazāk par trešdaļu, bet Indijā un Meksikā tas sasniedza pusi no visiem iedzīvotājiem.

Arī vidējā vecuma grupas (20 līdz 59 gadus vecie) īpatsvars dažādās zemēs ir dažāds. Raksturīgi, ka

tajās zemēs, kurās bērnu īpatsvars ir augsts, vidējais gados esošo cilvēku īpatsvars ir apmēram par 10 punktiem zemāks nekā valstīs ar zemu jaunākās grupas īpatsvaru. Valstīs, kuras nostājušās uz iedzīvotāju skaita sašaurinātas atražošanās ceļa, bērnu un jauniešu īpatsvars sastāda apmēram 30%, bet vidējās vecuma grupas īpatsvars ir visai augsts un pārsniedz pat 55%. Latviju trīsdesmitajos gados var neapstrīdami pieskaitīt pie tādām valstīm.

Vislielākās īpatsvara atšķirības ir vecāko iedzīvotāju grupai (60 gadu un vecāki). Šīs grupas īpatsvars demogrāfiski jaunākajās valstīs ir 3—4 reizes mazāks nekā demogrāfiski novecojušās valstīs. Šajā ziņā Latvija ieņēma trīsdesmitajos gados vienu no pēdējām trim vietām citu valstu vidū.

Latvijā tādējādi trešdaļgadsimta laikā (no 1897. līdz 1935. g.), kurā ietilpa arī pirmais pasaules karš, iedzīvotāju skaits vecumā līdz 20 gadiem samazinājās par 25%, turpretim pāri par 60 gadiem vecu cilvēku skaits palielinājās par 40%. Tas ir viens no straujākajiem novecošanās procesiem. Pat tādā demogrāfiski vecā valstī, kāda ir Francija, 1936. gadā salīdzinājumā ar 1901. gadu 60 gadu veco un vecāku cilvēku īpatsvars bija palielinājies tikai par 19%, bet Zviedrijā — par 16%. Vienīgi Anglija un Vācija novecošanās ziņā pārspēja Latviju: pirmajā veco cilvēku īpatsvars bija palielinājies par 78%, otrajā — par 59% (no gadsimta sākuma līdz trīsdesmito gadu vidum).

Tādējādi statistikas dati liek secināt, ka Latvija samērā ātri no zemes ar jaunu demogrāfisko sastāvu bija kļuvusi par vienu no demogrāfiski vecākajām zemēm pasaulē.

Par demogrāfiski vecām uzskata valstis, kurām ir ne vien liels gados veco iedzīvotāju īpatsvars, bet

arī neliels bērnu un pusaudžu īpatsvars. Arī šā īpatsvara ziņā Latvija ieņēma vienu no pēdējām vietām pasaulē.

Pirms otrā pasaules kara Latvijā salīdzinājumā ar citām valstīm bija pats vecākais iedzīvotāju sastāvs — tajā bija ļoti liels veco iedzīvotāju un mazs bērnu un pusaudžu īpatsvars.

* * *

Latvijas pirmspadoņu laika iedzīvotāju kustības analīze dod iespēju izdarīt divus vispārinošus secinājumus.

Pirmkārt, jākonstatē, ka tautas saimniecība attīstījās tiešā atkarībā no ekonomiskās konjunktūras un no darbaspēka daudzuma. Attīstība bija galvenokārt ekstensīva. Tāpēc produkcijas ražošanas palielināšanos panāca, iesaistot ražošanā arvien jaunu darbaspēku.

Nepietiekamā vietējo darbaspēka resursu papildināšanās sakarā ar iedzīvotāju skaita nelielo dabisko pieaugumu ierobežoja tautas saimniecības attīstību. Lai straujāk attīstītu konkrētas tautas saimniecības nozares, piesaistīja arī darbaspēka resursus no citurienes. To var teikt gan par pirmsrevolūcijas Latvijas rūpniecības, celtniecības un transporta attīstību, gan arī par buržuāziskās Latvijas lauksaimniecības attīstību. Latvijas teritorijā pagājušā gadsimta pēdējā trešdaļā un šajā gadsimtā līdz padomju varas atjaunošanai 1940. gadā darbaspēka resursus ievērojamā mērā papildināja ārējā migrācija. Cariskās Krievijas impērijas sastāvā Latvija varēja palielināt savus darbaspēka resursus galvenokārt no citām guberņām, bet buržuāziskā Latvija papildu darbaspēku ieguva ar imigrāciju no Polijas un Lietuvas.

Otrkārt, jāsecina, ka iedzīvotāju skaita un sastāva

atražošanas lielā mērā ietekmēja ekonomiskā nestabilitāte un kara sekas. Jau ar šā gadsimta sākumu atražošanās režīms vairs nenodrošināja iedzīvotāju skaita pieaugumu. Latvijā jau pirmā pasaules kara priekšvakarā bija sākusies iedzīvotāju skaita samazināšanās.

Dzimsības un dabiskā pieauguma vispārējie koeficienti Latvijā, kaut arī to līmenis bija zems, tomēr vēl bija pozitīvi, turpretim neto koeficients jau parādīja, ka atražošanās režīms vairs nevar iedzīvotāju skaitu saglabāt nākamajās paaudzēs. Dabiskais pieaugums pirms otrā pasaules kara salīdzinājumā ar attiecīgo rādītāju pirmā pasaules kara priekšvakarā bija stipri samazinājies, un bija jau radušies reāli buržuāziskās Latvijas iedzīvotāju skaita samazināšanās draudi.

PADOMJU LATVIJAS IEDZIVOTĀJU SKAITS UN SASTĀVS. TOS VEIDOJOŠIE FAKTORI

Aplūkodami iedzīvotāju skaitu un tā izmaiņas, vādāties pēc K. Marksa tēzes par iedzīvotāju skaita atkarību no ražošanas apstākļu formas. «Sabiedriskās iekārtas funkcionēšana iedomājama,» rakstīja K. Markss, «tikai ar noteiktu iedzīvotāju skaitu. No otras puses, ja iedzīvotāju skaita robežas, kuras savukārt nosaka noteikto ražošanas apstākļu formu elastība, mainās, sašaurinās vai paplašinās saskaņā ar tiem... tad tāpat mainās arī iedzīvotāju augšanas absolūtā norma un tāpēc arī pārapdzīvotības un apdzīvotības norma.»¹

Iedzīvotāju skaits un tā pārmaiņas ir jēdzieni, kas cieši saistīti ar sabiedrisko iekārtu un tās galvenajiem sociālajiem uzdevumiem. Tā kā sociālistiskajai sabiedrībai ir savi ekonomiskie attīstības likumi un savi uzdevumi, tad tie nosaka un ietekmē arī iedzīvotāju skaita veidošanos.

Apdzīvotības teorija sociālisma apstākļos balstās uz sociālismam raksturīgo apdzīvotības ekonomisko likumu. «Sociālisma apdzīvotības likuma pamatiezīmes ir pilnīga nodarbinātība un racionāla

¹ Из рукописного наследия К. Маркса. — «Коммунист», 1958, № 7, с. 21.

visu darba spējīgo iedzīvotāju izmantošana sabiedriski derīgā darbā, lai paaugstinātu no ekspluatācijas brīvo cilvēku dzīves materiālo un kultūras līmeni.»¹ teikts profesora A. Bojarska rediģētajā «Demogrāfijas kursā».

Sociālismam raksturīgais apdzīvotības ekonomiskais likums vēl nav galīgā veidā formulēts. Tā formulējums atsevišķu autoru interpretācijā ir dažāds. Tā, piemēram, M. Averbuhs šī likuma būtību un tā galvenās iezīmes raksturo ar trim momentiem: «Darba spējīgo iedzīvotāju nodarbinātības pakāpi un raksturu; to atražošanās noteikumiem; iedzīvotāju migrāciju, kas ir raksturīga sociālisma apstākļiem, līdzīgi kā to izvietojuma izpausmes tendencēm vispār.»² Tātad M. Averbuhs kā apdzīvotības ekonomiskā likuma jaunu iezīmi uzsver iedzīvotāju migrāciju un izvietojumu teritorijā. Šī iezīme arī ir ļoti raksturīga mūsdienu iedzīvotājiem. Tāpēc, iztīrājot citus ar iedzīvotājiem saistītos likumus un teorijas sociālisma apstākļos, jābalstās uz mūsdienu sociālistiskā apdzīvotības ekonomiskā likuma pamatprincipiem.

Apdzīvotības teorijā sociālistiskajās valstīs pēdējā laikā izvirzīta jauna nostādne. Poļu demogrāfs J. Vojtimaks³, piemēram, uzskata, ka iedzīvotāju skaita attīstības optimums ir robežās starp pārapdzīvotību un iedzīvotāju nepietiekamu skaitu. Tāpēc īstenojami attiecīgi pasākumi — jāveicina vai jāierobežo emigrācija un imigrācija. Pēc J. Vojtimaka

¹ Курс демографии. Под редакцией профессора Боярского А. Я. М., «Статистика», 1967, с. 28.

² Вопросы марксистско-ленинской теории народонаселения. М., Изд-во Московского университета, 1969, с. 110.

³ Vojtymak J. Zogadnienie optimum ludnosci na etapie elektronicznej techniki obliczeniowej. — «Studia Demograficzne», 1969, № 19.

domām, sociālistiskajās valstīs līdz šim optimums nav aprēķināts galvenokārt divu iemeslu dēļ: pirmkārt, to nevar izdarīt, tikai raugoties no demogrāfiskā viedokļa vien, otrkārt, tiek uzskatīts, ka to vispār nevar aprēķināt. J. Vojtimaks domā, ka abi šie šķēršļi pārvarami, pirmām kārtām, paplašinot informāciju un, otrām kārtām, aprēķinot optimālo iedzīvotāju skaitu vairākos variantos, kurus pēc tam attiecīgi koriģē. Viņš uzskata, ka, lietojot elektronisko skaitļošanas tehniku, šādus aprēķinus ir iespējams veikt un tuvoties iedzīvotāju skaita optimālās augšanas problēmas zinātniskajam atrisinājumam.

A. Bojarskis jautājumu par demogrāfisko optimumu traktē citādi.¹ Pēc viņa domām, iedzīvotāju kustības ietekmēšanā svarīgākā nozīme ir sociālekonomiskajiem apstākļiem. Tomēr parasti šī ietekme ir divpusēja, jo iedzīvotāju kustība savukārt ietekmē arī ekonomikas stāvokli un attīstību. Zināma demogrāfiskā situācija var būt labvēlīga un tāpēc vēlama, maz labvēlīga vai pat nelabvēlīga un tāpēc nevēlama. Šādā nozīmē A. Bojarskis tad arī saskata iespēju izvīrīt jautājumu par demogrāfisko optimumu.

Par optimālo var uzskatīt tādu iedzīvotāju skaita un sastāva atražošanās tipu, kas konkrētajā vēsturiskajā situācijā nodrošina maksimāli straujus tautas dzīves līmeņa augšanas tempus, ja racionāli tiek izmantoti darbaspēka resursi un reizē apzināti regulēta dzimstība.

Jautājumā par demogrāfisko optimumu svarīgs ir ne tikai iedzīvotāju skaits, bet arī to sastāvs, jo ne visas vecuma grupas vienlīdz piedalās iedzīvotāju atražošanās procesā. Tāpēc padomju demogrāfi ar

¹ Боярский А. Я. К проблеме демографического оптимума. В сб.: Изучение воспроизводства населения. М., Изд-во «Наука», 1968, с. 47—63.

demogrāfisko optimumu arī saprot atražošanās optimālo režīmu kā iedzīvotāju optimālās struktūras veidotāju.¹ Šeit jāuzsver, ka iedzīvotāju skaita pieauguma optimālo tempu pētījumiem sociālistiskajā sabiedrībā nav nekā kopēja ar optimālā iedzīvotāju skaita teoriju, kas plaši izplatīta kapitālistiskajā sabiedrībā.

Padomju demogrāfu izvīrītajā demogrāfiskā optimuma teorijā iedzīvotāju skaita pieauguma temps tiek saskaitots ar ražošanas pieauguma tempu. Ražošanas pieauguma tempam jābūt ne zemākam par iedzīvotāju skaita pieauguma tempu. Precīzāk sakot, augstākam par iedzīvotāju skaita augšanas tempu jābūt nevis kopējam ražošanas pieauguma tempam, bet gan patēriņa priekšmetu ražošanas pieauguma tempam.² Šis priekšnoteikums garantē iedzīvotāju labklājības paaugstināšanos arī tad, ja iedzīvotāju skaits palielinās strauji.

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita un sastāva atražošanās tempā un formēšanās avotos ir vairākas īpatnības. Tāpēc, pirms aplūkojam republikas iedzīvotāju skaita un sastāva atražošanās režīma optimizācijas problēmu, mums jānovērtē procesi, kuri Padomju Latvijā norisinājušies.

I. PĀRMAIŅAS IEDZIVOTĀJU SKAITĀ AR DABISKO UN MEHĀNISKO KUSTĪBU

Padomju Latvijas iedzīvotāju skaitu, kā jau teikts, stipri ietekmējusi iedzīvotāju pārvietošanās — pat vairāk nekā dzimstība un mirstība.

¹ Боярский А. Я. К проблеме демографического оптимума. — В сб.: Изучение воспроизводства населения. М., Изд-во «Наука», 1968, с. 48.

² Turpat, 52.—54. lpp.

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita un sastāva veidošanās procesā migrācijai un tās rezultātā iegūtajam mehāniskajam pieaugumam bijusi svarīga nozīme gan tūlīt pēc Lielā Tēvijas kara, gan arī vēlāk — visu pēdējo gadsimta ceturksni.

Protams, ne jau visā pēckara laikā iedzīvotāju skaita mehāniskajam pieaugumam bijis vienādi liels īpatsvars, arī ne vienmēr šis pieaugums bijis lielāks par dabisko pieaugumu. Tomēr tas ir veicinājis iedzīvotāju kopskaita palielināšanos, izmaiņas sadalījumā starp pilsētām un laukiem, atsevišķu teritoriju iedzīvotāju skaita paātrinātu augšanu, kā arī iedzīvotāju sastāva pārveidošanos jebkurā aspektā — sadalījumā vīriešos un sievietēs, pa vecuma grupām, pēc nacionālā sastāva un citādi.

1. Iedzīvotāju skaita vispārīgās pārmaiņas mūsu republikā

Latvijas PSR teritorijā pēdējos simt gados iedzīvotāju skaits ir gan palielinājies, gan samazinājies.

Karu rezultātā iedzīvotāju skaits ir samazinājies. Tā tas bija pirmā pasaules kara laikā, kad no Latvijas evakuējās vairāk nekā 500 tūkst. cilvēku, bet pēc kara beigām atgriezās tikai pāri par 200 tūkstošiem.¹

Iedzīvotāju skaita kopējie zaudējumi (ieskaitot arī savu Dzimteni atstājušos) otrā pasaules kara un vācu fašistiskās okupācijas rezultātā sasniedz gandrīz trešdaļu no republikas iedzīvotājiem.² Te gan jāpiebilst, ka pēc kara daļa iedzīvotāju atgriezās.

Kā jau redzējām, mierlaika apstākļos iedzīvotāju

¹ *Spreslis A.* Bēgļi. — Grām.: LME, 1. sēj. R., izd. «Zinātne», 1967. 200. lpp.

² Padomju Latvijas tautas saimniecības 20 gadi. «Statistika» Latvijas nodaļa, 1960, 289. lpp.

skaits Latvijā parasti ir audzis. Tā tas bija pagājušajā gadsimtā un šā gadsimta sākumā līdz pirmajam pasaules karam. Zināms iedzīvotāju skaita pieaugums bija arī buržuāziskajā Latvijā. Nepārtraukti iedzīvotāju skaits palielinājies Padomju Latvijā.

Mierlaika apstākļos Latvijā, pastāvot labvēlīgiem priekšnoteikumiem iedzīvotāju skaita augšanai, tā tomēr notika ne tik daudz dabiskā pieauguma ceļā, cik papildinoties ar citu teritoriju iedzīvotājiem.

Jau izsenis Latvijas teritorijā iedzīvotāju dabiskais pieaugums bijis zems, daudz zemāks nekā austrumos un dienvidos dzīvojošajām tautām — krieviem, baltkrieviem, poļiem un lietuviešiem. Tāpēc papildināt savu iedzīvotāju skaitu ar pašas dabisko pieaugumu Latvija varēja visai gausi, daudz gausāk, nekā to ļāva izdevīgais ģeogrāfiskais stāvoklis un ekonomiskais potenciāls. Iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums netika līdzī tautas saimniecības arvien lielākajām vajadzībām pēc darba rokām.

Pretruna starp iedzīvotāju skaita gauso augšanu ar dabisko kustību un vajadzībām pēc arvien lielāka cilvēku un darba roku skaita bija jāatrisina, un tā arī tika atrisināta ar iedzīvotāju mehānisko kustību.

Tūlīņ pēc otrā pasaules kara iedzīvotāju skaits Latvijā bija stipri sarucis. Ar atlikušajiem iedzīvotājiem vien tautas saimniecības atjaunošana būtu norisinājusies pārāk lēni. Jāņem arī vērā, ka buržuāziskās Latvijas laikā speciālistu tika sagatavots visai maz, tāpēc ka rūpniecība attīstījās gausi, it īpaši tādas svarīgas nozares kā mašīnbūve, ķīmiskā rūpniecība u. c. Speciālistu trūkumu vēl vairāk saasināja tas, ka daudzi no viņiem, hitleriešu iebiedēti un saagitēti, bija pametuši savu Dzimteni. Bez kvalificētiem speciālistiem un darba rokām no citām Padomju Savienības vietām pēckara periodā Latvijas

tautas saimniecību atjaunot un tālāk attīstīt būtu bijis ārkārtīgi grūti, un tas būtu prasījis pārāk ilgu laiku, kaut arī ļoti liela bija materiālā palīdzība no citām republikām.

Jautājumus, kas saistīti ar darba roku sagādāšanu Latvijas tautas saimniecības attīstībai, iztirzāsim nodaļā par iedzīvotāju nodarbinātības problēmām. Šajā nodaļā tikai noskaidrosim iedzīvotāju dabiskās un mehāniskās kustības ietekmi uz Padomju Latvijas iedzīvotāju skaita un sastāva veidošanos.

Padomju Latvijas iedzīvotāju skaits nav liels — 1971. gadā Latvijā dzīvoja 2 milj. 386 tūkst. cilvēku. Ar savu iedzīvotāju skaitu Latvijas PSR pārspēj tikai tādas nelielas padomju republikas kā Igauniju un Turkmēniju.

Tomēr starp pasaules valstīm ir samērā daudz tādu, kurās iedzīvotāju skaits vēl mazāks nekā Latvijā. Eiropā tādas ir, piemēram, Albānijas Tautas Republika, Islande, Luksemburga un Malta, Āzijā — Jordānija un Mongolijas Tautas Republika, Āfrikā — Gabonas Republika, Ekvatoriālā Gvineja, Libērijas Republika, Kongo Tautas Republika, Togo Republika un Centrālāfrikas Republika, Ziemeļu un Centrālajā Amerikā — Kostarika, Nikaragva, Panama un Jamaika, Dienvidamerikā — Paragvaja un Gajāna. Arī Austrālijas Savienībā un Okeānijā 22 valstīs un teritorijās iedzīvotāju skaits nesasniedz Latvijas iedzīvotāju skaitu.

Daudzas no minētajām valstīm ir nelielas arī pēc savas teritorijas, taču dažas no tām, piemēram, Islande, Jordānija, Mongolijas Tautas Republika u.c., ir vairākkārt lielākas par Padomju Latviju, kuras teritorija ir 64 tūkst. kvadrātkilometru.

Padomju Latvijas iedzīvotāju skaita veidošanās pēc kara ir norisinājusies savdabīgi. Kopš 1959. gada,

kad notika iepriekšējā tautas skaitīšana, Latvijas PSR ar savu iedzīvotāju skaitu nav apsteigusi nevienu citu padomju republiku. Pat otrādi, kopš tā laika līdz 1970. gadam Latviju iedzīvotāju skaita ziņā apsteigušas Kirgīzijas, Tadžikijas un Armēnijas Padomju Sociālistiskās Republikas, bet Turkmēnijas PSR ar saviem straujajiem iedzīvotāju skaita augšanas tempiem pietuvojusies mūsu republikai un drīz aizies tai garām. Tāpēc Latvijas PSR citu republiku vidū no 9. vietas, kādā tā ar savu iedzīvotāju skaitu bija 1959. gadā, noslīdējusi uz 13. vietu.

Nav arī tādas valsts pasaulē, kurai Latvijas PSR ar savu iedzīvotāju skaitu pēdējos 10—11 gados būtu aizsteigusies garām. Toties ir virkne valstu, kuras kopš 1959. gada ir apsteigušas Latvijas PSR ar iedzīvotāju skaitu. Tādas ir Laosa, Libāna, Somālijas Demokrātiskā Republika, Dahomejas Republika, Hondurasas u. c.

Vairākās Eiropas valstīs 1951.—1970. gadā iedzīvotāju skaits auga ātrāk nekā Padomju Latvijā. Tā, piemēram, Polijas Tautas Republikā iedzīvotāju gada vidējie pieauguma tempi ir bijuši 1,5%, Holandē — 1,3%, Dienvidslāvijā — 1,2%, Francijā, Rietumvācijā un Japānā — 1,1%. Daudzās valstīs tie ir arī zemāki par mūsējiem: Vācijas Demokrātiskajā Republikā iedzīvotāju skaits samazinājies par 0,5% gadā, Austrijā pieaudzis tikai par 0,3%, Anglijā — par 0,5%, Beļģijā — par 0,6%, Dānijā, Itālijā un Zviedrijā — par 0,7% utt.

Latvijas iedzīvotāju skaits 1940. gada sākumā, pēc LPSR Centrālās statistikas pārvaldes aprēķina, pašreizējās robežās bija 1 milj. 886 tūkst. cilvēku. Par iedzīvotāju skaitu uz laiku okupētajā Padomju Latvijā ziņu trūkst. Nav publicētas arī ziņas par iedzīvotāju skaitu Latvijā pašos pirmajos pēckara gados.

Sīkāki dati par iedzīvotāju skaitu Latvijā pēc kara ir, sākot ar 1950. gadu. Tie liecina, ka jau tolaik Latvijas PSR bija pamatvilcienos likvidējusi kara un okupācijas radītos iedzīvotāju skaita zaudējumus. 1950. gada sākumā iedzīvotāju skaits pārsniedza 1940. gada iedzīvotāju skaitu par 57,5 tūkst. cilvēku.

Padomju Latvijā visā pēckara laikā iedzīvotāju skaits ir nemitīgi palielinājies. Republikas iedzīvotāju kopskaits 1970. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu bija pieaudzis par ceturtdaļu. Pēdējos 20 gados pieaugums sastādīja no šī kopējā pieauguma 88% jeb 21 tūkst. cilvēku gadā.

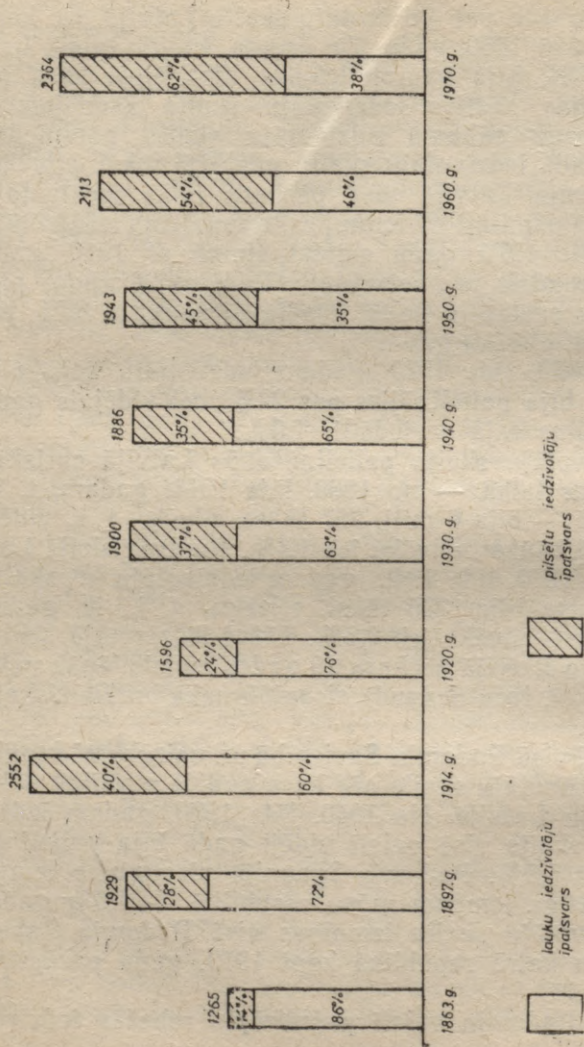
No 1950. līdz 1970. gadam iedzīvotāju kopskaits Latvijā bija palielinājies par 22%, bet vidējais gada pieaugums šajā periodā ir 1,0%.

Iedzīvotāju skaita palielināšanās Latvijā cariskās Krievijas laikā — no 1863. līdz 1914. gadam, t. i., 51 gadā — bija 6 milj. 287 tūkst. cilvēku, t. i., vidēji gadā 25,2 tūkst. cilvēku jeb 1,4%. Buržuāziskajā Latvijā no 1920. līdz 1940. gadam iedzīvotāju kopskaita pieaugums bija 335 tūkst. cilvēku, t. i., ik gadus 16,8 tūkst. cilvēku jeb 0,8%. Tātad iedzīvotāju skaits Padomju Latvijā pēckara 20 gados audzis lēnāk nekā cara laikā, taču nedaudz straujāk nekā buržuāziskajā Latvijā.

Vidēji visā Padomju Savienībā un vairākumā republiku iedzīvotāju skaits pēc kara audzis straujāk nekā Padomju Latvijā. No 1950. līdz 1970. gadam iedzīvotāju skaits visā valstī vidēji gadā bija palielinājies par 1,5%. Padomju Igaunijā pieauguma temps bija līdzīgs tempam mūsu republikā — 1,0% gadā.

Iedzīvotāju skaita izmaiņas visā Padomju Savienībā un katrā republikā kopš 1913. gada parādītas 13. tabulā.

Visā Padomju valstī pašreizējās robežās iedzīvo-

1. d i a g r a m m a. Latvijas iedzīvotāju skaits un sadalījums (tūkst. cilvēku)

Iedzīvotāju skaita izmaiņas Padomju Savienībā

	Tūkstošos cilvēku				1970. g. procentos attiecībā pret	
	1913. g.	1940. g.	1959. g.	1970. g.	1913. g.	1940. g.
					1959. g.	1959. g.
PSRS	159 153	194 077	208 827	241 720	152	125
savienotajās republikās:						
KPFSR	89 902	110 098	117 534	130 079	145	118
Ukrainas PSR	35 210	41 340	41 869	47 126	134	114
Baltkrievijas PSR	6899	9046	8056	9002	130	99,5
Uzbekijas PSR	4366	6645	8261	11 960	274	180
Kazahijas PSR	5565	6054	9153	12 849	231	212
Gruzijas PSR	2601	3612	4044	4686	180	130
Azerbaidžānas PSR	2339	3274	3698	5117	219	156
Lietuvas PSR	2828	2925	2711	3128	111	107
Moldāvijas PSR	2056	2468	2885	3569	174	145
Latvijas PSR	2493	1886	2093	2364	95	125
Kirgizijas PSR	864	1528	2066	2933	339	192
Tadžikijas PSR	1034	1525	1981	2900	280	190
Armenijas PSR	1000	1320	1763	2492	249	189
Turkmenijas PSR	1042	1302	1516	2159	207	166
Igaunijas PSR	954	1054	1197	1356	142	129

tāju skaits salīdzinājumā ar 1913. gadu ir palielinājies par 52%, bet Kirgīzijā, Uzbekijā, Tadžikijā, Armēnijā, Azerbaidžānā un Turkmēnijā tas ir 2—3 reizes lielāks. Vienīgā republika, kurā iedzīvotāju skaits vēl nav sasniedzis 1913. gada līmeni, ir Latvijas PSR.

Kaut arī milzīgi bija cilvēku zaudējumi Lielajā Tēvijas karā, 1970. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu PSRS iedzīvotāju kopskaita pieaugums sasniedza 25%. Arī Latvijā iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar pirmskara gadu bija pieaudzis apmēram tikpat strauji.

Laikposmā no 1940. līdz 1959. gadam Latvijā iedzīvotāju skaita pieaugums bija nedaudz straujāks nekā vidēji visā Padomju Savienībā, kaut arī 10 citās savienotajās republikās tas bija straujāks nekā Latvijā. Taču 1959.—1970. gadā Latvijas PSR iedzīvotāju skaits jau audzis gausāk nekā vidēji visā Padomju valstī. Šajā laikposmā lēnāk nekā Latvijā iedzīvotāju skaits audzis tikai Krievijas Federācijā un Baltkrievijā; līdzīgs pieauguma temps bijis Ukrainā un Igaunijā.

1940.—1970. gadā lēnāk nekā Padomju Latvijā iedzīvotāju skaits ir audzis tikai četrās republikās — Krievijas Federācijā, Ukrainā, Baltkrievijā un Lietuvā.

Visas Padomju Savienības mērogā iedzīvotāju skaits praktiski palielinās tikai ar dabisko pieaugumu, jo mehāniskā kustība pāri valsts robežām iedzīvotāju skaita izmaiņas ietekmē maz. Citādi tas ir savienotajās republikās — tur iedzīvotāju kopskaita pieaugums veidojas kā dabiskās, tā arī mehāniskās kustības rezultātā (14. tabula).

Kaut gan Padomju Latvijā 1959.—1970. gadā iedzīvotāju skaits ir audzis gausāk nekā vairākās citās republikās, tomēr tā, tāpat kā Padomju Igaunija, ir

14. tabula

Iedzīvotāju skaita izmaiņas Padomju Savienībā un savienotajās republikās 1959.—1970. gadā (ieskaitot) (procentos)

	Kopējais pieaugums 12 gados	No tā ar	
		dabisko pieaugumu	mehānisko pieaugumu
PSRS	16,8	16,8	0,0
Krievijas PFSR	11,2	12,8	—1,6
Ukrainas PSR	13,4	12,2	1,2
Baltkrievijas PSR	12,6	16,4	—3,8
Uzbekijas PSR	48,8	46,0	2,8
Kazahijas PSR	42,7	34,2	8,5
Gruzijas PSR	17,1	19,6	—2,5
Azerbaidžānas PSR	41,2	43,7	—2,5
Lietuvas PSR	16,8	14,6	2,2
Moldāvijas PSR	25,5	23,1	2,4
Latvijas PSR	14,0	5,8	8,2
Kirgīzijas PSR	45,3	38,2	7,1
Tadžikijas PSR	50,6	47,1	3,5
Armēnijas PSR	44,3	35,7	8,6
Turkmēnijas PSR	46,6	46,2	0,4
Igaunijas PSR	14,8	6,1	8,7

republika, kurā mehāniskais pieaugums veido lielāku kopējā pieauguma daļu nekā dabiskais. Taču arī tādējādi Latvijā nav nodrošināts pat iedzīvotāju skaita vidējais pieauguma ātrums, kāds ir visā mūsu zemē.

Latvijas PSRS iedzīvotāju skaita palielināšanās pēc kara pa piecgadēm ar dabisko un mehānisko kustību redzama 15. tabulā.

No visa pieauguma 1951.—1970. gadā dabiskais pieaugums vidēji gadā sastādīja 10,5 tūkst. cilvēku un mehāniskais — 11,1 tūkst. cilvēku. Tas liecina, ka dabiskais pieaugums veido apmēram pusi no visa pieauguma. Tāds dabiskā pieauguma īpatsvars jāuzskata par zemu.

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita palielināšanās ar dabisko un mehānisko pieaugumu¹

Gadi	Kopējais pieaugums (tūkst. cilvēku)	No tā			
		dabiskais pieaugums		mehāniskais pieaugums	
		tūkst. cilvē.	procentos	tūkst. cilvē.	procentos
1951—1955	66,4	49,5	75	16,9	25
1956—1960	123,7	65,7	53	58,0	47
1961—1965	135,2	57,1	42	78,1	58
1966—1970	107,2	38,6	36	68,6	64
1951—1970	432,5	210,9	49	221,6	51

Cariskās Krievijas laikā Latvijā iedzīvotāju dabiskais pieaugums veidoja 76%. Arī buržuāziskajā Latvijā dabiskais pieaugums bija nedaudz augstāks par pašreizējo un sasniedza 58%.

Latvijas PSR iedzīvotāju kopskaits 1951.—1960. gadā palielinājās par 190 tūkst. cilvēku; no tiem dabiskais pieaugums veidoja 115 tūkst. jeb 60%. 1961.—1970. gadā iedzīvotāju kopskaits vēl palielinājās par 242 tūkst., t. i., par 27% vairāk nekā iepriekšējā desmitgadē, bet dabiskais pieaugums absolūti nedaudz samazinājās un sastādīja 96 tūkst. cilvēku jeb 40% no kopējā pieauguma šajos 10 gados. Dabiskā pieauguma īpatsvars visā pieaugumā piecos gados strauji samazinājās — no 74% 1951.—1955. gadā līdz 36% 1966.—1970. gadā, t. i., uz pusi.

¹ Dati par mehānisko pieaugumu šeit un turpmāk sniegti pēc šī darba autoru aprēķina, izmantojot statistikas datu krājumus publicētās ziņas par iedzīvotāju skaitu, tā izmaiņām un dabisko pieaugumu.

Jākonstatē, ka dabiskais pieaugums, sākot ar 1960. gadu, praktiski ir pārstājis būt par galveno republikas iedzīvotāju skaita palielināšanās avotu. Tā vietu ieņēmis mehāniskais pieaugums.

Mehāniskā pieauguma īpatsvars procentos visā iedzīvotāju skaita pieaugumā 1951.—1970. gadā palielinājies šādos apmēros: 1951.—1955. gadā tas bija 26%, bet 1966.—1970. gadā — 64%. Kopš 1960. gada mehāniskais pieaugums tātad devis vairāk par pusi no visa Latvijas PSR iedzīvotāju skaita pieauguma, bet 1966.—1970. gadā apmēram divas trešdaļas.

Latvijā starp citām padomju republikām ir relatīvi vislielākais iedzīvotāju mehāniskais pieaugums. Tā īpatsvars visā iedzīvotāju skaita pieaugumā 1960.—1970. gadā pārsniedz pusi tikai Latvijā un Igaunijā, t. i., republikās, kur ir zema dzimstība.

Ikgadējais iedzīvotāju kopskaita pieaugums 1951.—1970. gadā lielāko tiesu svārstījies no 0,7% līdz 1,5% (ārpus šīm robežām tas bijis tikai pāris reizi).

Visstraujākais iedzīvotāju skaita pieaugums bija 1960.—1963. gadā (izņemot 1962. gadu), pēc šiem gadiem tā temps samērā sistemātiski samazinājies.

Iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums līdz 1964. gadam parasti deva 0,5—0,7%. Sākot ar 1966. gadu, dabiskais pieaugums dod vairs tikai 0,3—0,4% ar tendenci samazināties vēl vairāk.

Latvijas iedzīvotāju skaita vispārējā pieauguma tempa ziņā ir atšķirības dažādos periodos. 1951.—1970. gadā iedzīvotāju skaits pieauga vidēji par 1,0% gadā, pie tam pirmajos desmit gados par 0,9% gadā, bet otrajos — par 1,1%.

Padomju Latvijas iedzīvotāju skaita izmaiņu analīze mums deva iespēju konstatēt, ka vidējo pieaugumu visus 20 gadus un katrus desmit gadus ietekmēja dabiskā un mehāniskā pieauguma tempa dažā-

dība. Vidēji visā laikposmā dabiskais un mehāniskais pieaugums deva vienādu iedzīvotāju skaita pieaugumu gadā — katrs par 0,5%, taču šā perioda pirmajos desmit gados dabiskais pieaugums deva divreiz lielāku skaita palielināšanos (0,6% gadā) nekā mehāniskais pieaugums (0,3% gadā). Nākamajos 10 gados stāvoklis mainījās. Dabiskā pieauguma temps samazinājās (un sastādīja 0,5%), bet mehāniskā pieauguma temps divkārtējās salīdzinājumā ar iepriekšējiem desmit gadiem (no 0,3% uz 0,6%) un apsteidza dabiskā pieauguma tempu, tādējādi kļūstot par iedzīvotāju skaita palielināšanās svarīgāko komponentu.

2. Iedzīvotāju skaita teritoriālās pārmaiņas mūsu republikā

Dabiskā un mehāniskā kustība maina ne tikai iedzīvotāju skaitu kopumā, bet dažādā pakāpē arī pilsētās, laukos un visā teritorijā.

Padomju Savienībā pēc kara notikušas lielas iedzīvotāju skaita pārmaiņas atsevišķās teritoriālajās vienībās, pilsētās un laukos. Tās lielā mērā izskaidrojamas ar pārmaiņām ražošanas spēku izvietojumā, ar mūsu zemes industrializāciju. Līdz ar industrializāciju notika straujš pilsētu iedzīvotāju skaita pieaugums — urbanizācija. Tomēr visās republikās tā nenorisinājās vienādi. Jāņem vērā pilsētnieku īpatsvars republiku iedzīvotāju skaitā pirms kara. Pilsētnieku skaitam visā valstī un vairākās republikās palielinoties, attiecīgi notika lauku iedzīvotāju skaita samazināšanās.

Pilsētu iedzīvotāju skaita izmaiņas salīdzinājumā ar 1913. gadu visā Padomju zemē un atsevišķās republikās raksturo 16. tabula. No tās redzams, ka

Pilsētu iedzīvotāju īpatsvars Padomju Savienībā
(procentos)

	Gadi				Pilsētu iedzīvotāju skaits 1970. gadā attiecībā pret 1913. g. (1913. g.=1)
	1913	1940	1959	1970	
PSRS	18	33	48	56	4,8
tās sastāvā:					
Krievijas PSR	17	34	52	62	5,2
Ukrainas PSR	19	34	46	55	3,8
Baltkrievijas PSR	14	21	31	43	3,9
Uzbekijas PSR	24	24	33	36	4,1
Kazahijas PSR	10	30	44	51	12,0
Gruzijas PSR	26	31	42	48	3,4
Azerbaidžānas PSR	24	37	48	50	4,6
Lietuvas PSR	13	23	39	50	4,3
Moldāvijas PSR	13	13	22	32	4,1
Latvijas PSR	38	35	53	62	1,6
Kirgīzijas PSR	12	22	34	37	10,4
Tadžikijas PSR	9	19	33	37	11,3
Armēnijas PSR	10	28	50	59	14,2
Turkmēnijas PSR	11	35	46	48	8,8
Igaunijas PSR	19	34	56	65	5,0

Latvijas pilsētās iedzīvotāju skaits vispār audzis gausāk nekā vidēji Padomju Savienībā. Tas ir tāpēc, ka 1913. gadā Latvijā pilsētu iedzīvotāju īpatsvars jau bija samērā augsts.

1970. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu vidēji Padomju Savienībā iedzīvotāju skaits laukos bija samazinājies par 19%, bet Padomju Latvijā — par 23%. Līdzīgi kā Latvijā lauku iedzīvotāju skaits bija samazinājies arī Krievijas Federācijā un Igaunijā, turpretim astoņās republikās salīdzinājumā ar 1940. gadu ne tikai nebija notikusi lauku iedzīvotāju skaita samazināšanās, bet tas bija pat pieaudzis.

Iedzīvotāju skaits Latvijas PSR pilsētās un laukos
(gada sākumā)

Gads	Tūkst. cilvēku		Procentos			
	pilsētās	laukos	attiecībā pret 1940. g.		no iedzīvotāju skaita	
			pilsētās	laukos	pilsētās	laukos
1940	662,4	1223,6	100	100	35,1	64,9
1950	880,4	1063,1	132,9	86,9	45,3	54,7
1955	1040,9	969,0	157,1	79,2	51,8	48,2
1960	1135,4	977,4	171,4	79,9	53,7	46,3
1965	1311,6	942,5	198,0	77,0	58,2	41,8
1970	1476,6	887,5	222,9	72,5	62,5	37,5

Straujā lauku iedzīvotāju skaita samazināšanās un pilsētu iedzīvotāju skaita tālāka pieaugšana pēc kara veicinājusi to, ka Padomju Latvijā ir stipri paaugstinājies pilsētu iedzīvotāju īpatsvars visu iedzīvotāju skaitā (šai ziņā Latvija ir tūlīt aiz Igaunijas un Krievijas Federācijas). Turpretim republikās, kur lauku iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar pirmskara laiku ir pieaudzis, 1970. gadā laukos dzīvoja vairāk cilvēku nekā pilsētās. Tā, piemēram, Moldāvijā pilsētās dzīvoja tikai 32% iedzīvotāju, Ķīngīzijā, Tadžikijā un Uzbekijā — 36—37%. No visām 15 republikām 1970. gadā tikai 6 republikās pilsētās dzīvoja vairāk par pusi iedzīvotāju.

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita un īpatsvara izmaiņas pilsētās un laukos atsevišķos gados ir parādītas 17. tabulā.

Padomju Latvijā notikušas radikālas izmaiņas iedzīvotāju sadalījumā starp pilsētām un laukiem. Buržuāziskās Latvijas pēdējos gados pilsētnieku

īpatsvars bija samazinājies, turpretim Padomju Latvijā ir notikusi pilsētu iedzīvotāju skaita un īpatsvara sistemātiska palielināšanās. Tas ir rezultāts straujam industrializācijas procesam, kas norisinājies Padomju Latvijā. Urbanizācija pēckara gados bijusi tik strauja, ka Latvijā pilsētnieku īpatsvars ir kļuvis gandrīz vai pats augstākais visā Padomju Savienībā, un Latvija šai ziņā atpaliek vairs tikai no pašām attīstītākajām valstīm pasaulē.

Nav daudz zemju, kurās pilsētās dzīvojošo iedzīvotāju īpatsvars būtu augstāks nekā Padomju Latvijā. Tādas, piemēram, ir tikai Austrālija — 83% (1966. g.), VFR — 81% (1970. g.), Anglija — 77% (1969. g.), Zviedrija — 74% (1968. g.), Kanāda — 74% (1966. g.), VDR — 74% (1970. g.), ASV — 73% (1968. g.), Japāna — 72% (1970. g.) un Francija — 70% (1968. g.).¹ Tās visas ir ekonomiski attīstītas valstis. Vēl apmēram līdzīgs pilsētnieku procents kā Padomju Latvijā pašreiz ir Somijā un Čehoslovākijā. Vairākumā pasaules valstu pilsētu iedzīvotāju īpatsvars ir mazāks nekā Latvijā.

Iedzīvotāju skaita pārmaiņas republikas pilsētās un laukos rāda dati par atsevišķiem gadiem (18. tabula).

Aprēķinot tabulā procentus, Latvijas PSR kopējais iedzīvotāju skaita pieaugums pieņemts par 100, bet pilsētu iedzīvotāju skaita pieaugums, kā arī lauku iedzīvotāju skaita samazināšanās attiecināti pret kopējo pieaugumu. Tāpēc arī iznāk, ka attiecībā pret visu pieaugumu pilsētās rādītāji ir pozitīvi un lielāki nekā republikā kopumā, t. i., pārsniedz simtu, bet laukos gandrīz visus gadus tie ir negatīvi un lielāko tiesu arī pārsniedz kopējo pieaugumu.

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971; с. 758.

18. tabula

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita pārmaiņas pilsētās un laukos

Gadi	Kopējais pieaugums (tūkst. cilvēku)	No tā			
		pilsētās		laukos	
		tūkst. cilvēku	procentos attiecībā pret kopējo	tūkst. cilvēku	procentos attiecībā pret kopējo
1951—1955	66,4	139,5	210	— 73,1	—110
1956—1960	123,7	118,5	96	+ 5,2	4
1961—1965	135,2	173,9	129	— 38,7	— 29
1966—1970	107,2	153,9	144	— 46,7	— 44
1951—1970	432,5	585,8	135	—153,3	— 35

19. tabula

Iedzīvotāju skaits republikas lielākajās pilsētās (tūkst. cilvēku)

Gadi	Rīga	Daugavpils	Liepāja	Jelgava	Jūrmala	Ventspils	Rēzekne
1897	282,2	78,0	64,5	35,1	14,1	7,1	10,8
1914	520,0	118,5	94,0	45,7	...	26,0	22,8
1920	185,1	31,5	51,6	19,6	7,4	8,2	10,0
1925	337,7	43,3	60,8	28,3	10,8	16,4	12,6
1930	377,9	48,5	57,2	33,0	14,2	17,3	12,7
1935	385,0	50,7	57,1	34,1	13,7	15,7	13,1
1939	347,8	51,7	53,2	32,1	12,7	14,9	13,3
1959	580,4	65,5	71,5	36,3	38,0	27,4	21,4
1970	731,8	100,4	92,9	55,3	53,8	40,5	30,8

Dabiskās un mehāniskās kustības rezultātā izmaiņās iedzīvotāju skaits atsevišķās Latvijas pilsētās. Iedzīvotāju skaita izmaiņas kopš pagājušā gadsimta

beigām republikāniskās pakļautības pilsētās parādītas 19. tabulā.

Pagājušajā gadsimtā un šā gadsimta sākumā sakarā ar straujo rūpniecības, transporta u. c. nozaru attīstību lielākajās Latvijas pilsētās strauji palielinājās iedzīvotāju skaits. Tā, piemēram, Rīgā 1914. gadā dzīvoja vairāk par pusmiljonu cilvēku, Daugavpilī — pāri par simt tūkstošiem, gandrīz simt tūkstošu cilvēku dzīvoja Liepājā. Strauji auga Jelgava, Ventspils, Rēzekne u. c. pilsētas. Latvijas pilsētu tālāko izaugsmi pārtrauca pirmais pasaules karš.

Visā buržuāzijas valdīšanas laikā nevienā no lielākajām Latvijas pilsētām vairs nedzīvoja tik daudz cilvēku kā 1914. gadā. Pirms otrā pasaules kara Rīgā dzīvoja tikai $\frac{2}{3}$ no 1914. gada iedzīvotāju skaita, Daugavpilī — $\frac{2}{5}$, Liepājā — 57%. Lielākajās Latvijas pilsētās iedzīvotāju skaits auga gausi, bet īsi pirms otrā pasaules kara sākuma — 1939. gadā galvenokārt sakarā ar agrarizācijas politiku un vācu repatriantu aizbraukšanu iedzīvotāju skaits vairākumā šo pilsētu bija pat mazāks nekā 1935. gadā.

Tikai Padomju Latvijā lielākās pilsētas (un ne tikai tās) guvušas jaunu stimulu augt un atdzimušas ar nepieredzētu sparību. 1970. gadā Rīgā dzīvoja pāri par 2 reizēm lielāks iedzīvotāju skaits nekā 1939. gadā, Daugavpilī pēckara gados iedzīvotāju skaits palielinājies turpat divkārt, Liepājas iedzīvotāju skaits pieaudzis par $\frac{3}{4}$. Vēl straujāk augusi tāda buržuāziskās Latvijas laikā ekonomiski atpalikusi pilsēta kā Jūrmala. Tā savu iedzīvotāju skaitu salīdzinājumā ar pirmskara gadiem ir vairāk nekā četrkārtsojuši. Ventspilī iedzīvotāju skaits pieaudzis 2,7 reizes un Rēzeknē — 2,3 reizes salīdzinājumā ar 1939. gadu.

Padomju vara ir devusi jaunu augšanas stimulu

arī citām pilsētām, piemēram, Ogresi, kas laikā starp abām pēdējām tautas skaitīšanām savu iedzīvotāju skaitu ir vairāk nekā dubultojusi. 1970. gadā gandrīz divreiz vairāk nekā 1959. gadā bija iedzīvotāju Balvos un Valmierā. No jauna izveidoti daudzi pilsētciemati. Brocēni, Koknese un Lielvārde ir vienpadsmit gadu laikā pusotrkāršojuši vai pat dubultojuši (Brocēni) savu iedzīvotāju skaitu.

Lai gan zināma loma minēto pilsētu attīstībā ir bijusi arī iedzīvotāju dabiskajam pieaugumam, taču tās lielāko tiesu ir augušas sakarā ar industriālo nozaru pieprasījumu pēc papildu darbaspēka un iedzīvotāju pieplūdumu no citurienes.

Pilsētu iedzīvotāju skaitam Latvijā strauji augot, lauku iedzīvotāju skaits nemitīgi samazinājās. Iedzīvotāji masveidā pārvietojās no laukiem uz pilsētām. Šo procesu stipri veicināja tehnikas attīstība kā pilsētās, tā laukos. Pilsētās tehnikas progress izraisīja jaunu ražošanas nozaru un uzņēmumu veidošanos un rezultātā papildu darbaspēka pieprasījumu, turpretim laukos tas veicināja darba roku atbrīvošanos, kuras varēja likt lietā industrializācijas procesā pilsētās. Kā novērtējams šāds iedzīvotāju kustības process? K. Markss rakstīja: «Moderno zinātnisko metožu lietošana ražošanā rada iedzīvotāju aizplūšanu no laukiem un tajā pašā laikā to koncentrāciju rūpnieciskajās pilsētās.»¹ K. Markss šādu procesu uzskatīja par progresīvu, jo tas atbilst ražošanas spēku attīstībai.

Republikas iedzīvotāju skaita viss dabiskais pieaugums veidojas no dabiskā pieauguma pilsētās un laukos. Izmaiņas 1951.—1970. gadā notikušas ne tikai dabiskajā pieaugumā republikas mērogā, bet arī sadalījumā pa pilsētām un laukiem (20. tabula).

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 8, с. 568.

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums
pilsētās un laukos

Gadi	Pilsētās		Laukos	
	tūkst. cilvēku	procentos no kopējā pieauguma	tūkst. cilvēku	procentos no kopējā pieauguma
1951—1955	37,3	76	11,7	24
1956—1960	43,9	67	21,8	33
1961—1965	40,2	70	16,9	30
1966—1970	35,6	92	3,0	8
1951—1970	157,00	75	53,4	25

Pilsētu iedzīvotāju skaita dabiskā pieauguma īpatsvars visā aplūkojamā periodā ir daudz augstāks nekā pilsētu iedzīvotāju skaita īpatsvars republikas iedzīvotāju kopskaitā. Tupretim lauku iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums regulāri atpaliek no to īpatsvara republikas iedzīvotāju kopskaitā.

Laikposmā no 1951. līdz 1960. gadam lauku iedzīvotāju skaita dabiskā pieauguma absolūtais apjoms visā republikas iedzīvotāju pieaugumā palielinājās un tā īpatsvars auga.

Dabiskā pieauguma palēnināšanās tendence pēc 1961. gada iezīmējās republikā kopumā un jo sevišķi laukos. Strauji dabiskais pieaugums palēninājās pēc 1965. gada. Lauku iedzīvotāju īpatsvars republikā 1965.—1970. gadā samazinājās par diviem punktiem. Dabiskā pieauguma, kas 1964. gadā vēl sastādīja 27,7%, 1969. un 1970. gadā jau vairs nebija. Gandrīz $\frac{2}{5}$ republikas iedzīvotāju, kuri dzīvo laukos, 1969. gadā vairs nemaz nedeva dabisko pieaugumu, bet 1970. gadā dzimušo skaits bija pat nedaudz mazāks nekā mirušo skaits.

Iedzīvotāju nelielais dabiskais pieaugums visā republikā un jo sevišķi laukos liecina par dabiskā pieauguma vispārējas mazināšanās tendenci un iedzīvotāju vecuma sastāva izmaiņu ietekmi. Šo abu faktoru loma iedzīvotāju skaita un sastāva izmaiņās jāaplūko speciāli, taču fakts, ka dabiskajā pieaugumā lauku iedzīvotāji 1951.—1970. gadā vidēji deva tikai 24%, turpretim to īpatsvars šajā periodā sastādīja vidēji 45%, liecina par lauku iedzīvotāju nelielo lomu Latvijas iedzīvotāju skaita palielināšanās procesā.

Latvijas PSR pilsētu iedzīvotāju kopskaitam augot vidēji par 29 tūkst. cilvēku gadā, visā 1951.—1970. gada periodā dabiskais pieaugums sastādīja 8 tūkst. un mehāniskais — 21 tūkst. cilvēku gadā. Tātad vidēji turpat $\frac{3}{4}$ no visa pilsētu iedzīvotāju skaita pieauguma bija devis mehāniskais pieaugums. 1951.—1970. gadā republikas pilsētu iedzīvotāju skaits ir nemitīgi palielinājies. Pie tam nav izteiktas tendences attiecību izmaiņās starp dabisko un mehānisko kustību. Visus šos gadus pilsētu iedzīvotāju skaits vairāk vai mazāk regulāri ir papildinājies apmēram par ceturtdaļu ar savu «iekšējo» — dabisko pieaugumu, bet pārējo daļu tikpat regulāri ir devis «ārējais» avots — mehāniskā kustība (sk. 21. tabulu).

Pilsētnieku skaits uz «ārējo» avotu rēķina aug no republikas lauku iedzīvotāju skaita, kā arī no tiem iedzīvotājiem, kuri iebrauc no citām republikām. Šis process parādīts 22. tabulā.

Pilsētu iedzīvotāju skaita veidošanās procesā ar mehānisko kustību vērojamas divas pretējas tendences: no republikas laukiem pilsētās uz pastāvīgu dzīvi apmetas arvien mazāks iedzīvotāju skaits, turpretim no citām republikām atbraukušo skaits un īpatsvars visā šajā periodā nemitīgi palielinās. 1951.—1955. gadā no republikas laukiem uz pilsētām

Latvijas PSR pilsētu iedzīvotāju skaita
dabiskais un mehāniskais pieaugums

Gadi	Kopējais pieaugums tūkst. cilvēku	To skaitā			
		dabiskais pieaugums		mehāniskais pieaugums	
		tūkst. cilvēku	procentos	tūkst. cilvēku	procentos
1951—1955	139,5	37,3	27	102,2	73
1956—1960	118,5	43,9	37	74,6	63
1961—1965	173,9	40,2	23	133,7	77
1966—1970	153,9	35,6	23	118,3	77
1951—1970	585,8	157,0	26	428,8	73

ik gadus pārcēlušies 17 tūkst. cilvēku. Šim skaitam samazinoties, 1966.—1970. gadā tādu cilvēku bija 10 tūkstoši. No citām republikām uz Latvijas pilsētām 1951.—1960. gadā pārcēlušies vidēji 7 tūkst. cilvēku gadā, turpretim 1961.—1970. gadā — 16 tūkstoši.

Jāņem vērā, ka 22. tabulas dati parāda tikai *galīgos* procesus, kādi norisinājušies republikas iedzīvotāju mehāniskajā kustībā. Daļa cilvēku, kuri no citām republikām pārceļas uz dzīvi Latvijā, apmetas arī laukos. Tāpēc to skaitā, kuri no republikas laukiem pārgājuši uz dzīvi pilsētās, ir arī agrāk no citām republikām atbraukušie iedzīvotāji, kuri vispirms apmetušies laukos.

Tādējādi jāsecina, ka pilsētu iedzīvotāju skaita augšanas agrākā «vietējā» avota — republikas lauku iedzīvotāju vietā par galveno to skaita papildināšanās avotu kļūst iebrucēji no citām republikām. Šis parādības pamatā, kā to jau norādījis V. I. Ļeņins, ir strauja rūpniecības un citu nozaru attīstība pil-

Latvijas PSR pilsētu iedzīvotāju skaita
mehāniskā pieauguma avoti

Gadi	Kopējais mehānis- kais pie- augums — tūkst. cilvēku	Tas radies			
		no republikas laukiem		no citām republikām	
		tūkst. cilvēku	procentos	tūkst. cilvēku	procentos
1951—1955	102,2	84,8	83	17,4	17
1956—1960	74,6	16,6	22	58,0	78
1961—1965	133,7	55,6	42	78,1	58
1966—1970	118,3	49,7	42	68,6	58
1951—1970	428,8	206,7	48	222,1	52

sētās: «... Mašinizētā lielindustrija nepieciešami rada iedzīvotāju kustīgumu; tirdznieciskie sakari starp atsevišķiem rajoniem milzīgi paplašinās; pārvietošanos atvieglo dzelzceļi. Pieprasījums pēc strādniekiem pieaug visā visumā... tā, ka strādnieku pāriešana no viena uzņēmuma uz otru, no zemes vienas malas uz otru kļūst par nepieciešamību.»¹

Sādu parādību — strādnieku u. c. speciālistu ieplūšanu strauji augošajā republikas rūpniecībā — varēja vērot visu pēdējo gadsimta ceturksni. Un, lai gan vidēji visā 1951.—1970. gada laikposmā pilsētām gandrīz pusi iedzīvotāju mehāniskā pieauguma devuši republikas lauki, taču pēc 1960. gada Latvijas pilsētās šajā pieaugumā apmēram 60% sastāda atbraucēji no citām republikām.

Statistikas dati rāda, ka pēdējos gados (1965—1970) apmēram pusi no visa pilsētu iedzīvotāju mehāniskā pieauguma Latvijā devusi Rīga. Noticis kaut

¹ *Leņins V. I.* Raksti, 3. sēj., 487. lpp.

kas līdzīgs tam, kā veidojās Rīgas iedzīvotāju skaits līdz pirmajam pasaules karam. Arī toreiz to krietni vien palielināja mehāniskais pieaugums.

Par Rīgas iedzīvotāju skaitu pēc tā veidošanās avotiem ziņas nesniedz ne kārtējās statistikas dati, ne tautas skaitīšanas. Tāpēc esam izmantojuši speciālus materiālus, kurus ieguvusi PSRS CSP Zinātniskās pētniecības institūta Latvijas nodaļa 1967. un 1968. gadā, aptaujājot izlases veidā pēc momentu metodes Rīgas strādnieku un kalpotāju ģimenes.¹

Aptaujas rezultāti rāda, ka 1967. un 1968. gadā no visiem Rīgas iedzīvotājiem 51% bija dzimuši rīdnieki, bet pārējie 49% — Rīgā atbraukuši. No atbraukušajiem 8% te bija sākuši dzīvot pirms 1945. gada, bet 41% — pēc 1945. gada. No visiem Rīgā pēc kara atbraukušajiem iedzīvotājiem visvairāk (58%) bija atbraukuši pirmajos 12 gados pēc kara. Turpmākajos 5 gados (1963.—1968. g.) atbraukušo skaits ir neliels — 11 procentu.

Pēckara gados Rīgai vislielāko iedzīvotāju skaita papildinājumu (no visiem atbraukušajiem uz pastāvīgu dzīvi — 41%) devušas Latvijas PSR pārējās pilsētas (6%) un lauki (10%), kā arī Krievijas Federācija (17%), pie tam Maskava — 1,5% un Leningrada — 1,8%. Pārējie Rīgā uz dzīvi pārnākušie iedzīvotāji (8%) veidojušies galvenokārt no tuvējām republikām — Baltkrievijas PSR (2,7%), Ukrainas PSR (2,6%) un Baltijas republikām (1,3%).

No visiem Rīgā pašreiz dzīvojošajiem latviešiem 35% šeit nav dzimuši. Pārējo tautību iedzīvotāji Rīgā atbraukuši lielāko tiesu gan no Latvijas, gan citām vietām, izņemot poļus un lietuviešus, no kuriem puse vai vairāk ir dzimuši rīdnieki.

¹ Aptauju un tās datu apstrādi veicis sektora vadītājs O. Bērzkalns un vecākais zinātniskais līdzstrādnieks J. Vitoļs.

Migrācijas plūsmas ietekmējušas arī laulāto pāru sastāvu pēc tautībām. No visām aptaujātajām ģimenēm Rīgā 22% bija tādu, kurās vīram un sievai bija dažāda tautība. Pārējiem 78% laulāto pāru vīra un sievas tautība bija vienāda. Tas redzams no 23. tabulas datiem.

23. tabula

Rīgā dzīvojošo laulāto pāru dalījums pēc tautībām (procentos)

	Vīru tautība	Sievu tautība	To laulāto pāru īpatsvars, kuros abiem dzīvesbiedriem ir vienāda tautība
Visi aptaujātie laulātie pāri to skaitā pēc tautībām:	100	100	78
latvieši	44	43	38
krievi	40	43	33
ukraiņi	4	2	1
baltkrievi	3	3	1
ebreji	5	5	4
pārējās tautības	4	4	1

No Latvijas PSR laukiem aizbrauc vairāk iedzīvotāju, nekā to rāda dati par lauku iedzīvotāju skaita samazināšanos. Tas redzams 24. tabulā.

Iedzīvotāju skaits laukos sarūk mazāk, nekā rāda no laukiem uz pilsētām aizbraukušo iedzīvotāju skaits (neliela daļa laucinieku pārceļas arī uz citām republikām), tāpēc ka aizbraukušos daļēji kompensē dabiskais pieaugums. No 1951. līdz 1970. gadam republikas laukus ik gadus atstājuši, aizbraucot uz pastāvīgu dzīvi citur, vidēji 10,3 tūkst. cilvēku, dabiskais pieaugums gadā bijis 2,7 tūkst., bet kopējā ikgadīgā samazināšanās sastādījusi 7,6 tūkstošus. Tas nozīmē,

ka no laukiem aizbrauc par $\frac{1}{4}$ cilvēku vairāk, nekā tas redzams no iedzīvotāju skaita samazināšanās datiem.

24. tabula

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita izmaiņas laukos ar dabisko un mehānisko kustību

Gadi	Kopējās izmaiņas (tūkst. cilvēku)	Izmaiņas			
		ar dabisko kustību		ar mehānisko kustību	
		tūkst. cilvēku	procentos	tūkst. cilvēku	procentos
1951—1955	— 73,1	11,7	16	— 84,8	—116
1956—1960	+ 5,2	21,8	419	— 16,6	—319
1961—1965	— 38,7	16,9	44	— 55,6	—144
1966—1970	— 46,7	3,0	6	— 49,7	—106
1951—1970	—153,3	53,4	35	—206,7	—135

Raksturīgi, ka republikas laukos pēdējos gados ne tikai samazinās no turienes aizplūstošo cilvēku skaits (tas 1966.—1970. gadā bija turpat divas reizes mazāks nekā 1951.—1955. gadā), bet arvien mazāks kļūst arī dabiskais pieaugums.

Vēl 1956.—1965. gada laikposmā dabiskais pieaugums laukos gadā deva vidēji 3,9 tūkst. cilvēku, turpretim 1966.—1970. g. laikposmā — tikai 0,6 tūkst. cilvēku gadā. Redzams, pastāvot šādai tendencei — palēninoties lauku iedzīvotāju dabiskajam pieaugumam un saglabājoties samērā augstam mehāniskajam aizplūdumam, — lauku iedzīvotāju skaits samazināsies arī turpmāk.

Lai gan principā iedzīvotāju pārceļošanai uz pastāvīgu dzīvi no laukiem uz pilsētām ir progresīvs raksturs, tomēr tās tempam mūsu republikā ir arī savas negatīvās iezīmes. Pārāk straujais iedzī-

votāju aizplūdums, pēc mūsu domām, pirmkārt, pasliktina lauku iedzīvotāju demogrāfisko struktūru: samazinās vīriešu skaits, un iedzīvotāju sastāvs novecojas. Tas savukārt ietekmē demogrāfiskos rādītājus: laukos mazinās dzimstība un paaugstinās mirstības līmenis. Otrkārt, tas negatīvi ietekmē darbaspēka resursu demogrāfisko raksturojumu. Samazinās nodarbināto vīriešu īpatsvars, un arvien vecāks kļūst nodarbināto sastāvs. Tas savukārt kavē mehānizācijas un agrotehniskā līmeņa paaugstināšanos lauksaimniecībā.

Lauku iedzīvotāju skaita straujā krišanās, laucinieku aizplūšana uz pilsētām un līdz ar to lauksaimniecībā nodarbināto cilvēku skaita pārāk spēja samazināšanās var negatīvi ietekmēt ražošanu laukos. Tāpēc arī par problēmām, kas saistītas ar republikas lauku iedzīvotāju migrāciju, aizplūšanu darbā uz pilsētām, ir interesējušies vairāki zinātniskie darbinieki. Tā, piemēram, J. Porietis savos pētījumos pievērsies lauku iedzīvotāju migrācijas cēloņiem un migrantu sastāvam, kā arī mēģinājis dot atbildi uz jautājumu: kādi pasākumi jāveic, lai nodrošinātu lauksaimniecību ar vajadzīgajiem, galvenokārt jauniešu kadriem.¹ Šos pētījumus sīkāk neiztirzāsim, tikai konstatēsim, ka autora galvenā uzmanība ir veltīta, lai izstrādātu zinātniski pamatotus priekšlikumus, kam vajadzētu stimulēt jauniešu lielāku ieinteresētību darbam lauksaimniecībā. Taču, ņemdams vērā, ka daļa lauku jaunatnes tik un tā aizplūdis uz pilsētām un ka tas ir savā būtībā progresīvs process, autors ieteic vēl straujāk foršēt lauksaimniecības mehānizāciju, uzlabot tehnoloģiskos

¹ Porietis J. Sabiedrisko attiecību attīstība laukos. R., «Liesma», 1970, 25.—38. lpp.

procesus un darba organizāciju, kas dos iespēju ražot vairāk produkcijas ar mazāk darbaspēka, nekā lauksaimniecībā ir pašreiz.

J. Poriētis lauku iedzīvotāju migrācijas cēloņus iedala pagaidu un pastāvīgi darbojošos cēloņos. Viņš uzskata, ka darba, sadzīves apstākļu un izpeļņas atšķirības kā pagaidu cēloņi ar laiku izzudīs. Turpretim pastiprināsies tehnikas progressa kā migrācijas cēloņa nozīme, un tādējādi atbrīvosies lauksaimniecībā nodarbinātie darbam citās nozarēs. Šim uzskatam jāpievienojas.

Demogrāfiskā kustība izmainījusi arī iedzīvotāju skaitu Latvijas teritorijas dažādās daļās. Lai varētu labāk izsekot šīm izmaiņām, iedalīsim Latvijas PSR teritoriju saskaņā ar pašreizējo ekonomiski ģeogrāfisko rajonējumu¹ četros ekonomiskajos rajonos:

1) Centrālajā rajonā ar Rīgas, Jelgavas un Jūrmalas pilsētām, Rīgas, Jelgavas, Ogres, Tukuma, Dobeles, Bauskas, Jēkabpils un Stučkas rajoniem;

2) Vidzemes rajonā, kurā ietilpst Valmieras, Valkas, Cēsu, Gulbenes, Madonas, Limbažu un Alūksnes rajoni;

3) Kurzemes rajonā — Liepājas un Ventspils pilsētas, Liepājas, Ventspils, Kuldīgas, Saldus un Talsu rajoni;

4) Latgales rajonā — Daugavpils un Rēzeknes pilsētas, Daugavpils, Rēzeknes, Krāslavas, Preiļu, Ludzas un Balvu rajoni.

Iedzīvotāju skaita izmaiņas ekonomiskajos rajonos parādītas laikposmā starp 1959. un 1970. gada tautas skaitīšanām (25. tabula).

No 1959. līdz 1970. gadam iedzīvotāju skaits Latvijas teritorijā ļoti izmainījies. Republikas iedzīvo-

¹ Latvijas PSR ģeogrāfija. R., «Zinātne», 1971, 374. lpp.

Iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijas PSR teritorijā
(gada sākumā)

	Tūkst. cilvēku						1970. g. procentos attiecībā pret 1959. g.		
	pilsētas un lauki		pilsētas		lauki		pilsētas un lauki	pilsētas lauki	
	1959. g.	1970. g.	1959. g.	1970. g.	1959. g.	1970. g.			
	1959. g.	1970. g.	1959. g.	1970. g.	1959. g.	1970. g.			
Visa Latvijas PSR	2093,5	2364,1	1114,5	1476,6	979,0	887,5	112,9	131,5	90,7
tās sastāvā:									
Centrālais rajons	1047,7	1283,2	744,8	979,0	302,9	304,2	122,5	131,4	100,4
no tā Rīga	580,4	731,8	580,4	731,8	—	—	126,1	126,1	—
Vidzeme	304,7	314,3	87,4	112,3	217,3	202,0	103,3	128,5	93,0
Kurzeme	304,7	336,1	151,4	198,8	153,3	137,3	110,3	131,3	89,6
Latgale	436,4	430,5	130,9	186,5	305,5	244,0	98,7	142,5	79,9

tāju kopskaits šajos gados pieaudzis par 13%. Pilsētu iedzīvotāju skaits pieaudzis par 33%, bet lauku iedzīvotāju skaits samazinājies par 9%.

Pēc 1959. gada tautas skaitīšanas Latvijā turpinājās tie paši procesi, kuri bija vērojami līdz tam, proti, sistemātiska iedzīvotāju koncentrēšanās Rīgā un tās tuvumā.

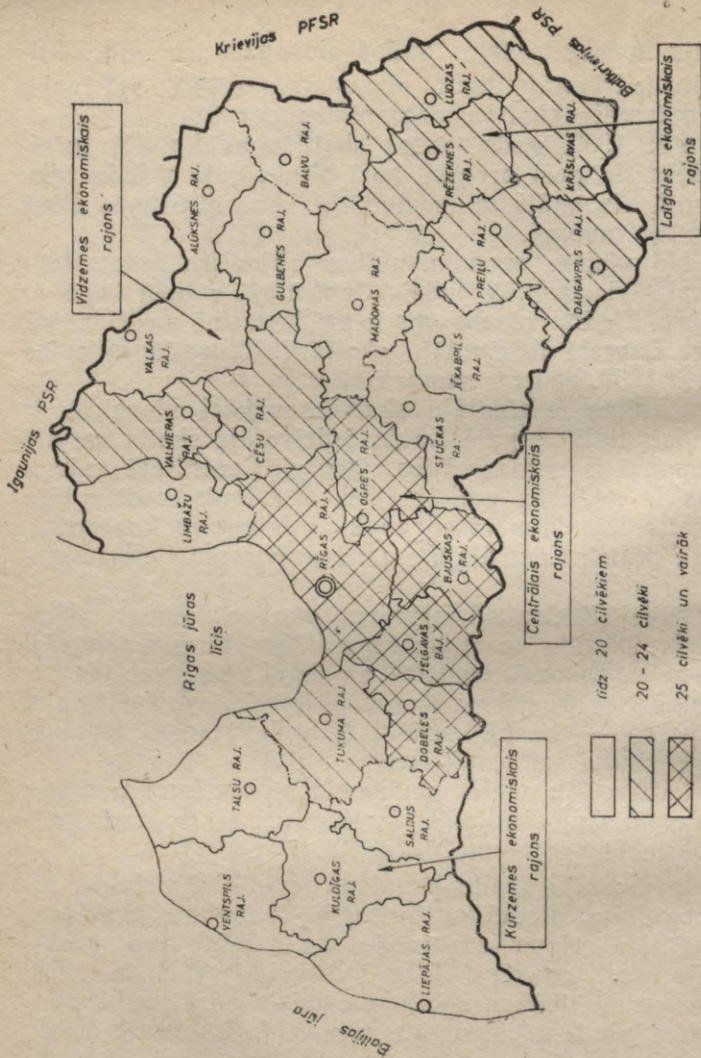
No visiem ekonomiskajiem rajoniem iedzīvotāju skaits visstraujāk audzis Centrālajā rajonā kopā ar Rīgu. Zināms pieaugums ir arī Kurzemē un Vidzemē, bet Latgalē iedzīvotāju skaits 1970. gadā attiecībā pret 1959. gadu ir samazinājies.

Pilsētās iedzīvotāju skaits savukārt visvairāk ir audzis tieši Latgalē. Lauku iedzīvotāju skaits Latvijā kopumā ir samazinājies, vienīgi Centrālajā rajonā tas ir nedaudz palielinājies. Arī lauku iedzīvotāju skaita izmaiņas rāda, ka šo iedzīvotāju koncentrācija notiek Centrālajā rajonā galvenokārt uz Latgales rēķina.

Tādējādi Centrālais rajons aug ne vien ar mehānisko kustību no citām republikām, kuru iedzīvotāji savā vairākumā apmetas uz dzīvi Rīgā vai tās tuvumā, bet arī sakarā ar republikas iekšējo mehānisko kustību — lauku, sevišķi Latgales lauku iedzīvotāju skaita samazināšanos.

Iedzīvotāju skaita nevienmērīgā augšana Latvijas ekonomiskajos rajonos izmainījusi šo rajonu īpatsvaru. Tas redzams 26. tabulā.

Iedzīvotāju skaita izmaiņas republikā vislabāk atspoguļojas atsevišķu teritoriju īpatsvara izmaiņās. Centrālā rajona iedzīvotāju skaits 1959. gadā sastādīja pusi no republikas iedzīvotājiem. Līdz 1970. gadam tā īpatsvars bija pieaudzis pāri par 4 punktiem, pie tam pieaugums bija veidojies ne tik daudz no pilsētniekiem, cik no lauciniekiem, kuri praktiski

2. d i a g r a m m a. Latvijas PSR iedzīvotāju blīvuma rajoni 1971. gadā (iedzīvotāju skaits uz kvadrātkilometru).

26. tabula

Iedzīvotāju skaita īpatsvara izmaiņas Latvijas PSR teritorijā
(gada sākumā procentos no kopsummas)

	Teri- torija 1970. g.	Pilsētu un lauku iedzī- votāju skaits		Pilsētu iedzīvotāju skaits		Lauku iedzīvotāju skaits	
		1959. g.	1970. g.	1959. g.	1970. g.	1959. g.	1970. g.
Visa Latvijas PSR	100	100	100	100	100	100	100
tās sastāvā:							
Centrālais rajons	28,7	50,0	54,3	66,8	66,3	30,9	34,3
no tā Rīga	3,9	27,7	31,0	52,1	49,6	—	—
Vidzeme	27,8	14,6	13,3	7,8	7,6	22,2	22,7
Kurzeme	21,0	14,6	14,2	13,6	13,5	15,7	15,5
Latgale	22,5	20,8	18,2	11,8	12,6	31,2	27,5

bija devuši visu īpatsvara pieaugumu. 1970. gadā ne tikai pilsētnieku skaita ziņā Centrālais rajons bija pats lielākais ($\frac{2}{3}$ no visiem pilsētu iedzīvotājiem dzīvo šeit), bet arī lauku iedzīvotāji bija visvairāk koncentrēti republikas Centrālajā rajonā (pāri par $\frac{1}{3}$ no visiem lauku iedzīvotājiem).

Rīgas īpatsvars 1959. gadā bija 28% visas republikas iedzīvotāju skaitā, bet 1970. gadā tas bija palielinājies līdz 31%. Taču Rīga šajā laikposmā auga lēnāk nekā pārējās pilsētas, un tāpēc starp visām pilsētām tās īpatsvars bija nedaudz samazinājies.

Pēc iedzīvotāju kopskaita Vidzemes un Kurzemes ekonomiskie rajoni ir mazākie. Pilsētnieku īpatsvars Kurzemes rajonā mazliet pārsniedz Latgales rajona pilsētnieku īpatsvaru. Iedzīvotāju skaita izmaiņas

Vidzemi un Kurzemi ir mazāk skārušas, kaut arī abu ekonomisko rajonu īpatsvars 1970. gadā salīdzinājumā ar 1959. gadu ir nedaudz samazinājies.

Latgales rajona iedzīvotāju kopskaita īpatsvars ir pazeminājies par 2,6 punktiem. Tajā pašā laikā, kad te pilsētnieku īpatsvars pat nedaudz paaugstinājies, ir stipri pazeminājies lauku iedzīvotāju īpatsvars. Notikusi Latgales lauku iedzīvotāju «pārceļošana» uz republikas Centrālo rajonu.

Vēl pirms 11 gadiem mūsu republikā visvairāk lauku iedzīvotāju bija koncentrēti Latgalē, bet pa šiem gadiem Latgales ekonomiskā rajona lauku iedzīvotāju īpatsvars ir samazinājies apmēram par tikpat punktiem, cik palielinājies Centrālā rajona lauku iedzīvotāju īpatsvars. Tādējādi pēc iedzīvotāju koncentrētības pakāpes Centrālais rajons atbīdījis Latgales rajonu otrajā vietā, un Centrālajā rajonā tagad ir ne tikai lielākais pilsētnieku, bet arī lauku iedzīvotāju īpatsvars.

Veiktā analīze mums deva iespēju secināt, ka zināma loma straujajās iedzīvotāju skaita izmaiņās Latvijas PSR teritorijā ir izmaiņām, kas pēdējos gados vērojamas atsevišķās teritoriālajās vienībās iedzīvotāju dzimstībā un mirstībā. Tomēr dabiskajos procesos nav tik kراسi izteiktu atšķirību, ka tās varētu būtiski izmainīt iedzīvotāju izvietojumu republikas teritorijā. Iedzīvotāju skaita izmaiņas republikas teritorijā galvenokārt saistās ar migrācijas procesiem.

II. SVARIGĀKĀS PĀRMAIŅAS LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU SASTĀVĀ

Pēc tam kad aplūkotas iedzīvotāju skaita izmaiņas dažādos periodos Pādomju Latvijā kopumā, pilsētās un laukos, novērtēti šo izmaiņu faktori un loma,

jāizanalizē arī izmaiņas, kas notikušas iedzīvotāju sastāvā. Jāuzsver, ka iedzīvotāju sastāvam un tā izmaiņām demogrāfiski ir vēl būtiskāka nozīme nekā iedzīvotāju skaitam. Tā, piemēram, ģimenes raksturošanā vēl svarīgāka nozīme nekā ģimenes locekļu skaitam ir tam, cik ģimenē vīriešu un sieviešu, kāds ir ģimenes locekļu vecums u. tml. rādītājiem. To pašu var teikt par iedzīvotājiem kopumā. Iedzīvotāju atražošanās un nodarbinātība lielā mērā atkarīga no dzimuma un vecuma sastāva, tāpēc pievērsīsimies tā analīzei.

Par iedzīvotāju sastāvu raksturojošām galvenajām pazīmēm jāuzskata dzimums un vecums. Iedzīvotāju sastāvā tie ir pamats, uz kura bāzējas dzimstība, mirstība, migrācija, nodarbinātība u. c. procesi.

No šāsdienas viedokļa ir svarīgi, lai pēc iespējas vairāk būtu iedzīvotāju darba spējīgā un fertīlā vecumā. No nākotnes viedokļa vēlam, lai būtu jo vairāk bērnu — jaunās paaudzes. Cilvēce kopumā un katrs iedzīvotājs ir ieinteresēti mūža ilguma pagarināšanā, bet tas savukārt sekmē vecāko iedzīvotāju grupas skaitlisko palielināšanos. No iedzīvotāju skaita atražošanās, ražošanas u. c. viedokļiem ir svarīgi, lai starp iedzīvotājiem vispār un atsevišķi vidējā grupā pa attiecīgajiem vecumiem būtu puslīdz vienāds abu dzimumu cilvēku skaits.

No iedzīvotāju skaitliskā sastāva pēc dzimuma un vecuma lielā mērā ir atkarīga dzimstības un mirstības intensitāte. Savukārt dzimstības un mirstības rezultātā veidojas noteikts iedzīvotāju sastāvs. Ilgāku laiku saglabājoties vienādām, nemainīgam dzimstības un mirstības režīmam, izveidojas tam atbilstošs iedzīvotāju dzimuma un vecuma sastāvs. Savukārt, noteiktā virzienā izmainoties dzimstības un mirstības intensitātei, attiecīgi pārmainīsies, pieskaņojoties

jaunajam atražošanās virzienam, arī iedzīvotāju sastāvs. Tādējādi starp iedzīvotāju atražošanās un sastāva rādītājiem ir cieša kopsakarība, kas rodas to savstarpējā mijiedarbībā.

1. Dzimumu sastāva pārmaiņas

Viens no vissvarīgākajiem rādītājiem, kas raksturo iedzīvotāju sastāvu, ir skaitliskais samērs starp abiem dzimumiem — vīriešiem un sievietēm. Normāls ir tāds stāvoklis, kad visā iedzīvotāju kopskaitā un svarīgākajās vecuma grupās abi dzimumi ir skaitliski vienādi pārstāvēti. Tas labvēlīgi ietekmē svarīgāko demogrāfisko procesu norisi un tautas saimniecības nodrošināšanu ar darbaspēku. Tomēr tik ideālu proporciju starp dzimumiem parasti nav.

Skaitliskajās attiecībās starp šīm iedzīvotāju sastāva abām daļām ir dažādas pretrunas un nesamēribas. Pareizas iedzīvotāju sastāva proporcijas neizveidojas jau ar dzimstību. Kā rāda statistikas dati, visā pasaulē vidēji uz katrām 100 jaunpiedzimušajām meitenēm dzimst 105—106 zēni, t. i., par 5—6% vairāk nekā meiteņu. Tomēr jau ar pirmajām dzīvības stundām un dienām zēnu mirstība ir lielāka nekā meiteņu mirstība. Vīriešu mirstības relatīvais pārsvars pār sievietes mirstību paliek spēkā arī visās turpmākajās vecuma grupās. Tāpēc gandrīz visās valstīs, arī tajās, kuras nav cietušas abu pasaules karu rezultātā, vīriešu skaits ir mazāks nekā sievietes.

Tūlīt gan jānorāda uz kādu paradoksu. Lai gan vairākumā pasaules valstu, to skaitā arī visās ekonomiski attīstītajās, sievietes skaita pārsvars ir nenoliedzams, tomēr pasaulē kopumā, piemēram, 1959.

gadā vīriešu bija par 8 milj. vairāk nekā sievietes. Tas izskaidrojams galvenokārt tādējādi, ka dažās lielās Āzijas valstīs ir ievērojams vīriešu skaita pārsvars.¹ Tā, piemēram, Ķīnas Tautas Republikā, pēc 1953. gada tautas skaitīšanas datiem, uz 1000 vīriešiem bija tikai 932 sievietes. 1971. gadā arī Indijā uz 1000 vīriešiem bija 932 sievietes.

Iedzīvotāju dzimuma un vecuma teorētiskais modelis veidojas un izmainās ne tikai dzimstības un mirstības ietekmē. Šai ziņā svarīgi ir arī citi faktori, pie tam bieži vien daudz vairāk nekā šie dabiskie procesi. Par tādu faktoru jāuzskata karš. Tas parasti cērt lielus robus iedzīvotāju sastāvā, sevišķi tā ražīgākajās, vidējās vecuma grupās un jo sevišķi vīriešu skaitā. Karš ne tikai varmācīgi izrauj robus dzimuma un vecuma sastāvā, bet darbojas arī kā negatīvs katalizators iedzīvotāju atražošanās procesā. Kara rezultātā samazinās dzimstības intensitāte un palielinās mirstība vēl bez tiešajiem kara upuriem.

Cits iedzīvotāju skaita teorētiskā modeļa veidotājs un izmainītājs atsevišķās teritoriālajās vienībās ir migrācija. Tās ietekmē izmainās ne tikai iedzīvotāju skaits, bet arī sastāvs. Migrācijas procesos parasti piedalās noteiktas dzimuma un vecuma grupas, piemēram, vidējā vecuma vīrieši. Protams, arī karš parasti izraisa iedzīvotāju lielu pārvietošanos. Tā rodas karadarbības rezultātā. Taču tādu pārvietošanos neapzīmē par migrāciju šī vārda īstajā nozīmē, bet gan par bēgšanu, evakuāciju vai tamlīdzīgi. Arī šī pārvietošanās parasti cērt robus iedzīvotāju sastāvā, un tāpēc to pieskaita kara un tā radīto seku rezultātiem.

Tātad varam secināt, ka iedzīvotāju sastāva veidošanās procesā vispirms disproporcijas rada pati

¹ Население мира. М., Политгиздат, 1965, с. 114.

Vīriešu un sieviešu skaita izmaiņas Latvijā

Gadi	Iedzīvotāju kopskaits (tūkst. cilvēku)	Procentos no iedzīvotāju kopskaits		Sieviešu skaits uz 1000 vīriešiem	Sieviešu skaita pārsvars pār vīriešu skaitu (tūkst. cilvēku)
		vīrieši	sievietes		
1897	1929,4	49,0	51,0	1039	37,3
1920	1596,1	45,2	54,8	1211	152,3
1935	1950,5	46,7	53,3	1139	126,4
1940	1886,0	47,0	53,0	1128	113,2
1959	2093,5	43,9	56,1	1278	255,5
1970	2364,1	45,7	54,3	1188	202,9

daba sakarā ar piedzimušo zēnu un meiteņu nevienādo skaitu un dažādo mirstības līmeni. Arī kari un to sekas, migrācijas procesi u. c. faktori tāpat ietekmē iedzīvotāju dzimuma un vecuma struktūru, to izmainot.

Latvijas iedzīvotāju sastāvs pēc dzimuma izmainījies visos vēstures posmos. Tas redzams 27. tabulā.

Vislabākais samērs starp Latvijā dzīvojošiem vīriešiem un sievietēm bija pagājušā gadsimta beigās. Pastāvot ilgi mierlaika apstākļiem, sieviešu pārsvars bija minimāls, un samērs starp sieviešu un vīriešu skaitu tuvojās ideālajam.

Pirmā imperiālistiskā kara rezultātā ne tikai katastrofiski samazinājās iedzīvotāju kopskaits, bet arī stipri pasliktinājās skaita samērs starp vīriešiem un sievietēm. Vīriešu skaitam samazinoties, sieviešu skaita pārsvars palielinājās gan absolūti, gan arī relatīvi — procentos un uz 1000 vīriešiem.

Buržuāziskās Latvijas 20 gados bija mierlaika apstākļi. Tāpēc šajā periodā bija vērojama vīriešu un sieviešu skaita izlīdzināšanās tendence.

Otrais pasaules karš cirta vēl lielākus robus dzimumu skaitliskajās attiecībās nekā pirmais. Pat 14 gadus pēc kara izbeigšanās — 1959. gada tautas skaitīšanā — tika konstatēts, ka sieviešu skaitliskais pārsvars attiecībā pret vīriešiem bija krietni liels salīdzinājumā ar pirmskara laiku. 1959. gadā uz katriem 1000 vīriešiem bija 1278 sievietes, bet to absolūtais pārsvars pārsniedza ceturtdaļmiljonu. Visā Padomju Savienībā vidēji 1959. gadā uz katriem 1000 vīriešiem bija 1221 sieviete, t. i., par 57 sievietēm mazāk nekā Padomju Latvijā. Kara ietekme uz demogrāfiskajiem procesiem neaprobežojas tikai ar pašu kara laiku, tā jūtama daudz ilgāk. Un tas ir tāpēc, ka karš veicina iedzīvotāju strauju feminizāciju.

Tikai mierlaika apstākļos skaitliskās attiecības starp dzimumiem sāk pamazām izlīdzināties. To parāda pēdējā tautas skaitīšana. Sieviešu skaita pārsvars pār vīriešu skaitu pakāpeniski mazinās. Taču arī tagad, vairāk nekā ceturtdaļgadsimta pēc kara, tā sekas iedzīvotāju dzimumu skaitliskajās attiecībās nav izzudušas, kaut arī iedzīvotāju skaitā tālu pārsniegts pirmskara līmenis.

Latvijā skaitliskās attiecības starp vīriešiem un sievietēm uzlabojas ne tikai iedzīvotāju dabiskās kustības rezultātā, bet arī sakarā ar migrāciju. Republikas iedzīvotāju dzimumu skaitlisko attiecību izmaiņas labvēlīgi ietekmē tas, ka starp Latvijā atbraukušajiem cilvēkiem vīriešu ir vairāk nekā sieviešu. Tā, piemēram, 1968. gadā starp republikā atbraukušajiem bija 64% vīriešu un 1969. gadā — 53% vīriešu. Arī starp aizbraukušajiem ir pārsvarā vīrieši. Tomēr, tā kā republikā vairāk atbrauc nekā no tās aizbrauc, tad iedzīvotāju mehāniskajā pieaugumā ir vīriešu pārsvars.

Kā zināms, normāls skaitliskais samērs starp vīriešiem un sievietēm ir pirmais priekšnoteikums iedzīvotāju atražošanās procesa normālai norisei. Ir sevišķi svarīgi, kādas vīriešu un sieviešu skaita attiecības izveidojušās un joprojām veidojas pa dažādām vecuma grupām.

Lai to noskaidrotu, esam izmantojuši datus par 1935., 1959. un 1970. gada tautas skaitīšanām Latvijā. 1935. un 1959. gada tautas skaitīšanu dati vēsturiski ir apmēram ar vienādu (14—15 gadu) intervālu no abu pasaules karu darbības izbeigšanās Latvijas teritorijā, un tāpēc tie ir salīdzināmi. 1970. gada dati raksturo gan mierīgās attīstības gadsimta ceturksni kopš pēdējā kara beigām, gan arī vēl parāda iedzīvotāju skaita zudumus abu pasaules karu rezultātā.

1935. gadā iedzīvotāju kopskaitā vīriešu bija 47%, 1959. gadā — 44% un 1970. gadā — 46%. Visos šajos gados vēl ir liels sieviešu pārsvars. Taču vecumā līdz 20 gadiem ir vai nu neliels zēnu un jaunekļu pārsvars, vai arī skaita attiecības ir vienādas. 1935. un 1970. gadā vīriešu skaits praktiski nav mazāks pat līdz 30 gadu vecumam. No tā var secināt, ka pašreizējās skaita attiecības starp dzimumiem iedzīvotāju atražošanās procesiem ir labvēlīgas vai vismaz labvēlīgākas nekā 1959. gadā. Visaugstākā dzimstības intensitāte, kā zināms, ir sievietēm vecumā no 20 līdz 30 gadiem. 1970. gadā šāda vecuma vīriešu skaits bija apmēram vienāds ar attiecīgo sieviešu skaitu.

Pirmā pasaules kara sekas dzimumu normāla skaitliskā samēra izjaukšanā parāda 1935. gada tautas skaitīšanas rezultāti. Vecumā no 35 līdz 50 gadiem (kara laikā — 1915.—1920. gadā — šie iedzīvotāji bija vecumā no 20 līdz 35 gadiem) vīriešu īpatsvars

ir 40—43%, tātad šajās vecuma grupās ir lielums liels sieviešu skaitliskais pārsvars. Kara, kā arī paaugstinātas vīriešu mirstības rezultātā prāvs sieviešu īpatsvars ir arī pāri par 50 gadiem lielā vecuma grupās. Sevišķi ievērojams sieviešu pārsvars ir iedzīvotājos, kuru vecums pārsniedz 65 gadus.

Otrā pasaules kara sekas skaidri redzamas 1959. un 1970. gada tautas skaitīšanas materiālos. Turklāt tajos vēl atspoguļojas arī pirmā pasaules kara sekas vecāko gadagājumu iedzīvotājos.

Otrais pasaules karš un vācu fašistiskā okupācija daudz jūtāmāk nekā pirmais pasaules karš ietekmēja ne tikai vīriešu un sieviešu skaita samēru vispār, bet arī sevišķi krasi izjauca abu dzimumu iedzīvotāju proporcijas, sākot ar tā vecuma iedzīvotājiem, kuriem 1959. gadā bija 30—34 gadi. Šajā vecuma grupā ietilpst iedzīvotāji, kuriem kara beigās bija 17—20 gadu un kuru vīriešu kārtas jaunieši bija ierauti kara mutulī. Tomēr visvairāk bija gājuši bojā vīrieši, kuriem 1959. gadā būtu no 29 līdz 35 gadiem (tiem kara beigās būtu 20—25 gadi), tāpēc arī šās vecuma grupas iedzīvotāju skaitā ir tikai 38% vīriešu. Vispār otrā pasaules kara sekas dzimumu skaitliskajās attiecībās sevišķi krasi izpaužas starp iedzīvotājiem, kuriem 1959. gadā bija 30 līdz 50 gadu. Sākot ar 55 gadu un sevišķi 60 gadu vecumu, vīriešu īpatsvara straujā krišanās ir sakarā ar pirmā pasaules kara rezultātiem. 1959. gadā bija pagājis apmēram 40 gadu kopš pirmā pasaules kara beigām un 45 gadi kopš tā sākuma. Arī pirmajā pasaules karā, kā to redzējam no 1935. gada datiem, visvairāk bija gājuši bojā vīrieši, sākot ar 18 gadu vecumu.

1970. gada dzimumu īpatsvara datus atspoguļojas abos pasaules karos bojā gājušo iedzīvotāju, sevišķi vīriešu skaits. Otrā pasaules kara un okupācijas se-

kas vēl nedaudz ietekmē iedzīvotājus, kuriem 1970. gadā bija 35—39 gadi, bet tiešie kara seku rezultāti parādās to cilvēku skaitā, kuru vecums pāri par 40 gadiem (1959. gadā tiem bija pāri par 30 gadiem). Pirmā pasaules kara ietekme vēl bija vērojama iedzīvotājos, kam vecums pāri par 65 gadiem, kaut arī kopš pirmā pasaules kara beigām 1970. gadā jau bija pagājuši 50 gadi. Tādējādi redzams, ka kara sekas atbalsojas iedzīvotāju skaitā un sastāvā visai ilgi — apmēram divu paaudžu laikā (ja paaudzei rēķina 30 gadu).¹

Dažādām vecuma grupām 1935., 1959. un 1970. gadā ir katrai savs īpatsvars. Tomēr raksturīgi, ka 1970. gadā vecumā līdz 40 gadiem vīriešiem dažādu grupu īpatsvars ir augstāks nekā sievietēm, bet 1935. un 1959. gadā tāds stāvoklis bija līdz 30 gadu vecumam. Turpretim visās vecākajās gadu grupās sieviešu īpatsvars ir augstāks. Arī šajā ziņā varam konstatēt mierlaika apstākļos vērojamo parādību, ka starp bērniem un jauniešiem pārsvarā ir vīriešu pārstāvji.

1970. gadā no visiem vīriešiem 65,4% bija vecumā līdz 40 gadiem. Sieviešu līdz šim vecumam bija 53,8%. Tātad līdz 40 gadiem ievērojams skaita pārsvars ir vīriešiem, bet pēc tam — sievietēm.

Kā pilsētās, tā arī uz laukiem vīriešu un sieviešu skaitliskajās attiecībās ir izveidojusies apmēram līdzīga situācija. Pilsētās 1959. gadā vīriešu īpatsvars bija lielāks iedzīvotājos līdz 30 gadu vecumam, bet pēc tā visās vecuma grupās bija vairāk sieviešu nekā vīriešu. 1970. gadā tāds stāvoklis bija,

¹ Paaudzi rēķina ar vidējo gadu skaitu, kāds ir mātei, bērnam piedzimstot. Pēdējā laikā sieviešu paaudzei rēķina apmēram 27—28 gadus.

sākot ar 40 gadu vecumu. Laukos arī 30 resp. 40 gadu vecums bija robežlīnija, aiz kuras sākās sieviešu skaita pārsvars.

Tomēr dzimumu skaitliskajās attiecībās starp mūsu republikas pilsētām un laukiem ir arī atšķirības. Pilsētās 1970. gadā vecumā līdz 40 gadiem vīriešu pārsvars pār sievietēm sastādīja 11,2 punktus, bet laukos šis pārsvars bija nedaudz lielāks — 12,4 punkti. Vecuma grupās no 20 līdz 40 gadiem, no kurām visvairāk atkarīgi iedzīvotāju atražošanās rādītāji, pilsētās un laukos bija vīriešu pārsvars — pilsētās par 4,9 punktiem, bet laukos — ar 5,4 punktiem. Tātad vecuma grupās no 20 līdz 40 gadiem ir vīriešu pārsvars kā pilsētās, tā laukos.

Laukos ir lielāks īpatsvars bērniem līdz 16 gadu vecumam. Tas izskaidrojams tādejādi, ka laukos dzimst relatīvi vairāk bērnu nekā pilsētās, bet vidējās speciālās mācību iestādes, profesionāli tehniskās skolas, kā arī augstskolas lauku bērni bieži vien apmeklē pilsētās. Tāpēc, sākot ar 15—19 gadu vecuma grupu, pilsētās jauniešu īpatsvars paaugstinās, bet laukos strauji samazinās. Tā kā liela daļa lauku jauniešu pēc speciālās izglītības iegūšanas, kā arī pēc karadienesta paliek uz dzīvi pilsētās, tad vidējo vecuma grupu iedzīvotājiem pilsētās ir lielāks īpatsvars nekā laukos. Šīs vidējās vecuma grupas palielina savu īpatsvaru pilsētās arī ar mehānisko kustību no laukiem un citām republikām.

Vecākajai iedzīvotāju grupai, sākot ar 50—54 gadu vecumu, laukos ir augstāks īpatsvars nekā pilsētās. Sakarā ar to, ka daļa jaunatnes un vidējos gados esošie lauku iedzīvotāji pāriet dzīvot uz pilsētām, republikas laukos aug gados vecāko iedzīvotāju īpatsvars. Tāpēc laukos iedzīvotāju sastāvs ir ievērojami vecāks nekā pilsētās. Tādu iedzīvotāju, kam pāri par

piecdesmit gadiem, 1970. gadā pilsētās bija mazāk nekā ceturtdaļa, bet laukos — trešdaļa.

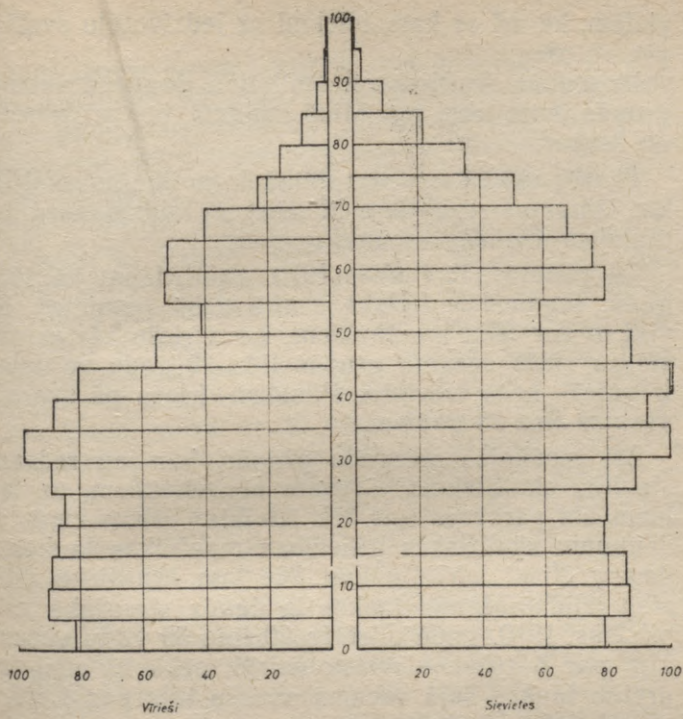
Dažādās vecuma grupās viena vai otra dzimuma pārsvars ir ne tikai relatīvs, bet arī absolūts. Kaut gan republikas iedzīvotāju kopskaitā ir ievērojams sieviešu pārsvars, tomēr jaunākajās iedzīvotāju grupās dominē zēni, jaunekļi un vīrieši. 1935. gadā aptuveni vienāds abu dzimumu pārstāvju skaits bija vecumā līdz 32 gadiem un 1959. gadā — līdz 25 gadiem. Dati rāda, ka tagad vecuma grupās līdz 35 gadiem ir optimāls abu dzimumu samērs. 1970. gadā, piemēram, jaunākajās vecuma grupās (līdz 30 gadiem) vīriešu skaits tikai nedaudz pārsniedza sieviešu skaitu.

Tas, protams, nenozīmē, ka līdz minētajam vecumam visās grupās ir pilnīgi vienāds vīriešu un sieviešu daudzums.

No 30 līdz 40 gadu veco sieviešu absolūtais skaits ir lielāks par vīriešu skaitu, taču visās 0—40 gadu vecuma grupās kopā 1970. gadā vīriešu bija nedaudz vairāk nekā sieviešu.

Vidējās un vecākajās grupās ir nenoliedzams sieviešu skaita pārsvars. 1959. gadā šāds visai prāvs pārsvars bija jau no 30 gadu vecuma, 1935. gadā — no 35, bet 1970. gadā — no 40 gadu vecuma.

Sieviešu skaita liels pārsvars ir visos minētajos gados un vecumos. Sevišķi liels sieviešu skaita pārsvars starp 40 gadu vecajiem un vecākiem iedzīvotājiem bija 1970. gadā, kad tas sastādīja 219 tūkst. cilvēku salīdzinājumā ar 189 tūkst. 1959. gadā un 96 tūkst. 1935. gadā. Tātad vecāko iedzīvotāju vidū feminizācija norisinājusies ļoti strauji. Sevišķi spilgti tas redzams pašos vecākajos gada gājumos. Tā, piemēram, 1935. gadā starp 60 gadus veciem un vecākiem iedzīvotājiem sieviešu skaits pārsniedza

3. diagramma. Latvijas PSR vīriešu un sieviešu sadalījums pēc vecuma 1970. g. 15. janvārī (tūkst. cilvēku)

vīriešu skaitu par 43 tūkst. cilvēku, 1959. gadā — par 102 tūkst., bet 1970. gadā — jau par 122 tūkst., t. i., 35 gadu laikā pārsniegums bija gandrīz trīskāršojies. Tas izskaidrojams ir dažādu mirstības intensitāti, kura vīriešiem visos vecumos ir augstāka nekā sie-

vietēm, kā arī ar karu ietekmi uz iedzīvotāju sastāvu pēc vecuma.

Dzimumu skaitliskā neatbilstība daudzās vecuma grupās ir ne tikai republikā kopumā, bet arī pilsētās un laukos.

Tautas skaitīšanu starplaikā ir notikušas skaitliskas izmaiņas republikas pilsētās un laukos starp dzimumiem dažādās vecuma grupās.

Kā pilsētās, tā laukos 1970. gadā, tāpat kā 1959. gadā, jaunieši ir lielākā skaitā nekā jaunietes. Sevišķi to var teikt par laukiem, kur vīriešu kārtas pārstāvju visās vecuma grupās līdz 35 gadu vecumam ir vairāk nekā sievietes. Pilsētās vīriešu pārsvars ir vecumā līdz 25 gadiem.

Arī vecākajās piecgadu grupās, kur jau redzams sieviešu skaitliskais pārsvars pār vīriešiem, uz laukiem šis pārsvars nav tik izteikts. Tas nozīmē, ka dzimumu skaitliskās attiecības republikas laukos ir demogrāfiski labvēlīgākas. Pie tam skaitlisko attiecību izlīdzināšanās laukos ir daudz straujāka nekā pilsētās. 1970. gadā pilsētās 20 līdz 39 gadu vecumā bija par 6 tūkst. sievietes vairāk nekā vīriešu, turpretim laukos šajā vecumā vīriešu bija par 4 tūkst. vairāk nekā sievietes.

Pilsētās vislielākais vīriešu skaita iztrūkums 1970. gadā bija par trim piecgadu grupām tālāk nekā iepriekšējā skaitīšanā. Taču, kaut gan šeit mehāniskā kustība devusi vīriešu skaita pieaugumu, sieviešu skaitliskais pārsvars, sevišķi vecumā pāri 40 gadiem, bija joprojām ievērojams.

Dažādu vecuma grupu iedzīvotāju skaitliskā nesamērība pēc dzimumiem Latvijā minētajās tautas skaitīšanās vispārīgāk redzama, ja attiecina sieviešu skaitu uz 1000 vīriešiem (28. tabula).

Jaunākajās vecuma grupās redzami izpaužas meiteņu trūkums. Vecumā līdz 15 gadiem visos attiecīgajos gadījumos meiteņu ir mazāk nekā zēnu. Līdzīgs skaits vai neliels sieviešu skaita pārsvars pār vīriešu skaitu ir 15 līdz 29 gadu vecumā, bet 1970. gadā — 30 līdz 40 gadu vecumā.

Vecākajās grupās izpaužas lielam liels sieviešu skaita pārsvars pār vīriešu skaitu. 1935. gadā starp 35—39 gadus vecajiem iedzīvotājiem uz katru vīrieti bija gandrīz 1,5 sievietes. Vēl vecākajās piecgadu grupās šis pārsvars gan nav tik izteikts. Taču, sākot ar 65 gadu vecumu, tas atkal strauji palielinās. 1959. gadā, sākot ar 30 gadu vecumu līdz 60 gadu vecumam, uz katru vīrieti bija 1,3—1,6 sievietes. Pēc 60 gadu vecuma šis pārsvars bija vēl lielāks — 1,9—2,1. 1970. gadā no 40 līdz 60 gadu vecumam uz katru vīrieti bija 1,3—1,6 sievietes, bet pēc 70 gadu vecuma — 2,4 sievietes.

Vīriešu kārtas pārstāvju trūkums, vīriešu skaita neatbilstība sieviešu skaitam vecumā no 30 līdz 45 gadiem ir viens no cēloņiem, kāpēc dažādi demogrāfiskie rādītāji Latvijā ir tik negatīvi. Lielā mērā ar to izskaidrojama zemā dzimstība un biežās laulību šķiršanas. Tas ietekmē arī migrācijas procesus un citas demogrāfiskās parādības.

Šāda dzimumu skaitliskā neatbilstība, ko Latvijā radījuši galvenokārt abi kari, ir stipri jūtama daudzajos demogrāfiskajos procesos. Taču to ietekmei ir pagaidu raksturs. Vēl pēc kādiem 10 gadiem miera apstākļos asā neatbilstība būs vērojama tikai attiecībā uz iedzīvotājiem, kas vecāki par 50 gadiem, t. i., sievietēm, kas jau vairs nav fertilaajā vecumā.

Sieviešu skaits uz 1000 vīriešiem ir dažāds arī republikas pilsētās un laukos (29. tabula).

Sieviešu skaits uz 1000 vīriešiem Latvijā 1935.,
1959. un 1970. gadā

	1935. g.	1959. g.	1970. g.
Pavisam sieviešu	1139	1278	1188
to skaitā pēc vecuma:			
0—4 gadi	960	958	959
5—9 "	973	969	961
10—14 "	966	975	957
15—19 "	1000	1010	910
20—24 "	1029	1078	945
25—29 "	1014	1078	998
30—34 "	1129	1427	1021
35—39 "	1477	1597	1055
40—44 "	1315	1468	1251
45—49 "	1298	1397	1581
50—54 "	1206	1297	1438
55—59 "	1240	1557	1506
60—69 "	1253	1864	1565
70 gadu un vairāk	1583	2088	2371

Republikas pilsētās un laukos 1970. gadā starp abiem dzimumiem ir labākas proporcijas nekā iepriekšējās tautas skaitīšanas laikā. 1970. gadā vecumā līdz 40 gadiem turpat visās piecgadu grupās vīriešu un sieviešu skaitliskās attiecības bija vienādas vai vienam no dzimumiem bija neliels pārsvars.

Tātad secinājums, kas tika izdarīts, noskaidrojot vīriešu un sieviešu īpatsvara attiecības pa piecgadu vecuma grupām republikas pilsētās un laukos, proti, ka 1970. gadā vecumā no 20 līdz 39 gadiem ir beidzies sieviešu lielais skaitliskais pārsvars pār vīriešiem, principā paliek spēkā, izskatot arī dzimumu absolūtā skaita attiecības. Pie tam laukos šajā ziņā

Sieviešu skaits uz 1000 vīriešiem Latvijas PSR
pilsētās un laukos

	Pilsētās		Laukos	
	1959	1970	1959	1970
Pavisam sieviešu to skaitā pēc vecuma	1307	1186	1241	1190
0—4 gadi	955	963	963	952
5—9 „	973	959	965	962
10—14 „	1001	961	944	952
15—19 „	1087	917	916	895
20—24 „	1141	970	986	879
25—29 „	1076	1026	1083	940
30—34 „	1436	1042	1410	975
35—39 „	1610	1059	1574	1046
40—44 „	1378	1229	1613	1304
45—49 „	1319	1559	1498	1623
50—54 „	1329	1333	1264	1633
55—59 „	1734	1426	1410	1620
60—69 „	2175	1720	1625	1414
70 gadu un vecākas	2556	2930	1782	1948

ir vēl labāks stāvoklis nekā pilsētās, jo starp lauku iedzīvotājiem 20 līdz 39 gadu vecumā ir pat neliels vīriešu skaita pārsvars. Taču pilsētās gan vēl joprojām ir sieviešu neliels pārsvars.

Aplūkojuši iedzīvotāju dzimumu skaitliskās attiecības Padomju Latvijā kopumā, kā arī atsevišķi pilsētās un laukos, varam secināt: jo lielāks laiks pagājis kopš kara beigām, jo vairāk izlīdzinās samērs starp sieviešu un vīriešu skaitu. Tas nozīmē, ka dzimumu skaitliskās attiecības kļūst labvēlīgākas visiem

galvenajiem demogrāfiskajiem procesiem, un vairs nav tālu laiks, kad iedzīvotāju atražošanās rādītājus, īpaši dzimstību, vairs neietekmēs karu radītā dzimumu skaitlisko attiecību neatbilstība. Tātad šajā ziņā varam teikt, ka laika faktors darbojas virzienā, kas veicina iedzīvotāju sastāva uzlabošanos, — ka tas izlīdzina dzimumu skaitliskās attiecības.

2. Iedzīvotāju sastāva novecošanās

Iedzīvotāju sastāvu pēc vecuma raksturo cilvēku skaita īpatsvars katrā vecumā (dzīves gadā) vai vecuma grupā (pa piecgadu un galvenajām vecuma grupām). Protams, sastāvu pēc vecuma nevar aplūkot abstrakti, atrauti no citiem iedzīvotāju sastāva rādītājiem. Tomēr iedzīvotāju vecums pats par sevi ir pietiekami svarīgs, lai tam veltītu īpašu vērību.

Kā jau teikts, dati par iedzīvotāju vecumu Latvijā ir kopš pagājušā gadsimta beigām. Tagad salīdzināsim iedzīvotāju vecuma sastāvu pirms otrā pasaules kara ar pašreizējo. Tad varēsim spriest par izmaiņām, kādas ir notikušas Latvijas iedzīvotāju vecuma sastāvā.

Dabiskās un mehāniskās kustības rezultātā Latvijā izmainījies iedzīvotāju vecuma sastāvs. To rāda 30. tabulas dati.

Redzams, ka visā šajā trīsdesmit gadu laikposmā Latvijas iedzīvotāju sastāvs ir tālāk novecojis, t. i., samazinājies īpatsvars jaunākajām un palielinājies vecākajām gadu grupām.

Iedzīvotāju sastāvā vēl lielākus robus nekā pirmais pasaules karš cirta otrais pasaules karš. Tas spilgti redzams 1959. gada datos, t. i., 14 gadus pēc kara

Iedzīvotāju vecuma sastāvs pa plecgadu grupām
(procentos no kopsummas)

	1939. g.	1959. g.	1965. g.	1970. g.
Visi iedzīvotāji to skaitā pēc vecuma	100	100	100	100
0—4 gadi	8,2	7,8	7,7	6,8
5—9 "	7,8	7,3	7,5	7,5
10—14 "	8,3	6,9	7,0	7,4
15—19 "	7,3	8,0	7,0	7,0
20—24 "	5,9	8,2	7,8	7,0
25—29 "	8,7	8,5	8,4	7,5
30—34 "	8,8	8,2	7,8	8,3
35—39 "	7,7	6,3	7,8	7,7
40—44 "	6,5	5,1	6,2	7,7
45—49 "	5,8	6,6	4,8	6,0
50—54 "	5,5	6,5	5,8	4,2
55—59 "	5,1	5,6	6,0	5,6
60—69 "	8,4	8,2	9,8	9,9
70 gadu un vairāk	6,0	6,8	6,4	7,4

beigām. Kara laikā un pēc kara samazinājās dzimstība, un tāpēc bērnu un jauniešu īpatsvars vecumā līdz 20 gadiem 1959. gadā bija mazāks nekā 1939. gadā. Otrs, vēl jūtamāks robs ir izrauts no iedzīvotāju vecuma sastāvā, kuriem 1959. gadā bija 35 līdz 44 gadi, t. i., tiem, kuriem kara laikā bija 20 līdz 29 gadi. Kara nodarītie zaudējumi vidējo gadu grupās faktiski bija vēl jūtamāki, bet tie zināmā mērā izlīdzināti sakarā ar mehānisko kustību, kurā visvairāk piedalās iedzīvotāji vidējā vecumā.

Radikālās izmaiņas, kas notikušas Latvijas iedzī-

votāju vecuma sastāvā, jāvērtē no vairākiem aspektiem.

Pētīdami iedzīvotāju vecuma sastāvu, demogrāfi ir centušies konkrētu zemju iedzīvotājus pieskaitīt dažādiem vecuma struktūras tiem.

Viens no mūsdienu vadošajiem franču demogrāfijas zinātnes pārstāvjiem — A. Sovī, analizēdams iedzīvotāju vecuma sastāvu Eiropas valstīs, lieto franču klasifikācijas tradicionālo shēmu, pēc kuras visus iedzīvotājus iedala trijās vecuma grupās: 1) jaunie — no 0 līdz 19 gadiem, 2) pieaugušie — no 20 līdz 59 gadiem, 3) sešdesmitgadīgie un vecāki.¹

Balstīdamies uz šo iedalījumu, A. Sovī konstatē noteiktas likumsakarības, kādas vērojamas dažādās Eiropas valstīs. Pirmkārt, pieaugušo daļa (20—59 g. v.) ir gandrīz 54% no visiem iedzīvotājiem, otrkārt — demogrāfiski vāji attīstītajās valstīs vecāko iedzīvotāju grupa veido 10% un jaunāko — 36%, treškārt — demogrāfiski visvairāk attīstītajās valstīs vecāko iedzīvotāju grupa sastāda 16%, bet jaunāko — 30% vai mazāk.

Ja Latvijas iedzīvotājus sadalām pēc šādas klasifikācijas, tad varam konstatēt, ka laikposmā pēc pirmā un sevišķi pēc otrā pasaules kara mūsu republika jāpieskaita pie demogrāfiski attīstītākajām zemēm pēc visām trim vecuma grupām. Turpretim 1897. gadā Latvijas iedzīvotāju sastāvs atbilda demogrāfiski vāji attīstīto tipam. To rāda 31. tabulas dati.

Savā laikā zviedru demogrāfs G. Zundbergs galvenos vecuma sastāva tipus iedalīja šādi: progresīvajā, stacionārajā un regresīvajā tipā atkarībā no bērnu (10—14 g.), vecāku (15—49 g.) un vecvecāku

¹ *Sauvy A. L'Europe et sa population. Paris 1953, p. 47.*

Dažādu vecuma grupu iedzīvotāju īpatsvars Latvijā
(procentos no kopsummas)

	1897. g.	1930. g.	1935. g.	1959. g.	1965. g.	1970. g.
Visi iedzīvotāji	100	100	100	100	100	100
No tiem pēc vecuma:						
0—19 gadi	41,0	32,1	30,5	30,0	29,1	28,6
20—59 „	49,0	55,0	55,5	55,0	54,6	54,0
60 gadu un vecāki	10,0	12,9	14,0	15,0	16,3	17,4

(50 g. un vec.) īpatsvara vecuma sastāvā. Pēc šādas klasifikācijas, piemēram, regresīva vecuma struktūra, pēc G. Zundberga domām, bija valstīm ar 20% bērnu, 50% vecāku un 30% vecvecāku. Latvijas PSR iedzīvotāju vecuma struktūru var pieskaitīt regresīvajai, jo 1959. un 1970. gadā iedzīvotāju īpatsvarā bija 22% bērnu, 51% vecāku un 27% vecvecāku.

Mūsdienās ar iedzīvotāju sastāva tipoloģijas jautājumiem daudz nodarbojies poļu demogrāfs E. Rosets.¹ Atšķirībā no citiem autoriem viņš lieto tikai vienu pazīmi vecuma sastāva novērtēšanā, proti, pēc vecākās grupas (60 g. un vec.) īpatsvara, un sadala visas valstis šādās 4 grupās: 1) demogrāfiskajā nozīmē jaunās, kur mazāk par 8% veco iedzīvotāju; 2) uz novecošanās sliekšņa esošajās — 8—10%; 3) novecojošās valstīs — 10—12%; 4) vecās — 12% un vairāk.

¹ Россет Э. Процесс старения населения. М., «Статистика», 1968, с. 69.

Pēc E. Roseta klasifikācijas, Latvija, jau sākot ar 1930. gadu, pieskaitāma pie demogrāfiski vecajām valstīm. Vecuma sastāvs rāda, ka Latvijā pašreiz (1970. g.) katram sestajam iedzīvotājam ir 60 gadu vai vairāk.

Apvienoto Nāciju Organizācija¹, izstrādājama klasifikāciju, kas dod iespēju valstis sadalīt pēc to vecuma tipiem, tās klasificē tikai pēc 65 gadus vecu un vecāku iedzīvotāju īpatsvara: 1) jaunās, kurās veco iedzīvotāju īpatsvars ir mazāks par 4%; 2) pieaugušās — no 4—7% veco iedzīvotāju; 3) vecās, kur veco iedzīvotāju skaits ir pāri par 7%.

Latvijas iedzīvotāju kopskaitā, piemēram, 1935. gadā 65 gadus vecu un vecāku iedzīvotāju bija 9,3%, 1959. gadā — 10,5% un 1970. gadā — 13,0%.

No teiktā mēs secinām, ka, lai arī kādu klasifikāciju lietotu, Latvijas iedzīvotāju vecuma sastāvs demogrāfiskajā nozīmē ir tāds, ka republika pilnībā iekļaujama veco valstu tipā.

Valstis tipizējami, demogrāfi, kā redzējām, lieto dažādas iedzīvotāju vecuma grupu klasifikācijas. Attiecībā uz vecāko grupu jāsaka, ka dažādiem demogrāfiem šās grupas gadu minimums ir dažāds — 50 gadu (Zundbergs), 60 gadu (franču demogrāfi) un 65 gadi (ANO demogrāfi).

Ko var uzskatīt par vecuma sākumu? Protams, nav iespējams novilkt stingru robežu, ar kuru varētu iezīmēt vecuma sākšanos. Tas ir ilgstošs process, un katram indivīdam vecums sākas savā laikā. Taču statistika, kā arī demogrāfiskā analīze prasa, lai lieto noteiktus rādītājus noteiktos ietvaros.

¹ The Aging of Population and its Economic and Social Implications. New York, 1956, p. 7.

Padomju zinātnieks Z. Frenkelis raksta¹, ka gad-simtiem ilgi dažādās tautās un valstīs uzskata, ka vecums sākas ar 70 gadiem. Tātad it kā pastāvētu samērā vienots uzskats par vecuma sākšanos. Tomēr tā tas nav. Padomju Savienības Lielajā medicīnas enciklopēdijā vecākajiem gadagājumiem pieskaitīti cilvēki, kam vairāk par 55 gadiem. Lielajā Padomju enciklopēdijā par vecuma sākumu nosacīti uzskatīts vecums no 65 līdz 74 gadiem. 1963. gada Vissavienības gerontologu konferencē pieņēma šādu veco iedzīvotāju klasifikāciju: personas, kam 60 līdz 74 gadi, ir vecie; 75 līdz 90 gadu — vecākie; 91 gadu un vecāki — ilgu mūžu dzīvojušie. Tātad, pēc konferences klasifikācijas, vecuma sākumu var uzskatīt ar 75 gadiem. Šī klasifikācija atgādina Amerikāņu veselības aizsardzības demogrāfiskās statistikas sekcijas 1939. gadā pieņemto klasifikāciju, kurā vecuma agrīno periodu datē ar 65—74 gadiem un vecuma sākšanos — ar 75 gadiem.

Lai gan demogrāfi un zinātnieku kolektīvi par vecuma sākumu ir dažādās domās, jāizšķir bioloģiskais vecuma sākums un ražošanas jeb ekonomiskais. Vecuma sākumu ekonomiskajā nozīmē lielā mērā reglamentē dažādās valstīs pieņemtie likumi, kuros noteikts, ar kādu vecumu sāk izmaksāt pensijas. Padomju Savienībā, kā zināms, noteikts viens no zemākajiem vecuma cenziem pensijas saņemšanai — viriešiem 60 gadu un sievietēm 55 gadi, bet dažām profesijām un nozarēm šis vecums ir vēl pazemināts.

Nemot vērā kapitālistiskajās valstīs pastāvošo pensijas vecuma sākumu, Apvienoto Nāciju Organizācijas klasifikācijā pa iedzīvotāju vecuma grupām (tā

¹ Френкель З. Г. Удлинение жизни и деятельная старость. М., Изд-во Академии медицинских наук, 1949, с. 146.

saucamajā starptautiskajā vecuma klasifikācijā) bērniem pieskaita vecuma grupu 0—14 gadu, pieaugušajiem — 15—64 gadus vecos, bet vecajiem — 65 gadus vecos un vecākus iedzīvotājus.

Padomju Savienībā pastāvošā vecuma grupu klasifikācija izriet no pieņemtā iedzīvotāju dalījuma: 1) pirms darbaspējīgā vecuma — bērni un pusaudži līdz 15 gadiem; 2) iedzīvotāji darba spējīgā vecumā — vīrieši, kam 16 līdz 59 gadi un sievietes, kam 16 līdz 54 gadi; 3) iedzīvotāji pensijas vecumā.

Analizējami iedzīvotāju vecuma sastāvu Padomju Latvijā un datus salīdzinādami ar attiecīgajiem datiem par visu Padomju Savienību, kā arī citām valstīm, izmantosim dažādos avotos atrodamos iedzīvotāju grupējumus pēc vecuma.

Otrā pasaules kara un hitleriskās okupācijas rezultātā daudzās Eiropas valstīs paātrinājās iedzīvotāju sastāva «novecošanās». Kara un okupācijas sekas veicināja šādas izmaiņas arī Padomju Latvijas iedzīvotāju sastāvā.

Ka Latvijas PSR iedzīvotāju sastāvs «noveco» un pie tam arvien straujāk, rāda šāds salīdzinājums. Iedzīvotāju kopskaits no 1939. līdz 1959. gadam bija pieaudzis par 11%, bet to iedzīvotāju skaits, kuriem 60 gadu un vairāk, palielinājies par 15%. No 1959. līdz 1970. gadam iedzīvotāju kopskaits bija pieaudzis par 13%, bet pāri par 60 gadiem veco iedzīvotāju skaits — par 30%. Tātad 20 gadu laikā pēc 1939. gada uz katru iedzīvotāju skaita pieauguma procentu veco iedzīvotāju skaita pieaugums bijis 1,4%, bet pēdējos 11 gados — pat 2,3%. Novecošanās ik gadus kļūst arvien straujāka.

Iedzīvotāju vecuma sastāva grupējumi, kurus samērā bieži lieto, ir grupējums vecumā līdz 19 gadiem,

20—59 gadu grupa, kā arī 60 un vairāk gadu grupa. Parādisim Latvijas iedzīvotāju sastāvu minētajā vecuma grupu iedalījumā (32. tabula).

Sākot ar pagājušā gadsimta beigām, Latvijas iedzīvotāju vecuma sastāvā notikušas ievērojamas pārmaiņas. Bērnu un pusaudžu īpatsvars pirmā un otrā pasaules kara rezultātā strauji pazeminājies, bet pēdējos 10 gados jau nostabilizējies. Vidējā vecuma grupa pēckara laikā pieaugusi, lai gan karā iedzīvotāju skaits bija sevišķi samazinājies tieši šīnī grupā. Šai ziņā nozīmīgi bijuši pēckara migrācijas procesi. Pēdējos desmit gados vidējās vecuma grupas īpatsvars atkal nedaudz samazinājies.

Ir raksturīgi, ka notiek vecākās grupas iedzīvotāju īpatsvara nemitīga palielināšanās. Šī grupa arī visvairāk liecina par iedzīvotāju sastāva novecošanos. Ja salīdzina datus par dažādiem gadiem Latvijā, var rasties iespaids, ka Padomju Latvija sešdesmitajos gados ir noslidējusi uz pašu pēdējo vietu starp citām valstīm. Tomēr jāatceras, ka trīsdesmitajos gados Latvija kopā ar Franciju un Iriju noslēdza «visvecāko» valstu sarakstu. Arī citās valstīs «novecošanās» process turpinājies un dažās pat straujāk nekā Latvijā padomju varas apstākļos. Daudzās valstīs, kurās bija mazāks iedzīvotāju vecākās grupas īpatsvars nekā Latvijā trīsdesmitajos gados, pēc otrā pasaules kara iedzīvotāju sastāvs ir «novecojis» straujāk nekā mūsu republikā. Tāpēc arī vairākās valstīs sešdesmitajos gados, piemēram, Vācijas Demokrātiskajā Republikā, Francijā, Anglijā, Beļģijā un Zviedrijā, ir lielāks veco cilvēku īpatsvars iedzīvotāju sastāvā nekā Padomju Latvijā.

Bērnu un pusaudžu grupas īpatsvars Latvijā pēc kara ir samazinājies ne tikai attiecībā pret trīsdesmitajiem gadiem, bet arī salīdzinājumā ar citām

Iedzīvotāju īpatsvars Latvijā dažādās vecuma grupās
(procentos no kopsummas)

	1897. g.	1930. g.	1935. g.	1959. g.	1970. g.
Visi iedzīvotāji no tiem pēc vecuma:	100	100	100	100	100
0—19 gadi	41,0	32,1	30,5	30,0	28,6
20—59 „	49,0	55,0	55,5	55,0	54,0
60 gadi un vairāk	10,0	12,9	14,0	15,0	17,4

valstīm. Ap 1930. gadu mazāks nekā Latvijā šās grupas īpatsvars bija 6 valstīs, turpretim sešdesmitajos gados — vairāk tikai Austrijā.

Vidējai vecuma grupai sešdesmito gadu sākumā Padomju Latvijā bija vislielākais īpatsvars. Sešdesmitajos gados Latvija šai ziņā pārspēja visas citas valstis, turpretim trīsdesmitajos gados 9 valstīs vidējās grupas iedzīvotāju bija vairāk nekā Latvijā.

No ekonomiskā un zināmā mērā arī demogrāfiskā viedokļa ir labi, ja pēc iespējas vairāk cilvēku ir vidējā vecuma grupā: potenciāli vairāk ir darbaspēka un cilvēku fertilitāte. Tātad tiek radīts vairāk materiālo un kultūras vērtību un ir visi priekšnoteikumi, lai bērnu skaits turpmāk palielinātos.

Taču vidējās iedzīvotāju grupas liels īpatsvars slēpj sevī arī potenciālas iespējas, ka iedzīvotāju sastāvs nākotnē vēl straujāk novecos. Ka tas ir reāli, to liecina pieredze.

Latvijā trīsdesmitajos gados bija gandrīz vai pats lielākais vecākās iedzīvotāju grupas īpatsvars un

Latvijas ražīgā vecuma iedzīvotāju sadalījums divās grupās
(procentos no kopsummas)

Gadi	Iedzīvotāji vecuma no 20 līdz 59 gadiem	To īpatsvars pēc vecuma	
		20—39 g.	40—59. g.
1897	100	63,5	36,5
1935	100	59,0	41,0
1959	100	56,6	43,4
1970	100	56,4	43,6

relatīvi mazāks vidējās grupas īpatsvars. Turpretim Svecē, Anglijā, Dānijā, Beļģijā, Austrijā un Zviedrijā tai pašā laikā bija mazāks vecākās grupas īpatsvars nekā Latvijā un lielāks vidējās īpatsvars, bet sešdesmitajos gados visās sešās valstīs bija lielāks veco iedzīvotāju īpatsvars nekā Latvijā.

Protams, nedrīkst tomēr aizmirst iedzīvotāju mūža ilguma palielināšanos: zemēs ar augstu vecākās grupas īpatsvaru cilvēka mūžs parasti ir ilgāks nekā pārējās.

Sakarā ar to, ka Padomju Latvijā vidējās vecuma grupas īpatsvars ir viens no lielākajiem pasaulē, jāizpēti tās sastāvs nedaudz sīkāk. Jautājuma aplūkošanai par iedzīvotāju vidējās vecuma grupas sastāvu ir sevišķa nozīme tajā ziņā, ka šie cilvēki veido sabiedrības ražīgo spēku. Pie tam nav būtiskas starpības, vai analīzei lieto datus par vecumu no 20 līdz 59 gadiem vai arī no 15 līdz 64 gadiem. Taču priekšroku pirmajam variantam var dot kaut vai tāpēc, ka to vieglāk sadalīt divās vienādās 20 gadu grupās, t. i., no 20 līdz 39 gadiem un no 40 līdz 59 gadiem, un konstatēt to samērus (33. tabula).

Latvijā ražīgās grupas iedzīvotāji 1897. gadā bija jauni pēc sastāva. Ja salīdzina ar dažām citām valstīm, par kurām ir ziņas, tad jākonstatē, ka, piemēram, Austrijā 1900. gadā iedzīvotāji vecumā no 40 līdz 59 gadiem visas ražīgās grupas īpatsvarā bija 39,0% un Francijā — 42,7%, bet Polijā šī grupā 1897. gadā bija tikai 32,1% iedzīvotāju. Ja Latviju salīdzina ar valstīm, kurām iedzīvotāju sastāvs vispār bija vecs jau gadsimtu mijā, — ar Austriju un Franciju, tad jāatzīst, ka Latvijā tas bija jaunāks arī ražīgajā vecumā. Turpretim salīdzinājumā ar demogrāfiski jaunākām valstīm Latvijā arī gadsimtu mijā ražīgajā grupā bija vairāk vecāko gadagājumu pārstāvju.

Samērā strauji Latvijā ražīgajā grupā palielinājās vecāko gadagājumu īpatsvars pēc pirmā pasaules kara — par 4,5 punktiem. Ražīgās grupas ātra novecošanās turpinājās arī otrā pasaules kara rezultātā. 1959. gadā attiecībā pret 1935. gadu vecākās grupas īpatsvars bija palielinājies vēl par 2,4 punktiem. 1970. gadā vecākās grupas īpatsvars salīdzinājumā ar 1959. gadu bija vēl nedaudz palielinājies.

Ražīgās vecuma grupas (20—59 g.) ātrā novecošanās divu pasaules karu rezultātā izskaidrojama ar to, ka karā visvairāk cieš jaunākie gadagājumi ražīgajā grupā, taču tiklab 1935. gadā, kā arī 1959. gadā tie vēl nebija pilnībā ārpus 20—39 gadu vecuma grupas. Novecošanās turpinājās arī pēc 1959. gada.

Salīdzināsim ražīgā vecuma iedzīvotāju sastāvu Padomju Latvijā ar citu valstu attiecīgajiem datiem dažādos gados (34. tabula).

Padomju Latvijā pēc ražīgākajos darba gados esošā iedzīvotāju sastāva (kaut arī notiek šīs grupas strauja novecošanās kara un dzimstības samazinā-

šānās rezultātā) pieskaitāma pie zemēm, kurām 40—59 gadus veco cilvēku īpatsvars ir nedaudz lielāks par 40%. Turpretim vidējais PSRS iedzīvotāju sastāvs ražīgajos darba gados ir daudz jaunāks.

Demogrāfiski jaunākajās valstīs uz vienu iedzīvotāju 40—59 gadu vecumā ir trīs iedzīvotāji 20—39 gadu vecumā. Padomju Savienībā šis samērs ir apmēram 1:2, bet demogrāfiskajā ziņā vecākajās valstīs (Anglijā, Beļģijā, Francijā, VFR) attiecība starp pir-

34. tabula

Ražīgā vecuma iedzīvotāju sastāvs¹
(procentos no kopsummas)

Valstis	Gadi	Iedzīvotāju īpatsvars pēc vecuma	
		20—39 g.	40—59 g.
Mozambika	1940	75,4	24,6
PSRS	1959	67,8	32,2
Kanāda	1951	59,9	40,1
Portugāle	1950	59,9	40,1
Islande	1950	59,9	40,1
Polija	1949	59,0	41,0
Dienvidslāvija	1951	58,3	41,7
Itālija	1949	58,0	42,0
Ungārija	1949	57,8	42,2
Latvijas PSR	1959	56,6	43,4
Sveice	1950	52,5	47,5
Anglija	1951	51,6	48,4
Beļģija	1947	51,4	48,6
Francija	1950	51,0	49,0
VFR	1950	50,0	50,0
Austrija	1951	48,1	51,0
VDR	1946	46,0	54,0

¹ Россет Э. Процесс старения населения. М., Изд-во «Статистика», 1968, с. 309—310.

majiem un otrajiem 20 ražīgā vecuma gadiem ir gandrīz 1:1, Austrijā un Vācijas Demokrātiskajā Republikā vecākās grupas īpatsvars pat pārsniedz jaunākās īpatsvaru.

Latvijas PSR ir vienā grupā ar valstīm, kurās vecākajā grupā ir 40—50% iedzīvotāju. Tuvāk Latvija atrodas valstīm ar 40% lielu vecākās grupas īpatsvaru. To rāda arī dati par 1970. gadu. No tā var secināt, ka jaunāko grupu (20—39 g. veco) īpatsvara samazināšanās notikusi galvenokārt abu pasaules karu rezultātā. Taču zināma nozīme jaunāko ražīgā vecuma grupu īpatsvara krišanās procesā ir bijusi arī tam, ka samazinājusies dzimstība. Tas sāka izpausties sevišķi krasi divdesmito gadu beigās, kad dzimstības koeficients noslīdēja zem 20‰.

Tādējādi līdz ar iedzīvotāju kopējo novecošanās tendenci Latvijā notiek (protams, ar zināmām īpatnībām) arī novecošanās ražīgā vecuma grupā. Taču ražīgās grupas sastāva izmaiņas vairāk nekā visa iedzīvotāju sastāva izmaiņas Padomju Latvijā veicina migrācijas procesi. Tie ne tikai palielina vidējās grupas īpatsvaru vispār, bet arī lielā mērā ietekmē tās sastāvu pa vecuma grupām. Tuvāk migrācijas ietekmi uz vecuma sastāvu aplūkosim mazliet vēlāk.

Iedzīvotāju vecuma sastāvs dod iespēju aprēķināt rādītājus, kas raksturo slodzi, kāda jāiztur ražojošā vecuma grupai savu bērnu (nākotnes) labā, kā arī vecāku un vecvecāku (pagātnes) labā. Lai aprēķinātu šos rādītājus pēc Padomju Savienībā lietojamās metodoloģijas, vajadzētu bērnu un pusaudžu grupā ieskaitīt visus iedzīvotājus, kam ir 0—15 gadu, ražojošo grupā 16—59 gadus vecos vīriešus un 16—54 gadus vecās sievietes, bet iedzīvotājus, kas vēl vecāki — pensionāru grupā. No publicētajiem datiem par 1959. un 1970. gada tautas skaitīšanu Padomju

Savienībā u. c. datiem var aprēķināt minēto grupu lielumu un samērus. Taču šādus datus tikpat kā ne-maz nav iespējams savākt par citām valstīm, jo publicētie dati parāda iedzīvotāju skaitu lielāko tiesu pa piec gadu grupām un ne katreiz par vīriešiem un sievietēm atsevišķi. Tāpēc salīdzināmības labā šeit apmierināsimies ar sadalījumu, kurā par pamatu ņemtas piec gadu grupas. Izmantodami datus, kas publicēti ANO 1969. gada Demogrāfiskajā gada-grāmatā, raksturosim ražīgās grupas slodzi kā ar jaunāko (0—14 gadu) grupu, tā arī ar vecāko (65 g. un vecāki) grupu. Aprēķina dati ir 35. tabulā, un tie raksturo jaunāko un vecāko iedzīvotāju skaitu uz 100 vidējās grupas (15—64 g.) cilvēkiem. Valstu saraksts palicis apmēram tāds pats kā dažās iepriekšējās tabulās.

Ja salīdzina Latvijas PSR iedzīvotāju vidējās grupas šādas slodzes rādītājus ar attiecīgajiem rādītājiem dažādās valstīs, tad jākonstatē, ka mūsu republikā šī slodze 1959. gadā bija minimāla, bet 1970. gadā viena no zemākajām. Kopējais viszemākais slodzes rādītājs izveidojies galvenokārt tāpēc, ka Latvijā ir neliela slodze ar bērniem līdz 14 gadu vecumam. Tāds stāvoklis izveidojies divu galveno faktoru rezultātā. Dzimstība Latvijā ir ļoti zema jau ilgu gadus. Turpretim vidējās vecuma grupas (15—64 g. v.) cilvēku īpatsvara ziņā Padomju Latvija ir vienā no pirmajām vietām pasaulē. Šo divu galveno cēloņu dēļ Latvija pēc slodzes ar bērniem uz 100 vidējās grupas cilvēkiem ir vienā līmenī (līdz 35 bērni uz 100 vidējās grupas pārstāvjiem) ar demogrāfiski visvecākajām zemēm pasaulē un tās pat pārspēj.

Viszemākā «bērnu slodze» vidējai iedzīvotāju grupai ir galvenokārt Centrāleiropas zemēs, bet visaugstākie šās slodzes koeficienti ir Amerikas kontinentā

Ražīgās grupas slodze ar bērniem un vecajiem cilvēkiem¹
(skaits uz 100 15—64 gadus veciem iedzīvotājiem)

Zemes	Gadi	0—14 g.	65 g. un vecāki	Kopējā slodze (0—14 g., kā arī 65 g. un vec.)
Latvijas PSR	1959	32,5	15,5	48,0
	1970	33,0	19,8	52,8
Austrija	1959	32,5	17,9	50,4
Sveice	1962	32,7	15,9	48,6
VFR	1961	32,9	16,1	49,0
Zviedrija	1961	33,3	18,0	51,3
Anglija	1962	34,8	18,4	53,2
VDR	1962	35,5	22,4	57,9
Beļģija	1960	36,4	18,6	55,0
Itālija	1961	37,5	14,4	51,9
Ungārija	1962	37,7	14,5	52,2
Bulgārija	1962	38,1	11,8	49,9
Dānija	1961	38,3	16,7	55,0
Francija	1962	39,6	19,9	59,5
Norvēģija	1961	40,5	17,7	58,2
Grieķija	1961	41,0	12,6	53,6
Cehoslovākija	1961	42,0	13,9	55,9
Rumānija	1962	43,0	11,1	54,1
Japāna	1962	43,7	9,2	52,9
Somija	1962	45,7	11,8	57,5
Portugāle	1960	46,5	12,7	59,2
Nīderlande	1962	46,8	15,0	61,8
Austrālija	1962	48,8	13,8	62,6
PSRS	1959	48,9	9,9	58,8
Dienvidslāvija	1961	49,6	9,9	59,5
ASV	1963	52,7	15,7	68,4
Polija	1961	55,3	10,8	66,1
Kanāda	1963	58,0	13,0	71,0
Ķīnas TR	1953	60,0	7,4	67,4
Kuba	1960	60,4	7,4	67,8
Indija	1961	73,4	5,2	78,6
Brazīlija	1950	75,0
Franču Polinēzija	1956	122,9	3,9	126,8

¹ Demographic Yearbook, 1969. New York. 1970, p. 153—187;
«Cīņa», 1971. g. 23. jūnijā.

un Okeānijā. Tur dažās valstīs un teritorijās ir vairāk bērnu (15 g. grupa) nekā 15 līdz 64 gadu veco iedzīvotāju (50 g. grupa), t. i., slodzes koeficients pārsniedz 100. Visas zemes šajā ziņā pārspēj Franču Polinēzija. Tajā uz katru vidējās grupas cilvēku iznāk 1,2 bērni, turpretim Latvijā 4 reizes mazāk — 0,3 bērni. Vispār jāsaprot, ka daudzās zemēs ārpus Eiropas lielais bērnu skaits uz ražīgās grupas iedzīvotājiem ir kļuvis par nopietnu ekonomisku problēmu. Jāņem vērā, ka tās lielāko tiesu ir zemes ar vāji attīstītu ekonomiku. Turpretim ekonomiski attīstītajās Eiropas un Ziemeļamerikas zemēs «bērnu slodze» uz ražojošo iedzīvotāju kontingentu ir 3—4 reizes mazāka.

«Bērnu slodze» uz 100 vidējās grupas iedzīvotājiem ir 32—123 cilvēki, turpretim slodze ar pāri par 65 gadiem vecajiem cilvēkiem ir robežās no 3,9 (Franču Polinēzija) līdz 22,4 (VDR), t. i., daudz mazāka. Raksturīgi, ka Eiropas valstīs un Amerikas Savienotajās Valstīs slodze ar vecajiem cilvēkiem ir daudz lielāka (kaut gan 5—6 reizes mazāka par «bērnu slodzi») nekā lielākajā daļā Āfrikas, Āzijas un Amerikas kontinenta valstu.

Padomju Latvijā slodze ar vecajiem cilvēkiem ir divas reizes mazāka par slodzi ar bērniem. Kopējā slodze (ar bērniem un vecajiem cilvēkiem) Padomju Latvijā ir gandrīz pati mazākā pasaulē. Valstīs, kur daudz bērnu (un neliels veco iedzīvotāju skaits), kopējā slodze pārsniedz 100. Lielākajā daļā Eiropas valstu tā ir robežās no 50 līdz 60, turpretim Padomju Latvijā un vēl dažās zemēs (Šveice, VFR, Austrija un Bulgārija) tā sastāda apmēram 50. Tātad jākonstatē, ka dažās Eiropas valstīs, Japānā un Amerikas Savienotajās Valstīs, kurās augsts ekonomiskās attīstības līmenis, ir visai neliela slodze ar

sabiedrības neražojošajiem slāņiem, turpretim pretēja situācija ir lielāko tiesu ekonomikas un kultūras ziņā mazāk attīstītajās valstīs un teritorijās.

Faktam, ka Padomju Latvijā gados vidējai iedzīvotāju grupai ir gandrīz vismazākā slodze pasaulē, nekādā ziņā nav pozitīva nozīme, drīzāk otrādi. Pieņāks laiks, kad šai grupai būs daudz lielāka slodze nekā pašreiz. Jau 1970. gadā slodze ar vecajiem cilvēkiem. (65 g. un vecāki) bija lielāka (19,8) nekā 1959. un 1935. gadā, kad tā sastādīja 14,2 cilvēkus uz 100 vidējās grupas iedzīvotājiem. Tiesa gan, salīdzinājumā ar pirmskara laiku ir samazinājies noslogojums ar bērniem, pie tam nedaudz vairāk nekā pieaudzis noslogojums ar vecajiem ļaudīm. Tā, piemēram, 1935. gadā uz 100 vidējās grupas iedzīvotājiem bija 37,2 bērni, bet 1970. gadā — 33,0.

Tādējādi kopējā slodze no 51,4 cilvēkiem 1935. gadā pieaugusi uz 52,8 cilvēkiem 1970. gadā. Dzimstības līmenim nostabilizējoties, veco cilvēku skaits un līdz ar to demogrāfiskā slodze pieaugs, tāpēc ka pašreiz liels ir vidējās grupas cilvēku skaits, kuru mūža garums palielināsies.

Izmantodami ANO perspektīvos aprēķinus, ieska-tīsimies paredzamajā iedzīvotāju sastāvā laikposmā līdz 2000. gadam (36. tabula).

Visā pasaulē kopumā turpināsies iedzīvotāju sastāva novecošanās, samazinoties bērnu un palielinoties veco iedzīvotāju īpatsvaram. Līdzīgi tas droši vien būs arī visā Padomju Savienībā, kur veco iedzīvotāju īpatsvars pieaugs pat straujāk nekā pasaulē kopumā. Šādā virzienā gaidāmas iedzīvotāju sastāva tālākas izmaiņas arī Padomju Latvijā.

No perspektīvā PSRS iedzīvotāju sastāva aprēķina redzams, ka Latvijā turpināsies iedzīvotāju sastāva novecošanās. Paredzams, ka bērnu skaits vecumā līdz

Paredzamās izmaiņas pasaules iedzīvotāju vecuma struktūrā līdz 2000. gadam pēc «vidēja» prognozes variantā¹

	Iedzīvotāju procentis vecumā												Apgādājamo koeficients*		
	līdz 15 gadiem			15—64 gadi			65 gadi un vecāki			1960	1980	2000	1960	1980	2000
	gr	rs	tu	1960	1980	2000	gr	rs	tu	1960	1980	2000	gr	rs	tu
Visā pasaulē	36,4	35,8	32,4	58,7	58,4	61,2	4,9	5,8	6,4	704,4	711,9	634,2			
Attīstītajos rajonos	28,7	25,5	25,6	63,0	63,7	63,0	8,3	10,8	11,4	586,4	570,5	588,3			
Mazattīstītajos rajonos	40,1	39,7	34,6	56,6	56,4	60,6	3,3	3,9	4,8	768,2	773,4	649,1			
Austrumāzija	36,6	32,2	26,5	59,2	62,4	66,1	4,2	5,4	7,4	675,0	603,8	512,2			
Dienvidāzija	41,0	41,7	34,6	55,9	54,7	60,8	3,1	3,6	4,6	790,2	826,5	642,4			
Eiropā	25,7	23,0	22,9	64,5	63,9	64,0	9,8	13,1	13,1	551,7	566,1	562,5			
Padomju Savienībā	30,8	26,1	27,1	63,0	64,4	61,7	6,2	9,5	11,2	588,4	552,1	622,0			
Aīrikā	43,1	43,6	42,3	54,2	53,6	54,5	2,7	2,8	3,2	843,5	865,6	832,2			
Ziemeļamerikā	31,3	29,9	29,8	59,7	60,7	61,3	9,0	9,4	8,9	676,2	645,7	631,3			
Latīņamerikā	41,7	42,1	38,0	55,0	54,0	57,7	3,3	3,9	4,3	817,5	854,9	733,7			
Okeānijā	31,7	30,8	31,6	60,5	60,9	59,9	7,8	8,3	8,5	652,4	641,3	668,9			

* Vidējais iedzīvotāju skaits vecumā līdz 15 un pāri par 65 gadiem, rēķinot uz 1000 iedzīvotājiem, kas ir 15 līdz 64 gadus veci.

¹ World Population Prospects as Assessed in 1963. New York, 1965, p. 37.

15 gadiem no 1968. līdz 1981. gadam samazināsies par 11%, turpretim pensijas vecuma iedzīvotāju skaits palielināsies par 10% un darba spējīgo skaits pieaugs par 14%. Rezultātā Latvijas PSR iedzīvotāju sastāvs vecuma ziņā 1981. gadā būs vēl nelabvēlīgāks nekā 1968.—1970. gadā.

Paredzams, ka visas pasaules mērogā demogrāfiska rakstura slodze vidējai iedzīvotāju grupai nākotnē samazināsies, bet Padomju Savienībā pēc nelielas samazināšanās līdz 1980. gadam tā turpmāk, līdz 2000. gadam, atkal palielināsies. Tas notiks tāpēc, ka palielināsies vecāko gadagājumu iedzīvotāju īpatsvars un absolūtais skaits.

Apskatīsim iedzīvotāju vecuma sastāva izmaiņas sakarā ar dzimstību, mirstību un iedzīvotāju pārvietošanos. Šo faktoru ietekme uz iedzīvotāju sastāva izmaiņām ir dažāda atkarībā no apstākļiem.

Pie faktoriem, kuri ietekmē izmaiņas iedzīvotāju vecuma sastāvā, pieskaita arī militārus konfliktus.

Poļu demogrāfs E. Rosets min šādus faktorus, kas ietekmē iedzīvotāju vecuma sastāvu:

- a) dzimstības līmeņa izmaiņas;
- b) mirstības pieaugoša samazināšanās;
- c) iedzīvotāju pārvietošanās;
- d) militāras kataklizmas.¹

Līdzīga faktoru klasifikācija ir arī padomju demogrāfam profesoram B. Urlānim, kas par vienu no svarīgākajiem iedzīvotāju vecuma sastāva izmaiņu faktoriem uzskata militāros konfliktus.²

Pirmā pasaules kara rezultāti dziļi ietekmēja Latvijas iedzīvotāju sastāvu pēc vecuma. Kara gados

¹ *Россет Э.* Процесс старения населения. М., Изд-во «Статистика», 1968, с. 370.

² *Урланис Б. Ц.* Войны и народонаселение Европы. М., Изд-во социально-политической литературы, 1960.

strauji samazinājās dzimstība. Tāpēc līdz 4 gadus veci bērni iedzīvotāju sastāvā no 11,1% 1897. gadā bija samazinājušies uz 6,4% 1920. gadā, t. i., gandrīz divkārt. Bērnu īpatsvars samazinājās sakarā ar dzimstības katastrofālo krišanos, bet mobilizācijas vecumā esošo vīriešu skaits samazinājās sakarā ar tiešo karadarbību. 20 līdz 34 gadus vecu iedzīvotāju īpatsvars 1897. gadā bija 25,1%, bet 1920. gadā — vairs tikai 18,9%. Šo divu galveno, karā visvairāk cietušo grupu ietekmē pāri par 35 gadiem veco iedzīvotāju īpatsvars pieauga no 33,9% 1897. gadā līdz 42,8% 1920. gadā, t. i., palielinājās par 9 punktiem.

Tēvijas kara un okupācijas, kā arī pēckara grūtību rezultātā dzimstības līmenis Latvijā kritās. Lai gan trūkst datu par dzimstības līmeni okupācijas laikā un nav arī publicētu materiālu par dzimstības intensitāti pirmajos pēckara gados, tomēr 1959. gada tautas skaitīšanas materiāli dod iespēju spriest par dzimušo skaita samazināšanos šajos laikposmos.

Kara laikā un pirmajā pēckara gadā dzimušo bērnu skaits 1959. gadā bija neliels. Kara gadu grupas īpatsvars 1959. gadā sasniedza tikai nelielu daļu no visiem iedzīvotājiem. Pirms kara dzimušo piecgadu grupu īpatsvars 1959. gadā bija augstāks. Tā, piemēram, 20—24 gadu vecuma grupā bija 8,2%, bet 25—29 gadus vecie sastādīja 8,5%.

Otrā pasaules kara un pēckara laikā dzimušo īpatsvars tomēr bija lielāks nekā analogiskās vecuma grupas īpatsvars 1935. gadā (arī 15 g. pēc kara beigām). Toreiz kara gados dzimušo vecuma grupa (13—17 g.) sastādīja 6,3%.

Tātad otrais pasaules karš cirta robu pirmām kārtām tajā iedzīvotāju daļā, no kuras atkarīgs iedzīvotāju pieaugums nākotnē — notika jaundzimušo skaita samazināšanās. Ja nebūtu radies šis robs

attiecīgā vecuma sastāvā, tad iedzīvotāju skaits vēlāk būtu palielinājies vēl par apmēram 20—25 tūkst. cilvēku (5—9 gadu grupā 1959. gadā bija 153 tūkst. cilvēku, bet 25—29 gadu grupā — 177 tūkst. un 20—24 gadu grupā — 171 tūkst.).

Vēl daudz lielākus zaudējumus cieta tās vecuma grupas, kuras tieši piedalījās karadarbībā.

1959. gada tautas skaitīšanā tika konstatēts, ka vīrieši vecumā no 35 līdz 49 gadiem (1941.—1945. gadā tiem bija 18 līdz 35 g.) bija 151,6 tūkst. cilvēku. Bet vecumā no 15 līdz 29 gadiem, tātad arī 3 piecgadu grupās, kuras kara rezultātā tieši necieta, bija 251,2 tūkst. vīriešu. Ņemot vērā, ka pārejā uz vecākajām grupām ir zināms iedzīvotāju skaita zudums sakarā ar parasto mirstību, tātad var rēķināt, ka kara tiešajā rezultātā Padomju Latvijā tikai vīriešu skaits vien samazinājies gandrīz par 100 tūkst. cilvēku.

Lielie zudumi kara un okupācijas rezultātā samazinājuši visu iedzīvotāju skaitu, bet jo sevišķi pašās jaunākajās, kā arī vidējās vecuma grupās, kuras tieši cieta karadarbības dēļ.

Vissvarīgākā nozīme iedzīvotāju sastāva veidošanās procesā ir dzimstībai un mirstībai. No tā, kādi ir šīs dabiskās kustības rādītāji daudzu gadu laikā, ir atkarīgas vecuma sastāva īpatnības. Latvijas PSR iedzīvotāju dabiskās kustības problēmām ir veltīta atsevišķa nodaļa, tāpēc šeit tikai atzīmēsim, ka 1970. gada vecuma sastāvā pa piecgadu grupām vairāku jaunāko grupu īpatsvars bija mazāks nekā 25—44 gadu vecuma grupu īpatsvars. Sevišķi tas sakāms par vecuma grupām līdz 25 gadiem. To sastāvs veidojies mierlaika apstākļos galvenokārt dzimstības izmaiņu rezultātā.

Šajā sakarā jānorāda uz A. Sovi pētījumu, kurā analizētas izmaiņas Japānas iedzīvotāju vecuma sa-

stāvā piecdesmito gadu beigās un sešdesmito gadu sākumā, ko radījušas atražošanās režīma pārmaiņas un neto koeficienta samazināšanās 0,92—0,95 robežās. A. Sovi secina: «Lai atkal panāktu vairāk vai mazāk normālu vecuma sastāvu... būs vajadzīgi divi trīs gadsimti.»¹

Analizēdams dabiskās kustības ietekmi uz iedzīvotāju vecuma sastāvu mierlaika apstākļos, A. Sovi secina, ka «dzimstības samazināšanās ir vienīgais iedzīvotāju sastāva novecošanās cēlonis»².

Ņemot to vērā, jāatzīst, ka Latvijā šajā ziņā ir vēl nelabvēlīgāka situācija nekā Japānā. Pirmām kārtām to nosaka iedzīvotāju skaita zudumi, kuri radušies sakarā ar pirmo un otro pasaules karu, kā arī dzimstības samazināšanās sešdesmito gadu pirmajā pusē. Tā visa pēdas iedzīvotāju vecuma sastāvā būs jūtamas daudzās paudzēs.

Ipašu vietu republikas iedzīvotāju vecuma sastāva veidošanās procesā ieņem iedzīvotāju pārvietošanās. Uz Latvijas PSR kopējo vecuma sastāvu nekādas ietekmes nav migrācijai republikas iekšienē. Praktiski nav ietekmes arī republikas iedzīvotāju migrācijai ārpus PSRS robežām, tāpat no ārzemēm republikā atbraukušajiem, jo to skaits nav liels.

Republikas iedzīvotāju vecuma sastāvu, kā arī skaitu ietekmē migrācija no citām Padomju Savienības republikām. Lai gan migrācijas apjoms un intensitāte mainās, tomēr tās nozīme iedzīvotāju sastāva veidošanā Latvijā ir visai ievērojama. Tāpēc svarīgi noskaidrot, kādas vecuma grupas migrācijas rezul-

¹ *Sauvy A. Malthus et les deux Marx. Paris, 1963, p. 218.*

² *Сови А. Старение населения и продление жизни. — В сб.: Методы демографических исследований. М., Изд-во «Статистика», 1969, с. 53.*

tātā visvairāk izmainījušās. Šai nolūkā salīdzināsim republikas iedzīvotāju vecuma sastāvu ar migrējušo sastāvu (37. tabula).

Migrācijas plūsmās salīdzinājumā ar Latvijā dzīvojošajiem iedzīvotājiem vairāk piedalījušies bērni un jaunieši līdz 19 gadu vecumam. 1959. gadā mūsu republikā dzīvojošajiem cilvēkiem šajā vecuma grupā bija lielāks īpatsvars nekā migrantiem, turpretim vēlākajos gados starp migrantiem bērnu un jauniešu bija vairāk nekā vidēji republikā, izņemot atbraukušos 1970. gadā. Apmēram trīsreiz mazāks īpatsvars migrācijas procesos ir iedzīvotājiem, kas vecāki par 60 gadiem, nekā tādiem pašiem, kas republikā dzīvo. Galvenā migrantu masa ir cilvēki vidējos, ražīgajos gados, pie tam vairāk par pusi šīs grupas migrantu ir vecumā no 20 līdz 29 gadiem. 1970. gadā no visa mehāniskā pieauguma 68% cilvēku bija darba spējīgā vecumā.

Pagaidām nevērtējot migrāciju ekonomiskajā aspektā, mēģināsim aplūkot, kā tā ietekmē iedzīvotāju vecuma sastāvu.

Migrācija no citām republikām ne tikai palielinājusi Latvijas iedzīvotāju skaitu un ražošanā tik nepieciešamo darba roku daudzumu, bet arī palīdzējusi atjaunināt mūsu republikas iedzīvotāju sastāvu (38. tabula).

Pēdējos gados galvenais republikā atbraukušo cilvēku kontingents — pāri par 70% — veidojies no personām vecumā līdz 30 gadiem. Raksturīgi, ka šāda vecuma atbraucēju īpatsvars arvien vairāk palielinās.

Citādi tas ir ar republikas pamatiedzīvotājiem. Padomju Latvijā cilvēku, kas ir vecumā līdz 30 gadiem, 1959. gadā bija 46,6%. Pēc tam to īpatsvars visu

Latvijas PSR iedzīvotāju sastāvs pēc vecuma un republikā atbraukušo un no tās aizbraukušo cilvēku sastāvs galvenajās vecuma grupās
(procentos no kopsummas)

	1959. g.	1965. g.	1968. g.	1970. g.
Republikā dzīvojošie iedzīvotāji				
Visi iedzīvotāji	100	100	100	100
no tiem šādā vecumā:				
0—19 gadi	30,0	29,1	28,8	28,6
20—59 „	55,0	54,6	54,1	54,0
60 gadu un vecāki	15,0	16,3	17,1	17,4

Republikā atbraukušie iedzīvotāji

Visi atbraukušie	100	100	100	100
no tiem šādā vecumā:				
0—19 gadi	27,2	30,3	34,0	24,2
20—59 „	67,1	62,1	60,1	71,8
60 gadu un vecāki	5,7	7,6	5,9	4,0

No republikas aizbraukušie iedzīvotāji

Visi aizbraukušie	100	100	100	100
no tiem šādā vecumā:				
0—19 gadi	26,5	28,4	39,9	35,5
20—59 „	68,6	64,4	54,2	61,6
60 gadu un vecāki	4,9	7,2	5,9	2,9

iedzīvotāju skaitā pakāpeniski samazinājies un 1970. gadā bija noslīdējis līdz 43,1%.

Kaut gan atbraucēji ir samērā jauni, tomēr apturēt iedzīvotāju sastāva novecošanās tendenci tie nespēj, jo no republikas iedzīvotāju skaita migranti sastāda

Latvijas PSR iedzīvotāji un republikā atbraukušie cilvēki
vecumā līdz 30 gadiem
(procentos no kopsummas)

	1959. g.	1968. g.	1970. g.
Latvijas PSR iedzīvotāji	46,6	44,5	43,1
Republikā atbraukušie cilvēki	62,2	71,5	77,0

tikai apmēram 0,5% gadā. Taču migrācija ir faktors, kas bremzē iedzīvotāju kopējā sastāva novecošanos, tāpēc ka šis process līdz šim ir noticis nepārtraukti, ik gadus. Bez migrācijas plūsmām, kas republikai regulāri dod jaunāko iedzīvotāju grupu pieaugumu — bērnus un jauniešus, novecošanās process norisinātos vēl straujāk.

Novērtējot laika faktora ietekmi uz iedzīvotāju sastāvu, mēs konstatējam, ka laika gaitā skaitliskās attiecības starp vīriešiem un sievietēm uzlabojušās, taču to pašu nevaram teikt par iedzīvotāju vecuma sastāvu. Tā kā dzimstības līmenis mūsu republikā, sākot ar pagājušā gadsimta beigām līdz pat pēdējiem gadiem, ir samazinājies, tad līdz ar to iedzīvotāju sastāvs turpinājis novecoties. Tātad laika faktors pats par sevi nevar labvēlīgi ietekmēt iedzīvotāju sastāvu pa vecuma grupām.

Iedzīvotāju dzimumu skaitliskās attiecības izlīdzina pati daba, tāpēc ka zēni dzimst biežāk nekā meitenes. Turklāt cilvēki dabai palīdz, attīstīdami medicīnu. Turpretim iedzīvotāju vecuma sastāva uzlabošanās nenotiek pati no sevis. Vecuma sastāvs jāuz-

labo pašiem cilvēkiem, apzināti izmantojot faktorus, kuri darbojas pretim iedzīvotāju sastāva novecošanās tendencei.

3. Pārmaiņas nacionālajā sastāvā

Salīdzinājumā ar dzimumu un vecumu var likties, ka tādai iedzīvotāju pazīmei, kāda ir tautība, ir mazsvarīga nozīme.

Tomēr neievērot tautību kā vairāku tipisku demogrāfisko procesu raksturotāju būtu nepareizi. Varbūt ne tik daudz tautībām pašām par sevi, bet gan etniskajām grupām kā noteiktiem rakstura, temperamenta, tradīciju un audzināšanas kompleksiem ir raksturīgs konkrēts dzimstības līmenis, atšķirīgs laulībā stāšanās vecums un arī dzīves ilgums. Nemaz jau nerunājot par tādām teritoriāli attālām Padomju Savienības daļām kā Baltiju un Vidusāziju, kurās katrā ir sava iedzīvotāju atražošanās režīms un demogrāfiskie raksturotāji, varam teikt, ka arī nelielajās Baltijas zemēs joprojām vērojami vismaz divi dažādi šādas atražošanās režīmi. Lietuviešiem ir labvēlīgāki dzimstības, mirstības u. c. rādītāji nekā igauņiem un latviešiem. Protams, starp Baltijas galvenajām tautībām demogrāfiskās atšķirības nav tik izteiktas kā starp Baltijas un Vidusāzijas tautībām, tomēr tās ir nenoliedzamas.

Nav precīzu datu, kādas tautības visvairāk mūsu valstī piedalās migrācijas procesos. Taču, ja izmantojam nacionālo republiku migrācijas rādītājus, tad varam konstatēt, ka dažas tautas ir vairāk mobilas, bet citas — mazāk.

Poļu demogrāfs A. Mariānskis, iztīrādams ar migrāciju saistītās problēmas, uzsver, ka Padomju

Savienībā pēckara migrācijas procesi būtiski izmainījuši iedzīvotāju nacionālo sastāvu atsevišķos rietumu rajonos, to skaitā arī Latvijā.¹

Vispār Latvijas iedzīvotāju nacionālais sastāvs dažādos vēstures posmos — cariskās Krievijas, buržuāziskās diktatūras un Padomju Latvijas laikā — ir bijis atšķirīgs un nemitīgi mainījies (39. tabula).

Lai varētu izdarīt Latvijas galveno tautību iedzīvotāju skaita salīdzinājumu, 39. tabulu sastādot, pieļautas zināmas nosacītības. Pirmā nosacītība: 1897. gada tautas skaitīšanas dati attiecībā uz tautībām nav pilnīgi precīzi salīdzināmi ar turpmāko tautas skaitīšanu datiem, jo tajos iedzīvotāji grupēti nevis pēc tautības, bet gan pēc to dzimtās valodas. Taču tāda nosacītība — tautības aizstāšana ar dzimto valodu — ir pieļaujama, tāpēc ka galveno tautību — latviešu un krievu procents, kā parādījusi arī 1970. gada tautas skaitīšana, ir augsts — pāri par 98% cilvēku, kuri tāpat runā savas tautības valodā.

Otra nosacītība ir tā, ka 1935. gada datos ietverta teritorija, kas gandrīz pilnīgi atbilst teritorijai, kādu Latvija aizņēma 1897., 1959. un 1970. gadā. Tas nozīmē, ka 1935. gada materiāli ir koriģēti ar teritorijām, kuras līdz pirmajam pasaules karam neietilpa republikas sastāvā un neietilpst arī pēc padomju varas atjaunošanas, t. i., ar Pitalovas (Ābrene) un Piedrujas apvidiem. Tā kā šajos apvidos dzīvo galvenokārt krievu tautības iedzīvotāji, tad bez šīm teritorijām latviešu īpatsvars paaugstinās.

L. Starodubskis aprēķinājis, ka 1935. gada tautas skaitīšanā sakarā ar tendenciozo pieeju iedzīvotāju tautības noteikšanai latviešu skaits ir paaugstināts

¹ Марианьский А. Современные миграции населения. М., Изд-во «Статистика». 1969, с. 164.

Latvijas iedzīvotāju nacionālais sastāvs

Tautības	1897. g.		1935. g.		1959. g.		1970. g.	
	tūkst. cilvēku	%	tūkst. cilvēku	%	tūkst. cilvēku	%	tūkst. cilvēku	%
Latvieši	1318,1	68,3	1461,0	77,0	1297,9	62,0	1341,8	56,8
Krievi	} 232,2	} 12,0	} 191,9	} 10,1	556,4	26,6	704,6	29,8
Baltkrievi					61,6	2,9	94,9	4,0
Ukraiņi	65,1	3,4	1,8	0,1	29,4	1,4	53,5	2,3
Poļi	142,3	7,4	48,1	2,5	59,8	2,9	63,0	2,7
Ebreji	26,0	1,4	93,2	4,9	36,6	1,8	36,7	1,6
Lietuvieši	26,0	1,4	22,8	1,2	32,4	1,5	40,6	1,7
Igaņņi	18,0	0,9	6,9	0,4	4,6	0,2	4,3	0,2
Vācieši	120,2	6,2	62,1	3,3	1,6	0,1	5,4	0,2

par 48,6 tūkst. cilvēku, attiecīgi samazinot citu tautību pārstāvju skaitu¹. Ja L. Starodubska aprēķināto latviešu skaitu no 1935. gada datiem par salīdzināmo teritoriju atskaita, tad varam konstatēt, ka 1935. gadā latviešu skaits ir nevis 1 milj. 461 tūkst., kā publicēts, bet gan 1 milj. 412 tūkstoši. Tādējādi jākonstatē, ka 1970. gadā Latvijā dzīvoja vairāk latviešu nekā 1897. gadā, bet mazāk nekā pirms otrā pasaules kara.

Pēc kara notikušas jaunas pārmaiņas skaitliskajās attiecībās starp dažādām tautībām.

1970. gadā salīdzinājumā ar pirmskara laiku ievērojami pieaudzis krievu, baltkrievu un ukraiņu skaits, vairāk kļuvis arī poļu un lietuviešu, toties samazinājies ebreju, vāciešu un igauņu skaits. Kāpēc notikušas šīs radikālās pārmaiņas Latvijas PSR iedzīvotāju nacionālajā sastāvā salīdzinājumā ar sastāvu buržuāziskās Latvijas laikposmā?

Pārmaiņu cēloņi ir dažādi, pie tam gandrīz katrai tautībai savi. Taču viens ir skaidrs — tie nav tikai dabiskās kustības rezultāts. Atsevišķu tautību vidū ir zināmas atšķirības dabiskā pieauguma ziņā. Tā, piemēram, pēckara laikposmā latviešu, krievu un ukraiņu dabiskā pieauguma līmenis bijis apmēram vienāds, baltkrieviem, poļiem un lietuviešiem tas bijis nedaudz augstāks, bet igauņiem un ebrejiem — zemāks. Taču šīs atšķirības nav varējušas radīt dažu tautību pārstāvju skaita ievērojamu pieaugumu un citu — samazināšanos.

Galvenās skaitliskās pārmaiņas starp dažādām tautībām saistītas ar iedzīvotāju pārvietošanos pirms kara, kara laikā un pēc kara, kā arī ar kara un vācu fašistiskās okupācijas sekām. Gandrīz visi vācu tau-

¹ Стародубский Л. В. Статистика буржуазной Латвии на службе реакции. Р., Изд-во АН ЛССР, 1963, с. 97.

tības iedzīvotāji 1939. un 1941. gadā aizbrauca uz Vāciju. Tāpēc vācu tautības iedzīvotāju skaits Padomju Latvijā ir mazs. Ebreju tautības iedzīvotāju skaits samazinājās vācu fašistiskās okupācijas rezultātā otrā pasaules kara laikā, kad masveidā tika iznīcināti gandrīz visi ebreji, kuri nepaguva evakuēties uz neokupētajām padomju republikām. Pēc kara ebreju tautības iedzīvotāju skaits Padomju Latvijā palielinājās gan no tiem iedzīvotājiem, kuri atgriezās, karam izbeidzoties, gan arī no tiem, kuri agrāk bija dzīvojuši citās republikās. Salīdzinājumā ar 1935. gadu 1959. gadā ebreju tautības iedzīvotāju skaits Latvijā bija samazinājies par 57 tūkst. cilvēku jeb 2,6 reizes. Līdz 1970. gadam ebreju skaits ir audzis maz, un viņu īpatsvars samazinājies.

Pēc kara nedaudz ir audzis absolūtais skaits un īpatsvars poļu un lietuviešu tautības iedzīvotājiem, bet igauņu — samazinājies.

Latviešu tautības iedzīvotāju skaits 1959. gadā salīdzinājumā ar 1935. gadu bija samazinājies par 163 tūkst. (pēc L. Starodubskā aprēķina — par 114 tūkst.) cilvēku. Šī latviešu skaita samazināšanās ir tieši saistīta ar karadarbību un vācu fašistisko okupāciju Latvijā. Jāņem arī vērā, ka zudumi ir lielāki, nekā to liecina šie dati. Pēc mūsu aprēķina, latviešu skaits no 1935. līdz 1959. gadam bija pieaudzis sakarā ar dabisko pieaugumu par apm. 140 tūkst. cilvēku. Bez tam apmēram 100 tūkst. latviešu atgriezās Latvijā no citām padomju republikām.¹ Tātad latviešu kopskaita samazināšanos otrā pasaules kara laikā var rēķināt uz 400 tūkst. cilvēku (350 tūkst. — pēc L. Starodubskā aprēķina). No 1959. līdz

¹ Pēc 1926. gada tautas skaitišanas datiem, Padomju Savienībā toreiz dzīvoja apmēram 200 tūkst. latviešu, bet 1959. gadā citās republikās dzīvoja tikai 102 tūkst. latviešu.

1970. gadam latviešu skaits mūsu republikā ir palielinājies par 44 tūkstošiem.

Padomju Latvijā vislielākais skaitliskais pieaugums ir krievu, baltkrievu un ukraiņu tautības iedzīvotājiem. No 194 tūkst. 1935. gadā šo tautību iedzīvotāju skaits palielinājies uz 647 tūkst. cilvēku 1959. gadā jeb par 453 tūkst., bet 1959.—1970. gadā — vēl par 206 tūkstošiem. Šāds minēto tautību iedzīvotāju skaita pieaugums Padomju Latvijā ir radies galvenokārt migrācijas ceļā no attiecīgajām padomju republikām. Protams, zināma krievu, baltkrievu un ukraiņu tautības iedzīvotāju skaita palielināšanās ir notikusi arī sakarā ar dabisko pieaugumu.

Iedzīvotāju dabiskās un mehāniskās kustības rezultātā sešdesmitajos gados samazinājās Latvijas PSR pamattautības — latviešu īpatsvars no 62% 1959. gadā uz 57% 1970. gadā. Latviešiem ir arī bijis visai zems dabiskā pieauguma līmenis.

Gausais dabiskais pieaugums un samērā vecais latviešu tautības iedzīvotāju sastāvs ir cēloņi tam, ka latviešu īpatsvars Latvijas PSR iedzīvotāju kopskaita pieaugumā laikposmā starp pēdējām tautas skaitīšanām bija tikai 10%, bet, sākot ar 1967. gadu, tas jau vairs nepārsniedza 5% no republikas iedzīvotāju kopskaita pieauguma.

Novērtējot lielās pārmaiņas Padomju Latvijas iedzīvotāju nacionālajā sastāvā, jāsecina, ka tās notikušas dažādu demogrāfisko un politiski ekonomisko apstākļu rezultātā.

Var jautāt: ko tādas pārmaiņas nacionālajā sastāvā ir devušas Padomju Latvijai, tās ekonomikai?

Kad aprīma otrā pasaules kara vētra un izbeidzās okupācija, Latvijā bija palikuši apmēram 1,3 milj. iedzīvotāju. Latvijas ģeogrāfiski stratēģiskais stāvok-

lis un ekonomiskais potenciāls neatliekami prasīja, lai republikā būtu daudz lielāks iedzīvotāju skaits. Ar vietējiem iedzīvotājiem nepietika, lai strauji likvidētu kara un okupācijas nodarītos postījumus visos dzīves novados un attīstītu tālāk ekonomiku un kultūru. Trūka arī speciālistu. Tāpēc Padomju Latvijā atrada nodarbošanos un mājvietu daudzi desmitūkstoši cilvēku, kuri pēc kara šeit pārvietojās uz pastāvīgu dzīvi no citām republikām. Daļa no viņiem bija latvieši, kas atgriezās Latvijā pēc ilgiem prombūtnes gadiem. Taču ar viņiem vien nepietika. Latviešiem nāca palīgā celt jaunu dzīvi uz viņu zemes lielās krievu tautas dēli un meitas, baltkrievi, ukraiņi u. c. brālīgo tautu pārstāvji.

Tautu draudzības, saņemtā nesavtīgā atbalsta un kopīgā darba rezultātā Padomju Latvija ir strauji uzplaukusi un nostājusies vienā ierindā ar pārējām brālīgajām republikām. Izveidojusies republika, kas balstās uz daudzu nāciju kopējā darba rezultātiem.

* *
*

Padomju Latvijas iedzīvotāju skaita un sastāva analīze parādīja, ka tajos pārmaiņas izraisījusi gan dabiskā, gan arī mehāniskā kustība. Tomēr arī abu šo faktoru ietekmē iedzīvotāju skaits republikā aug lēnāk nekā citās savienotajās republikās, Padomju valstī kopumā un visā pasaulē.

Kā zināms, iedzīvotāju skaits un sastāvs lielā mērā nosaka darbaspēka resursus. Savukārt no pēdējiem stipri atkarīga tautas saimniecības attīstība. Iedzīvotāju skaita augšanas ātrums zināmā mērā ietekmē tautas saimniecības attīstības tempu.

Iedzīvotāju skaita veidošanās jautājumos pagaidām nav izstrādāta īsti zinātniski pamatota teorija.

Iedzīvotāju skaita augšanas ātrumam sevišķa nozīme ir tādā cilvēku skaita ziņā nelielā republikā, kāda ir Padomju Latvija. Taču, pastāvot līdzšinējai situācijai teorijā un praksē, ir samērā grūti noteikt vēlamu, zinātniski pamatoto iedzīvotāju skaita pieaugumu tuvākajā vai tālākajā nākotnē un arī izstrādāt konkrētus pasākumus tā veidošanai. Tāpēc arī turpmākajām iedzīvotāju skaita un sastāva izmaiņām kā valstī kopumā, tā arī katrā republikā būtu jānorisinās saskaņā ar zinātniski pamatotu demogrāfisko politiku.

Demogrāfisko politiku īstenojot, jānoteic ekonomiski un arī politiski vēlamais iedzīvotāju skaita augšanas temps un jāparedz attiecīgi pasākumi tā veicināšanai.

Kādās proporcijās jāaug ekonomikai un iedzīvotāju skaitam? Jau redzējām, ka ar demogrāfiskā optimuma teoriju tika izvirzīts nosacījums, lai iedzīvotāju skaits neaugtu straujāk par ražošanu, konkrētāk — patēriņa priekšmetu ražošanu. No tautas saimniecības attīstības viedokļa liekas, ka šādu priekšnoteikumu it kā nevarētu būt. Paaugstinoties darba ražīgumam, produkcijas izlaide taču var pieaugt arī, ja nepalielinās nodarbināto skaits.

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita augšanas ātrumu praktiski neierobežo produkcijas izlaides un nacionālā ienākuma augšanas temps. To var konstatēt, salīdzinot iedzīvotāju skaita pieauguma un ražošanas attīstības tempus (40. tabula).

Sākot ar 1950. gadu, jebkurā laikposmā ražošanas un nacionālā ienākuma augšana ir bijusi daudz straujāka par iedzīvotāju skaita pieaugumu.

Padomju demogrāfi līdzšinējos iedzīvotāju skaita

Latvijas PSR iedzīvotāju skaita pieauguma un ražošanas
attīstības temps¹
(procentos)

	1970. g. procentos attiecībā pret		
	1950. g.	1960. g.	1965. g.
Iedzīvotāju skaits	122	111	105
Saražotais nacionālais ienākums	530	204	145
Visas rūpniecības kopprodukcija	900	248	157
no tās: ražošanas līdzekļu ražošana («A» gr.)	trūkst datu	284	167
patēriņa priekšmetu ražošana («B» gr.)	trūkst datu	219	147
Lauksaimniecības koppro- dukcija	175	127	116

optimālā atražošanās režīma pēlījumos nav pietiekami ņēmuši vērā pieauguma izmaiņas sakarā ar migrāciju. Tas ir attaisnojams, ja runā par visu valsti, kur iedzīvotāju skaita pieauguma tempu praktiski nosaka tikai dabiskā atražošanās. Turpretim tādā republikā, kāda ir Latvija, mehāniskā pieauguma ietekme atsevišķos laikposmos ir bijusi jūtāmāka nekā dabiskā pieauguma ietekme.

Jautājumus par Latvijas PSR iedzīvotāju optimālo atražošanās režīmu iztirzājis viens no šā darba auto-

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 34. lpp.

riem — P. Zvidriņš.¹ Viņš aprēķinājis, ka iedzīvotāju optimālie atražošanās tempi būtu nodrošināti, ja notiktu vienkāršā vai minimāli paplašinātā atražošanās. Tad atražošanās neto koeficientam vajadzētu būt robežās no 1,0 līdz 1,2. Šādu atražošanās koeficientu varētu nodrošināt, ja republikā vidēji katrā ģimenē būtu 2—3 bērni. Tāpēc mūsu republikas apstākļos nepietiek, ja aprēķina iedzīvotāju optimālo atražošanās režīmu, pamatojoties tikai uz dabisko kustību. Kā zināms, Latvijā iedzīvotāju atražošanās process norisinās sašaurinātos apmēros, neto koeficients ir mazāks par vienu, bet vidējais bērnu skaits ģimenē nesasniedz pat divus. Aprēķinātais optimālais atražošanās režīms šādos apstākļos praktiski vismaz tuvākajā nākotnē nevar īstenoties, un tam pagaidām ir tikai teorētiska nozīme.

Šajā sakarā jānorāda uz padomju demogrāfa A. Kvašas domām par optimālā iedzīvotāju skaita aprēķināšanas metodiku atsevišķai teritorijai: «Atsevišķam reģionam viens no iedzīvotāju optimālā skaita veidošanās momentiem ir migrācija. Pēc būtības (ja neeksistē administratīvie ierobežojumi) iedzīvotāju pārvietošanās no viena zemes rajona uz otru un ar to saistītās pārmaiņas iedzīvotāju atražošanās procesā nozīmē reģionālo ekonomiski demogrāfisko attiecību pārmaiņu procesu.»²

Līdz šim Latvijas PSR tradicionāli varēja papildināt darbaspēku un līdz ar to savu iedzīvotāju

¹ Zvidriņš P. Par dažiem Latvijas PSR iedzīvotāju atražošanās optimālā režīma jautājumiem. — Rakstu krāj.: Darba resursu veidošanās sociāli ekonomiskās problēmas. R., «Zinātne», 1971. 19.—30. lpp.

² Кваша А. Я. Об оптимальном типе воспроизводства населения СССР. — В сб.: Вопросы демографии. М., Изд-во «Статистика», 1970, с. 41.

skaitu uz citu, galvenokārt kaimiņu republiku rēķina, tāpēc ka tajās iedzīvotāju dabiskais pieaugums bija straujāks un ekonomikas attīstība lēnāka nekā Latvijā. Taču pēdējos gados šajā ziņā ir notikušas pārmaiņas. Tajos mūsu republikai kaimiņos esošajos Krievijas Federācijas, Baltkrievijas PSR un Ukrainas PSR apgabalos, no kuriem Latvijas PSR papildināja savus darbaspēka resursus, pēdējos gados dzimstības un līdz ar to dabiskā pieauguma līmenis ir pazeminājies. Pašreiz tas tikai nedaudz pārsniedz mūsu republikas līmeni vai pat ir tam līdzīgs. Ekonomikas attīstība šajos apgabalos un republikās tagad ir straujāka nekā Latvijā. Tas rada darbaspēka trūkumu arī tajās vietās, kurās agrāk bija tā pārpalikums, ko varēja daļēji izmantot mūsu republikā.

Tādi ir jaunie apstākļi, un tos nevar neņemt vērā, risinot Padomju Latvijas iedzīvotāju skaita un sastāva turpmākās veidošanas jautājumus.

Mūsaprāt, lai vēl vairāk uzplauktu Latvijas PSR tautas saimniecība un vēl straujāk celtos iedzīvotāju materiālās labklājības un kultūras līmenis, turpmāk ir jāpanāk tik liels iedzīvotāju skaita augšanas ātrums, kāds vidēji ir visā Padomju Savienībā. Taču perspektīvā to pilnībā nevarēsīm nodrošināt, ja orientēsimies tikai uz iedzīvotāju skaita lielu mehānisko pieaugumu. Galvenā uzmanība ir jāveltī republikas iedzīvotāju skaita atražošanās procesam un optimālā augšanas tempa pētišanai un nodrošināšanai.

Trešā nodaļa

LATVIJAS PSR IEDZĪVOTĀJU ATRAŽOŠANĀS

Aplūkojot Latvijas PSR iedzīvotāju atražošanās problēmas, jāanalizē svarīgākie iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji: dzimstība, mirstība, laulību noslēgšana un šķiršanās. Pētījot šos atražošanās rādītājus, jākonstatē likumsakarības, kas regulē dzimstības režīmu un tā izmaiņas, kā arī mirstību un tās līmeņa izmaiņas.

Ļoti aktuāls visā pasaulē pašreiz ir iedzīvotāju skaita pieauguma jautājums. Iedzīvotāju skaits aug aizvien straujāk. Pirmo reizi iedzīvotāju skaits pasaulē bija divkārtšojies apmēram 700 gados (no 1000. līdz 1700. g.), otru reizi — jau 150 gados. Taču mūsu dienās dabiskā pieauguma temps ir tik straujš, ka iedzīvotāju skaita divkārtšošanās var notikt 35 līdz 40 gadu laikā.¹

1920.—1930. gadā pasaules iedzīvotāju skaits bija palielinājies no 1,9 līdz 2,1 mljrd. cilvēku jeb par 10,5%, bet 1950.—1960. gadā — no 2,5 līdz 3,0 mljrd. jeb par 20%. No visa pieauguma piecdesmitajos ga-

¹ *Кваша А. Я.* Сколько людей на земле к 2000 году. М., Изд-во «Статистика», 1968, с. 41.

iedzīvotāju dzimstība, mirstība un dabiskais pieaugums visā pasaulē 1965.—1970. gadā¹
(skaits uz 1000 iedzīvotājiem)

	Dzimstība	Mirstība	Dabiskais pieaugums
Visā pasaulē	34	14	20
Āfrikā	46	20	26
Amerikā	30	10	20
Āzijā	38	15	23
Eiropā	18	10	8
Okeānijā	24	10	14
Padomju Savienībā	18	8	10

dos 80% bija devusi Āzija (bez PSRS Āzijas daļas), Āfrika un Latīņamerika.

Attīstības ceļu ejošajās valstīs notiek lavīnveidīgs iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums. Turpretim daudzās Eiropas valstīs radusies problēma — kā dabisko pieaugumu noturēt pašreizējā līmenī vai arī paaugstināt.

Dabiskā pieauguma rādītāji atsevišķos kontinentos ir atšķirīgi (41. tabula).

Visaugstākais dzimstības līmenis pasaulē ir Āfrikā. Šeit vērojams arī pats straujākais dabiskais pieaugums. Turpretim Eiropā ir viszemākais dzimstības līmenis un gausākais dabiskais pieaugums. Padomju Savienībā ir gandrīz pats zemākais mirstības līmenis pasaulē, bet sakarā ar zemo dzimstības līmeni arī dabiskais pieaugums ir zemāks nekā vidēji pasaulē.

¹ Demographic Yearbook, 1970, U. N. New York, 1971, p. 105.

Padomju Latvijā iedzīvotāju dabiskā pieauguma problēma ir sevišķi akūta. Dabiskais pieaugums Latvijā ir ne tikai zemākais salīdzinājumā ar pieaugumu pārējās padomju republikās, bet arī viens no zemākajiem pasaulē.

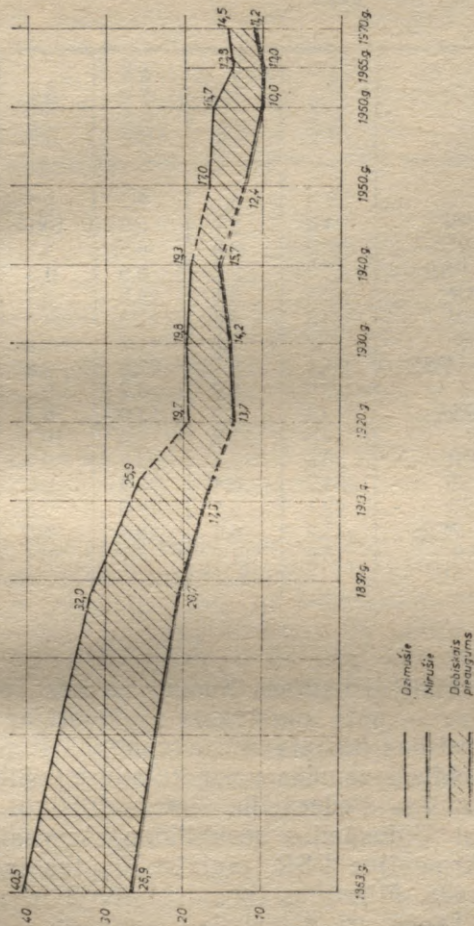
Taču, kā jau redzējām, iedzīvotāju skaita zems dabiskais pieaugums nav izveidojies Latvijā padomju varas apstākļos. Pieaugums bija zems jau gadsimta sākumā, un tāds tas bija arī visā buržuāziskās Latvijas laikā.

Pirms otrā pasaules kara ļoti zems dabiskais pieaugums bija tikai nedaudzās valstīs pasaulē, turpretim tagad tādu valstu skaits ievērojami palielinājies.

Pirms Lielā Tēvijas kara un arī pēc tā līdz sešdesmito gadu sākumam Padomju Savienībā bija augsts dabiskais pieaugums (17—20 cilvēku gadā uz tūkst. iedzīvotājiem), un dabiskā pieauguma palielināšanas problēmas nebija. Tagad, kad dabiskais pieaugums Padomju Savienībā kopumā vairs nesaņiedz pat vienu procentu gadā, šī problēma ir kļuvusi par vienu no akūtākajām demogrāfiskajām problēmām arī visas valsts mērogā.

Padomju Latvijā šai problēmai ir vēl daudz svarīgāka nozīme nekā valstī kopumā. Tas tāpēc, ka visas Padomju Savienības mērogā vēl notiek iedzīvotāju skaita papalašinātā atražošanās, turpretim Latvijā paaudžu nomaiņa pilnā apmērā vairs notiek. Visā pēckara laikā un arī pēdējos gados Padomju Latvijā iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums ir apmēram trīs reizes mazāks (ja rēķina uz tūkst. iedzīvotājiem) nekā Padomju Savienībā kopumā.

Iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji par Padomju Savienību kopumā un atsevišķām savienotajām republikām 1970. gadā redzami 42. tabulā.

4. diagramma. Latvijas iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji pēdējos 100 gados (uz 1000 iedzīvotājiem)

Padomju Savienības un savienoto republiku iedzīvotāju dabiskās
kustības rādītāji 1970. gadā
(uz 1000 iedzīvotājiem)

	Dzimušo skaits	Mirušo skaits	Dabiskais pieaugums	Laulību skaits	Sķiršanas skaits
PSRS	17,4	8,2	9,2	9,7	2,6
Krievijas PFSR	14,6	8,7	5,9	10,1	3,0
Ukrainas PSR	15,2	8,9	6,3	9,8	2,9
Baltkrievijas PSR	16,2	7,6	8,6	9,3	1,9
Uzbekijas PSR	33,5	5,5	28,0	9,1	1,1
Kazahijas PSR	23,3	6,0	17,3	9,5	1,6
Gruzijas PSR	19,2	7,3	11,9	7,8	1,0
Azerbaidžānas PSR	29,2	6,7	22,5	6,8	1,3
Lietuvas PSR	17,6	8,9	8,7	9,5	2,2
Moldāvijas PSR	19,4	7,4	12,0	9,4	2,1
Latvijas PSR	14,5	11,2	3,3	10,1	4,6
Kirgizijas PSR	30,5	7,4	23,1	9,2	1,2
Tadžikijas PSR	34,7	6,4	28,3	9,2	1,1
Armēnijas PSR	22,1	5,1	17,0	7,3	1,0
Turkmēnijas PSR	35,2	6,6	28,6	8,6	1,2
Igaunijas PSR	15,8	11,1	4,7	9,1	3,2

Latvijas PSR dzimstības līmenis ir pats zemākais un mirstības — pats augstākais savienotajās republikās. Dzimstības līmenis mūsu republikā ir par vairākiem punktiem zemāks nekā kaimiņrepublikās, izņemot Krievijas Federāciju. Bet, salīdzinot Latvijas PSR ar Vidusāzijas republikām, Azerbaidžānas PSR un Armēnijas PSR, jāatzīst, ka tas ir 2—2,5 reizes zemāks. Mirstības līmenis Latvijā ir attiecīgi augstāks. Tāpēc arī dabiskais pieaugums Padomju Latvijā ir ne tikai pats zemākais, bet šai ziņā Lat-

vija arī atpaliēk 7—9 reizes no Vidusāzijas republikām un Azerbaidžānas. Arī Lietuvā un Baltkrievijā dabiskais pieaugums ir pāri par divarpus reizēm lielāks nekā Latvijā.

Latvijā un Krievijas Federācijā ir paši augstākie laulībā stāšanās rādītāji, bet laulību šķiršanas pats augstākais rādītājs ir tikai Latvijā — tas ir 3—4 reizes augstāks nekā Padomju zemes dienvidu republikās.

Tādējādi iedzīvotāju dabiskās kustības rādītāji Padomju Latvijā ir gluži atšķirīgi no daudzu republiku, kā arī no PSRS vidējiem rādītājiem.

Iedzīvotāju skaita dabiskā pieauguma palielināšana Latvijā ir pati nopietnākā un akūtākā problēma. No tās risināšanas gaitas un apjoma daudz kas atkarīgs. Tā nav tikai šāsdienas, bet arī vismaz tuvāko gadu desmitu problēma. Lai pilnībā iepazītu visus aspektus, kas saistīti ar dabiskā pieauguma palielināšanu, jāsāk ar tiem, no kuriem tā ir atkarīga vispirms.

Iedzīvotāju dabiskais pieaugums ir tad, ja dzimušo skaits pārsniedz mirušo skaitu. Dzimstība notiek galvenokārt ģimenēs, tāpēc ar iedzīvotāju dabisko kustību ir cieši saistītas laulības un šķiršanās. Dzimstības sākums parasti ir laulība, un dzimstība izbeidzas sakarā ar kāda laulātā drauga nāvi vai ģimenes iziršanu.

Dabiskā pieauguma jautājumus nevar aplūkot atrauti no citiem jautājumiem, kas saistīti ar iedzīvotāju skaitu, sastāvu un mehānisko pieaugumu, kā arī atrauti no sociālekonomiskajiem apstākļiem. Sociālekonomiskie u. c. apstākļi vai nu tieši, vai arī netieši (caur iedzīvotāju apziņu) ietekmē laulības, dzimstību, mirstību u. c. demogrāfiskos rādītājus.

Spītīgs piemērs, kā sociālekonomiskie apstākļi

ietekmē demogrāfiskos procesus, ir laulību skaita izmaiņas Latvijā pēc padomju varas atjaunošanas 1940. gadā. 1940. gada pirmajā pusē pirms padomju varas atjaunošanas Latvijā tika noslēgti 8,4 tūkst. laulību, turpretim pēc padomju varas atjaunošanas (1940. gada otrajā pusē) — 11,1 tūkstotīs. Vēl straujāk pieauga noslēgto laulību skaits 1941. gadā. 1941. gada pirmajā pusē Padomju Latvijā noslēdza 17,5 tūkst. laulību. Jāpiezīmē, ka visā buržuāziskās Latvijas pastāvēšanas laikā noslēgto laulību skaits gadā svārstījās no 15,1 līdz 17,1 tūkstotim. Un raksturīgi, ka 1941. gada otrajā pusē — vācu fašistiskās okupācijas sākumā — tika noslēgts vairs tikai 6,4 tūkst. laulību.

I. PĀRMAIŅAS NOSLĒGTO LAULĪBU SKAITĀ

Iedzīvotāju dabiskā pieauguma problēmu loģiski jāsāk izskatīt ar iedzīvotāju stāšanos laulībā, jo laulība ir jaunas ģimenes veidošanās sākums. Laulības vistiešāk saistītas ar iedzīvotāju dzimuma un vecuma struktūru. Skaidrs, ka, trūkstot attiecīgā dzimuma un vecuma partnerim, tāpat citiem komponentiem, kādi nepieciešami laulātā drauga izvēlei, kā arī sociālekonomiskajiem apstākļiem, laulība nevar notikt.

Iedziļinoties jautājumā par iedzīvotāju skaita, dzimuma un vecuma struktūru, mēs konstatējam, ka Padomju Latvijā pēc kara tā bija ļoti nelabvēlīga, jo karadarbības un okupācijas seku rezultātā bija samazinājies vīriešu skaits vispār un jo sevišķi vidējā vecumā. Tas samazināja tūlī pēc kara noslēgto laulību skaitu. Vēlākajos gados laulību vecumā esošo vīriešu skaits papildinājās gan ar dabisko, gan me-

Noslēgto laulību skaits Latvijā¹

Gadi	Noslēgto laulību skaits	
	tūkst. pāru	uz 1000 iedzīvotājiem
1935	16,5	8,4
1939	18,1	9,1
1940	20,9	10,8
1950	19,3	9,9
1955	21,4	10,6
1960	23,4	11,0
1965	20,0	8,8
1966	22,3	9,7
1967	22,7	9,8
1968	23,6	10,1
1969	23,5	10,0
1970	24,0	10,1

hānisko pieaugumu. Pamazām skaitliskās attiecības starp vīriešiem un sievietēm izlīdzinājās, un tagad tādu vīriešu, kam vecums līdz 40 gadiem, ir vairāk nekā sieviešu. Laulību partneru galvenajos kontingentos vairs nav kara radītās disproporcijas.

Iedzīvotāju stāšanos laulībā Latvijā raksturo 43. tabulas dati.

Noslēgto laulību skaita un īpatsvara ziņā var teikt, ka tagad laulībā stājas vairāk cilvēku nekā pirms 1940. gada. Vislielākais noslēgto laulību skaits uz 1000 iedzīvotājiem bija piecdesmito gadu otrajā pusē (1957. g. — 11,6), vismazākais — 1952. un 1964. gadā (attiecīgi 8,5 un 8,6).

Rādītāji, kuri raksturo noslēgto laulību biežumu,

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 26. lpp.

Laulībā stājušos īpatsvars pēc dzimumiem un vecuma grupām
Latvijā
(procentos)

Vecuma grupas	vīrieši			sievietes		
	1935. g.	1965. g.	1970. g.	1935. g.	1965. g.	1970. g.
līdz 20 gadiem	0,8	4,4	4,5	6,6	12,5	15,9
20—24 gadi	19,8	33,6	41,8	36,8	40,5	42,2
25—29 „	38,6	33,7	25,0	29,0	22,2	16,9
30—39 „	27,7	16,7	17,0	20,7	14,9	14,8
40—49 „	7,5	5,0	6,1	5,3	5,9	6,5
50—59 „	3,6	3,5	2,6	1,2	2,8	2,4
60 gadu un vecāki	2,0	3,1	3,0	0,4	1,2	1,3
Kopā	100	100	100	100	100	100

Padomju Latvijā ir augstāki nekā citās savienotajās republikās un lielākajā daļā ārvalstu. Tā, piemēram, 1968. gadā Latvijā uz tūkstoš iedzīvotājiem noslēdza laulību 10,1 pāris, 1969. gadā — 10,0, 1970. gadā — 10,1. Visā Padomju Savienībā šajos gados attiecīgie dati bija 8,9, 9,4 un 9,7. Citās valstīs uz 1000 iedzīvotājiem 1969. (1970.) gadā noslēdza laulības šāds pāru skaits: Amerikas Savienotajās Valstīs — 10,6, Ungārijā — 9,3, Bulgārijā, Čehoslovākijā un Somijā — 8,7, Dienvidslāvijā — 9,1, Anglijā — 8,1, Kanādā — 8,6, Šveicē un Beļģijā — 7,5, Vācijas Federatīvajā Republikā — 7,3, Francijā — 7,6, Vācijas Demokrātiskajā Republikā — 7,3 un Zviedrijā — 6,0.

Interesanti izsekot, kā Latvijā izmainījies laulībā stāšanās vecums galvenajās vecuma grupās vīriešiem un sievietēm (44. tabula).

Padomju Latvijā salīdzinājumā ar buržuāzisko Latviju vīrieši stājas laulībā daudz agrāk. Pirms kara vīrieši lielāko tiesu stājās laulībā 25 līdz 40 gadu vecumā, turpretim tagad 20 līdz 30 gadu vecumā. Sievietes daudz vairāk stājas laulībā pirms 25 gadu vecuma nekā toreiz un attiecīgi mazāk 25 līdz 40 gadu vecumā. Trīsdesmito gadu vidū vidējais laulībā stāšanās vecums sievietēm bija 28 gadi, vīriešiem — 33 gadi. Sešdesmitajos gados, kaut arī atkārtoto laulību īpatsvars bija pieaudzis, tomēr vidējais laulībā stāšanās vecums bija samazinājies. Tā, piemēram, 1969.—1970. gadā sievietēm tas bija 27 gadi, vīriešiem — 29 gadi. Stājoties laulībā pirmo reizi, jaunlaulāto vecums bija vēl mazāks: sievietēm — 25 gadi, vīriešiem — 26 gadi. Laulībā stāšanās vecuma izmaiņas izskaidrojamas ar mūsdienu jauniešu lielāku patstāvību.

Latvijā 1970. gadā no visiem attiecīgā vecuma vīriešiem uz 1000 iedzīvotājiem laulībā sastāvēja par 94 cilvēkiem vairāk nekā 1939. gadā un par 34 vairāk nekā 1959. gadā. 1970. gadā katrā vecuma grupā laulībā sastāvošo vīriešu īpatsvars bija lielāks nekā 1939. gadā. Arī sievietes jaunākajās un vidējās vecuma grupās (līdz 55 g. vecumam) tagad sastāv vairāk laulībā nekā pirms kara. Paaugstinājies arī visu laulībā sastāvošo sieviešu īpatsvars.

Tomēr laulībā sastāvošo skaits Padomju Latvijā kā vīriešiem, tā sievietēm ir mazāks nekā vidēji visā Padomju Savienībā. Tā tas ir arī visās vecuma grupās vīriešiem, jaunākajās un vidējās vecuma grupās sievietēm. Salīdzinājumā ar pirmskara periodu vidēji visā mūsu zemē vīrieši jaunākajās vecuma grupās (līdz 25 g. vecumam) pēc kara laulībā sastāv daudz mazāk. Tas nozīmē, ka iedzīvotāji vidēji Padomju Savienībā laulībā tagad stājušies vairāk brieduma

45. tabula

Laulībā sastāvošo skaits uz 1000 attiecīgā dzimuma un vecuma iedzīvotājiem 1970. gadā visas Padomju Savienības un Padomju Latvijas pilsētās un laukos

	Vīrieši				Sievietes			
	pilsētās		laukos		pilsētās		laukos	
	PSRS	LPSR	PSRS	LPSR	PSRS	LPSR	PSRS	LPSR
Visi 16 gadus vecie un vecākie iedzīvotāji no tiem šādā vecumā:	681	674	727	694	564	547	568	549
16—17 gadi	4	4	5	4	20	10	35	15
18—19 „	39	39	38	31	149	122	269	149
20—24 „	289	268	291	243	519	476	651	532
25—29 „	759	684	797	664	809	742	859	765
30—34 „	877	826	903	809	843	790	870	810
35—39 „	923	872	946	867	836	791	845	807
40—44 „	941	893	955	877	791	756	788	772
45—49 „	946	897	960	890	726	707	709	724
50—54 „	949	897	958	888	613	621	590	645
55—59 „	943	883	954	876	505	526	496	572
60—69 „	915	839	925	839	353	375	389	465
70 gadu un vecāki	771	694	783	713	169	160	222	219

gados nekā pirms kara. Bet Latvijā noticis pretēji — tagad laulībā stājušies daudz jaunāki cilvēki nekā pirms kara.

Ja salīdzina rādītājus par laulībā sastāvošajiem iedzīvotājiem visā valstī kopumā un mūsu republikā, tad jākonstatē, ka republikā tiklab pilsētās, kā laukos vīriešiem un sievietēm kopumā un gandrīz visās, bet sevišķi jaunākajās vecuma grupās ir mazāks laulībā sastāvošo skaits. Visbūtiskākas šīs atšķirības ir attiecībā uz lauku iedzīvotājiem (45. tabula).

Kaut gan tagad mūsu republikā noslēgto laulību skaits un arī kopējais laulībā sastāvošo iedzīvotāju īpatsvars ir lielāki, nekā bija pirms padomju varas atjaunošanas, tomēr laulībā sastāvošo īpatsvars ir mazāks nekā vidēji visā valstī.

Tātad laulībā sastāvošo iedzīvotāju skaits Latvijā varētu palielināties. Lai tas notiktu, «rezerves» ir visās vecuma grupās un jo sevišķi jaunākajās. Tomēr no visām iedzīvotāju kategorijām vislabākās iespējas laulībā sastāvošo skaitu palielināt ir republikas lauku vīriešiem.

Tiesa gan, ir jau veikti zināmi pasākumi, kam galu galā jāveicina laulību skaita palielināšanās, kurai ir ļoti svarīga nozīme iedzīvotāju straujāka dabiskā pieauguma nodrošināšanā.

Kā zināms, viena no pazīmēm, pēc kuras izvēlas laulības partneri, ir tā vecums. Protams, pat vēl svarīgākas ir citas pazīmes, kuras nemaz nav aprēķināmas skaitļos, — savstarpējās jūtas, intereses, laba saprašanās, raksturu kopība (vai atbilstoša atšķirība), izglītība u. c.

Kaut gan tagad jaunieši vispār agrāk stājas laulībā nekā pirms kara, tomēr Padomju Latvijā laulībā stāšanās vecums ir daudz lielāks nekā vidēji Padomju Savienībā.

Kādā vecumā mūsu republikā cilvēki parasti stājas laulībā?

Statistika rāda, ka zināma vecuma starpība starp vīriešiem un sievietēm laulībās mēdz būt un ir likumsakarīga. Tā, piemēram, vīrieši vecumā līdz 20 gadiem par savām partnerēm izvēlas vai nu sev līdzīga vecuma jaunietes, vai arī ļoti bieži no nākamās — 20—24 gadu grupas. 1970. gadā 20—24 gadus vecie vīrieši lielāko tiesu apprecējās ar savas vecuma grupas sievietēm (tādu bija 62% no visām noslēgtajām

laulībām). No 25 līdz 29 gadu grupas vīriešu kopskaita 29% apprecējās ar savas vecuma grupas sievietēm. Arī pārējās vecuma grupās līdz 50 gadiem vīrieši bija izvēlējušies sev dzīvesbiedres 20—30% gadījumos no savas vecuma grupas, bet pārējie — lielāko tiesu par vienu piec gadu grupu jaunākas. Lielākā daļa vīriešu vecumā pāri par 50 gadiem bija izvēlējušies dzīvesbiedres par vismaz divām vecuma grupām (10—15 g.) jaunākas.

Interesanti ir salīdzināt Latvijas PSR datus ar profesora I. Veņecka aprēķiniem par Padomju Savienībā 1966. gadā reģistrētajām laulībām (46. tabula).

Deviņpadsmitgadīgie jaunieši tiklab visā valstī kopumā, kā arī mūsu republikā parasti par laulību partnerēm izvēlas nedaudz vecākas jaunietes. Pie tam Padomju Latvijā jaunieši šajā vecumā apprec par pusgadu vecākas jaunietes, nekā tas ir vidēji Padomju Savienībā. Visās pārējās vecuma grupās vīri ir vecāki par sievietēm. Raksturīgi, ka jaunlaulātās sievietes līdz 30. dzīves gadam Latvijā ir vecākas par vīriem nekā vidēji visā valstī šajās vecuma grupās. Toties, sākot ar 30. dzīves gadu, Latvijā gadu starpība starp vīra un sievietes vecumu ir lielāka nekā visā valstī. Jo vecāks ir ligavainis, jo relatīvi jaunāka ir ligava. Šāds secinājums izriet no visas valsts un arī no mūsu republikas datiem.

Runājot par laulībā stāšanās vecumu no dabiskā pieauguma problemātikas viedokļa, jāņem vērā šādi apsvērumi. Dati rāda, ka visaugstāko dzimstības līmeni mūsu republikā nodrošina sievietes no 20 līdz 24 gadu vecumā. Tātad, lai paaugstinātos vispārējais dzimstības līmenis, būtu vēlams, ka meitenes precētos pēc iespējas agrāk: līdz 22 vai vismaz 25 gadu vecumam.

Starpība starp ligavaiņa un ligavas vidējo vecumu sadalījumā
pēc ligavaiņa vidēja vecuma¹ (gadi)

Līgavas vidējais vecums	Līgavaiņa vidējais vecums									
	19,0	22,5	27,5	32,5	37,5	42,5	47,5	52,5	57,5	62,5*
Visā Padomju Savienībā 1966. gada	19,8	21,9	23,6	29,0	33,9	38,1	42,1	47,0	51,9	51,5
Padomju Latvijā 1968. gadā	20,3	22,3	24,7	28,6	33,7	37,2	41,3	45,2	49,2	55,2
Starpība starp ligavaiņa un ligavas vidējo vecumu	-0,8	+0,6	+3,9	+3,5	+3,6	+4,4	+5,4	+5,5	+5,6	+11,0
visā Padomju Savienībā 1966. gada										
Padomju Latvijā 1968. gadā	-1,3	+0,2	+2,8	+3,9	+3,8	+5,3	+6,2	+7,3	+8,3	+9,4

* Padomju Latvijā — 64,6 gadi.

¹ Венецкий И. Анализ брачности методом «ЖЕНИХОВ И НЕВЕСТ». — «Вестник статистики», 1970, № 1, с. 41.

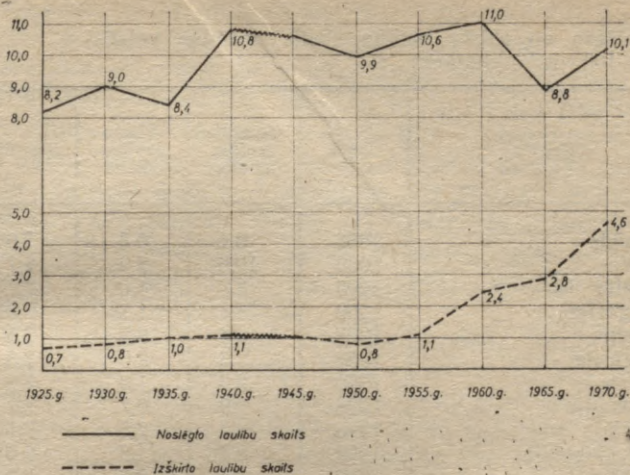
Latvijas republikā tieši jaunākajās iedzīvotāju grupās ir krietni vien zemāks laulībā sastāvošo procents nekā vidēji visā Padomju Savienībā. Tas zināmā mērā izskaidrojams tādējādi, ka mūsu republikā augstāko un vidējo izglītību ieguvušo īpatsvars ir stipri augsts, un, kā zināms, laulībā stāšanos parasti mēdz atlikt līdz mācību iestādes pabeigšanai.

Daudzi demogrāfisko apcerējumu autori un arī jauniešu vecāki ieteic ar laulībām nesteigties, lai jauno ģimeņu saites būtu stingrākas un ģimenes stabilākas.

Aplūkodami datus par laulībām līdz šim, abstrahējāmieš no tā, vai laulības noslēgtas pirmoreiz vai atkārtoti. Atkārtoti noslēgto laulību skaits mūsu republikā ir liels. Ja laulībā varētu stāties tikai reizi, tad ikgadēji noslēgto laulību skaits būtu par 20—25% mazāks nekā faktiskais. Statistikas dati rāda, ka vairāk nekā puse to personu, kuras reģistrē laulību pēc 35 gadu vecuma, ir jau laulībā sastāvējušas.

Noslēgto laulību skaits uz 1000 iedzīvotāju visā republikā nav vienāds. Pie tam pa atsevišķām teritorijām tas nav arī visai stabils, mainās ik gadu, turklāt bez skaidri izteiktas tendences palielināties vai samazināties. Pilsētās, sevišķi lielākajās, tas ir augstāks nekā lauku rajonos. Ir rajoni ar stabili augstāku laulību īpatsvaru un arī — ar stabili zemāku.

Noslēgto laulību koeficients dažādās teritoriālajās vienībās mūsu republikā 1970. gadā svārstījās no 6,6 līdz 13,4. Vislielākajā rajonu skaitā koeficients bija robežās starp 8 un 9 pāriem gadā uz 1000 iedzīvotājiem. Prāvākajās republikas pilsētās laulību koeficients pārsniedz 10 un pašās lielākajās — Rīgā, Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā un Jūrmalā — 12 līdz 13 uz 1000 iedzīvotājiem. Republikāniskās nozīmes pilsētās arī visvairāk šķir laulības. Ievērojama daļa

5. diagramma. Noslēgto un šķirto laulību skaits Latvijā (uz 1000 iedzīvotājiem)

šķirto pēc zināma laika stājas jaunā laulībā. Noslēgto laulību skaits republikas prāvākajās pilsētās lielāks nekā mazākajās pilsētās un laukos arī tāpēc, ka tajās iedzīvotāju vecuma struktūra ir labvēlīgāka. Mūsaprāt, republikas laukos iedzīvotāju dabisko kustību kopumā un it īpaši laulību noslēgšanu stipri ietekmē viensētu sistēma.

Lai gan laulībā sastāvošo īpatsvars republikā ir zemāks nekā vidēji visā Padomju Savienībā, tomēr noslēgto laulību skaits uz tūkstoš iedzīvotājiem rāda, ka tagad Latvijā noslēdz vairāk laulību nekā pirms kara, vairāk nekā vidēji visā Padomju Savie-

Noslēgto un šķirto laulību skaits dažādās valstīs¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Valstis	Gadi	Noslēgto laulību skaits	Šķirto laulību skaits	Starpība
Kanāda	1968	8,4	0,5	7,9
ASV	1969	10,6	2,9	7,7
Somija	1969	8,7	1,0	7,7
Bulgārija	1969	8,7	1,1	7,6
Anglija	1968	8,4	0,9	7,5
Ungārija	1969	9,3	2,0	7,3
Polija	1969	8,3	1,0	7,3
Norvēģija	1968	7,9	0,7	7,2
PSRS	1970	9,7	2,6	7,1
Cehoslovākija	1969	8,7	1,7	7,0
Beļģija	1969	7,5	0,6	6,9
Francija	1969	7,6	0,8	6,8
VFR	1969	7,3	1,0	6,3
Austrija	1969	7,4	1,3	6,1
VDR	1969	7,3	1,7	5,6
Latvijas PSR	1970	10,1	4,6	5,5
Zviedrija	1969	6,0	1,4	4,6

nībā un vairāk nekā daudzās ārvalstīs. Tātad būtu pamats cerēt, ka pēc zināma laika laulībā sastāvošo iedzīvotāju īpatsvars palielināsies un līdzināsies vidējam valstī vai pat to pārsniegs.

Faktiski samērā prāvais noslēgto laulību skaits mūsu republikā ir lielā mērā iluzorisks, jo gada laikā no jauna klāt nākušo ģimeņu skaitu krietni vien samazina lielais šķīrušos skaits. Lai to uzskatāmi parādītu, izmantosim datus par dažādām valstīm. Kā redzams no 47. tabulas, noslēgto un šķirto laulību

¹ Латвийская ССР в 1970 году. Р., 1971, с. 101.

relatīvā skaita starpība Latvijā ir gandrīz vai pati mazākā salīdzinājumā ar minētajām valstīm.

Jāsecina, ka viens no pasākumiem, kas palielinātu laulībā sastāvošo skaitu un līdz ar to radītu priekšnoteikumus straujākam dabiskajam pieaugumam, būtu šķirto laulību skaita samazināšana, sevišķi pirmajos laulības gados. Jautājums par šādas samazināšanas iespējām šinī darbā tiks iztirzāts atsevišķi.

Cita laulībā sastāvošo skaita palielināšana iespēja ir, ja rada apstākļus, lai iedzīvotāji, sevišķi jaunākie, laulībā stātos vairāk.

Kādi ir galvenie cēloņi tam, ka jaunieši Padomju Latvijā stājas laulībā vēlāk nekā citās republikās un laulībā sastāvošo skaits ir mazāks? Lai pilnībā uz šo jautājumu atbildētu, vajadzētu izdarīt speciālu pētījumu. Taču arī bez tā var daļēji uz šo jautājumu atbildēt.

Parasti laulībā stāties jauniešus attur jau minētie šķēršļi: mācības, specialitātes trūkums, tradīcijas u. c. To pārvarēšana ir pašu jauniešu spēkos. Taču ir vēl šķēršļi, kurus pārvarēt bieži vien paši jaunieši nespēj, un viņiem vajadzīgs ģimenes, sabiedrības un valsts atbalsts.

Viens no šādiem šķēršļiem, kas piespiež dažreiz laulības atlikt, ir dzīvokļa problēma. Jaunlaulātajiem vajadzīga sava mājvieta, bieži vien savs dzīvoklis. Līdzšinējie dzīvojamo ēku celtniecības tempi ir bijuši strauji, tomēr nodrošināt jaunlaulātos ar dzīvokli ne katrreiz bijis iespējams.

Lai gan noslēgto laulību skaita palielināšanās, sevišķi jaunākajās iedzīvotāju grupās, lielā mērā atkarīga no dažādu materiālo u. tml. jautājumu nokārtošanas, tomēr liela nozīme ir arī «psiholoģiski sadrīga» partnera atrašanai. Kā to atvieglot, par to literatūrā un presē ir izteiktas dažādas domas.

Pēc 1970. gada tautas skaitīšanas datiem, Latvijā bija 53 tūkst. neprecējušos vīriešu un 178 tūkst. tādu pašu sieviešu vecumā no 20 līdz 60 gadiem. Ja visi šādi vīrieši būtu precējušies, tad republikā būtu par 53 tūkst. ģimeņu vairāk.

Protams, nav ko domāt, ka itin visi vīrieši, kuri ir precību gados, apprecēsies. Daļai tas nav iespējams dažādu ar veselības stāvokli nosacītu apstākļu dēļ, citi to nevar sakarā ar sava rakstura īpatnībām, vēl citi tāpēc, ka grūti atrast piemērotu dzīves biedri.

Tik tiešām, laulību partneru izvēle nav nemaz tik vienkārša lieta. Par maz vēl šis jautājums ir pētīts. Lūk, kas atklājās, iepazīstoties ar kāda pētījuma rezultātiem, kas pēdējos gados izdarīts mūsu republikā.

PSRS Centrālās statistikas pārvaldes Zinātniskās pētniecības institūta Latvijas nodaļa un Latvijas PSR Augstākā tiesa 1969. gadā no jūnija līdz oktobrim izdarīja aptauju, lai noskaidrotu laulāto šķiršanās iemeslus. Aptaujāja pārus, kuri bija iesnieguši tiesās vai dzimtsarakstu birojos šķiršanās pieteikumus.

Aptauja parādīja, ka laulību partneri katrs ar savu «iecerēto» iepazīnušies dažādos apstākļos. Kopš bērnības bija pazīstami samērā maz — nepilni 5%. Jau lielāks īpatsvars bija pāriem, kuri ar savu «otro pusi» bija pazīstami no skolas vai darba vietas. Tādu bija 31%. Viss lielais vairums — $\frac{2}{3}$ bija iepazīnušies ar savu nākamo sievu vai vīru dažādos citos apstākļos — atpūtas vietās, ar radnieku vai draugu starpniecību, viesībās, sarīkojumos vai vienkārši uz ielas, kino, teātrī vai citur.

Aptaujas dati tāpat rāda, ka tikai trešdaļa cilvēku iepazīstas ar saviem nākamajiem dzīvesbiedriem kopīgās mācībās, darbā vai tos pazīst jau kopš bērnī-

bas. Protams, tas dod iespēju savu nākamo dzīvesbiedru iepazīt ilgāk, vispusīgāk un labāk. Tomēr, kā jau teikts, tāda iespēja ir tikai trešdaļai. Tas tāpēc, ka liela daļa cilvēku strādā vai mācās tādos kolektīvos, kur galvenokārt ir tikai vai nu vīrieši, vai arī sievietes. Protams, šādos apstākļos atrast sev piemērotu partneri ir visai grūti.

Visilgāk ir pazīstami tie, kuri zina viens otru «no bērna kājas». Vidēji turpat divus gadus pazīstas pirms kāzām tie, kuri kopā mācās; 15 mēnešus ilgst pirmslaulības pazišanās tiem, kuri kopā strādā. Vismazāk laika bijis iepazīt vienam otru tiem, kuri nākuši saskarē «citos apstākļos».

Var jautāt — kas ir labāk laulības partnera izvēlei: ilgstoša vai mazāk ilga pazišanās? Atsevišķos gadījumos cilvēks var otru cilvēku pazīt neilgi un dzīvot ar to visu mūžu laimīgi. Vai arī otrādi — ilgi pazīties un pēc apprecēšanās drīz šķirties. Aptauja tomēr rāda, ka ir zināma sakarība starp pazišanās ilgumu pirms kāzām un laulības ilgumu. Visdrīzāk šķiras tie, kuru pazišanās ar partneri pirms kāzām ilgusi līdz 6 mēnešiem. Līdz ar ilgāku pazišanos pieaug arī laulību ilgums. Bet pāriem, kuri pirms juridiskās laulības noslēgšanas bijuši pazīstami vairāk par 3 gadiem, laulībā nodzīvoto gadu skaits samazinās.

Risinot jautājumu par laulāto skaita palielināšanu mūsu republikā, vispirms acīmredzot jāpaplašina partnera izvēles iespējas, t. i., jādod iespēja gūt pietiekamu informāciju, vai ir partneris ar vēlamajām īpašībām un kur tas atrodams.

Šādus jautājumus samērā vienkārši atrisina jaunieši. Daudz sarežģītāk tos atrisināt ir cilvēkiem vidējos un vēlākajos gados. Tā kā mūsu republikā ir tradīcija stāties laulībā diezgan vēlu, acīmredzot

šeit piemērota partnera izvēles problēma ir visai akūta.

Mūsaprāt, ir pienācis laiks ņemt vērā, kā arī pašreizējos apstākļos vajadzīgi zināmi pasākumi, kas paplašinātu iespēju gūt informāciju par iespējamo laulības partneri.

Lai atvieglotu partnera meklēšanu un palielinātos laulībā sastāvošo skaits, kapitālistiskajās un arī vairākās sociālistiskajās zemēs periodiskajā presē ievieto tā sauktos precību sludinājumus vai arī dod iespēju izmantot modernāka un tehniski pamatotāka «precību aģenta» — elektroniskā padomdevēja pakalpojumus. Mūsu zemē līdz šim laulības partnera atrašana ir praktiski tikai pašu «ieinteresēto pušu» ziņā. Vai tomēr nebūtu lietderīgi, ja arī sabiedrība palīdzētu?

Mūsu republikas pieredze rāda, ka, sabiedrībai nekādā veidā neiejaucoties šajā cilvēka apslēptāko jūtu jomā — dzīvesbiedra izvēlē, joprojām pārāk liels ir laulībā nesastāvošo personu skaits un prāvs šķirto laulību īpatsvars.

Vajadzētu padomāt, kāda informācijas sistēma būtu vispiemērotākā mūsu apstākļos. Iespējams, ka mūsdienu elektroniskā skaitļošanas tehnika varētu palīdzēt arī tādā jautājumā, kāds ir piemērota dzīvesbiedra atrašana.

II. DZIMSTĪBAS PROBLĒMA

Centrālo vietu starp pārējām iedzīvotāju atražošanās problēmām ieņem dzimstība. Dzimstības līmenis nosaka visu pārējo demogrāfisko parādību apmērus un izmaiņas. Dzimstība ne tikai tieši ietekmē iedzīvotāju skaitu, sastāvu, mirstību u. c. dabiskās

kustības rādītājus, bet no tās arī lielā mērā ir atkarīga migrācija, nodarbinātība u. c. ar dzimstību it kā tieši nesaistītie demogrāfiskie procesi.

Tā kā jebkura valsts un tauta ir ieinteresēta augt un attīstīties, tad jautājumi par dabisko pieaugumu vispār un par dzimstību jo sevišķi ir katras mūsdienu valsts uzmanības centrā.

Iedzīvotāju dzimstības līmenis visā pasaulē iepriekšējā gadsimtā un sevišķi kopš 20. gadsimta sākuma ir ļoti izmainījies. Atsevišķās zemēs, kā jau redzējam, ir notikusi vai arī pašreiz notiek dzimstības līmeņa strauja pazemināšanās, turpretim vairākās citās, sevišķi attīstības ceļu ejošās zemēs, dzimstības līmenis ir stipri augsts un pazeminās ļoti lēni.

Visā pasaulē 1960. gadā uz katriem tūkstoš iedzīvotājiem bija dzimuši 35 līdz 36 bērni, 1965. gadā — 34 līdz 35, bet 1970. gadā — 33 bērni.

Vislielākās ģimenes ir Āzijā un Āfrikā. Tur vidēji katra sieviete dzemdē 4 bērnus. Ziemeļamerikā vidēji katrai sievietei piedzimst 3, bet Eiropā — 2 bērni.¹

Dzimstības un citu svarīgāko demogrāfisko problēmu vispusīga apspriešana pasaules mērogā jau otro reizi notika 1965. gadā Belgradā, Otrajā vispasaules iedzīvotāju problēmām veltītajā konferencē. To rīkoja Apvienoto Nāciju Organizācija, un tajā piedalījās 88 valstis no visiem kontinentiem (pirmā šāda konference notika Romā 1954. gadā,² nākamā paredzēta 1974. gadā).

Dzimstības problēmas vispusīgai pētīšanai, sevišķi pēdējos gados, pievērsušies daudzi padomju demogrāfi. Viņu pētījumi atspoguļoti dažādās publikācijās un konferenču materiālos.

¹ Demographic Yearbook, 1969, U. N. New York, 1970, p. 115.

² Вопросы народонаселения и демографической статистики. М., «Статистика», 1965, с. 3.

Ņemot vērā Latvijas PSR zemo dzimstības līmeni un tā tālāku krišanos sešdesmito gadu sākumā, PSRS CSP Zinātniskās pētniecības institūta Latvijas nodaļa veica speciālus apsekojumus, kuri palīdzēja dziļāk izpētīt daudzus ar dzimstību saistītus jautājumus.

Dzimstības līmenis Latvijā nemitīgi pazeminājies. Pēdējo simt gadu laikā — no 1865. līdz 1970. gadam tas pazeminājies gandrīz trīskārt (no 40,5 līdz 14,5 bērniem uz 1000 iedzīvotājiem).

Jau pirms otrā pasaules kara daudzās valstīs, sevišķi Eiropā, dzimstības līmenis trauci pazeminājās un vairākās pat tiktāl, ka dzimstība vairs nevarēja nodrošināt iedzīvotāju skaita pieaugumu. Padomju Latvija saņēma «mantojumā» tādu dzimstības līmeni, kas vēl gan nodrošināja iedzīvotāju skaita nelielu pieaugumu, taču tikai tāpēc, ka bija izveidojies samērā labvēlīgs iedzīvotāju sastāvs vidējās vecuma grupās.

Ka Latvijā dzimstība ir zemā līmenī, par to bija zināms jau sen no dažādiem avotiem. Lai noskaidrotu šīs parādības cēloņus un varētu secināt, kas darāms, lai dzimstības problēmu pienācīgi ātri atrisinātu, ir vajadzīga pirmām kārtām rūpīga analīze.

Sāksim analizēt vispirms tos rādītājus, kas raksturo dzimstības līmeni un tā izmaiņas.

1. Pārmaiņas dzimstības līmenī

Ja apskatām Latvijas iedzīvotāju dzimstības līmeni kopš pagājušā gadsimta sešdesmitajiem gadiem, tad iegūstam raksturīgu ainu (48. tabula).

Visos simt gados dzimstības līmenis ir nemitīgi pazeminājies. Atsevišķos gados buržuāziskajā Latvijā dzimstības līmenis bija vēl zemāks nekā 48. tabulā

uzrādītais. Tā, piemēram, pēckara sabrukuma ietekmē 1920. gadā dzimstības koeficients bija — 17,0 un ekonomiskās krīzes rezultātā 1934. gadā — 17,2.¹ Kaut arī ir pārejoši kāpumi un kritumi, tomēr jākonstatē, ka vispārējai tendencei ir izteikti krītošs virziens.

Salīdzināsim vēl Latvijas PSR dzimstības rādītājus ar ekonomiski attīstīto valstu attiecīgajiem rādītājiem, sākot ar 1940. gadu (49. tabula).

1940. gadā ar dzimstības koeficientu 19,3 Latvija ieņēma 14. vietu starp attīstītākajām valstīm. Pēckara laikposmā Latvijas PSR dzimstības koeficients arvien vairāk samazinājās, un mūsu republika 1950. gadā ar koeficientu 17,0 starp tām pašām valstīm ieņēma 19. vietu, 1960. gadā ar 16,7 — 21. vietu, bet 1970. gadā ar 14,5 bija 20.—21. vietā, t. i., zemāks dzimstības koeficients nekā Padomju Latvijā bija Rietumvācijā, Zviedrijā, Somijā un Vācijas Demokrātiskajā Republikā, bet līdzīgs — Dānijā.

Padomju Savienība kopumā no 2. vietas, kurā tā atradās 1960. gadā, bija noslidējusi 6. vietā 1970. gadā. Tātad Padomju Savienībā kopumā tāpat vērojama strauja dzimstības līmeņa pazemināšanās. Acīmredzot vairākās sociālistiskajās valstīs, izņemot Rumāniju un Dienvidslāviju, pašreiz notiek tādi procesi, kuri nelabvēlīgi ietekmē dzimstību.

Dzimstības līmeņa ziņā Latvijā notikušās izmaiņas labi redzamas, ja salīdzina dzimstību pilsētās un laukos. Padomju Savienībā vidēji, arī tās pirmsrevolūcijas teritorijā, iedzīvotāju dzimstības līmenis laukos visu laiku ir bijis par 25—30% augstāks nekā pilsētās. Citādi tas bija Latvijā. Cariskās Krievijas laikā 1911.—1913. gadā Kurzemes guberņā iedzīvotāju dzimstības līmenis laukos bija par 12% zemāks nekā pilsētās, Vidzemē — zemāks pat par 39%. Bur-

¹ Toreizējās robežās.

Dzimumstības līmenis Latvijā pēdējos simt gados¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Dzimuši*	Koeficientu starpība
1861—1865	40,5	
1911—1913	25,9	—14,6
1930	19,8	— 6,1
1940	19,3	— 0,5
1950	17,0	— 2,3
1960	16,7	— 0,3
1965	13,8	— 2,9
1966	14,0	+ 0,2
1967	13,9	— 0,1
1968	14,0	+ 0,1
1969	14,0	
1970	14,5	+ 0,5
1971	14,7	+ 0,2

* Attiecīgā gada robežās.

žūāziskajā Latvijā 1935. gadā laukos dzimumstības līmenis bija par 56%, bet 1940. gadā — par 30% augstāks nekā pilsētās. Latvijas PSR pilsētās dzimumstības līmenis ir nedaudz augstāks nekā laukos. Sākot ar 1960. gadu, lauku līmenis gan mazliet jau pārsniedz pilsētu līmeni.

Dzimumstības līmeņa izmaiņas Latvijas pilsētās un laukos redzamas 50. tabulā.

Kopumā mūsu republikā dzimumstība visu pēckara laiku nesasniedza 1940. gada līmeni, tomēr pilsētās piecdesmitajos gados tā bija nedaudz augstāka nekā pēdējā pirmskara gadā. Taču vēlākajos gados pilsētās iedzīvotāju dzimumstības līmenis kritās. Laukos

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 18. lpp.

Dzimumstības līmenis Latvijā salīdzinājumā ar dzimumstības līmeni dažādās valstīs¹
(dzimušie uz 1000 iedzīvotājiem)

	1940. g.		1950. g.		1960. g.		1970. g.	
	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta
Beļģija	13,6	24	16,9	20—21	16,9	20	14,7	18—19
Francija	13,8	23	20,7	14	18,0	11	16,7	10—11
Anglija	14,6	22	15,9	24	17,2	17—18	16,2	13—14
Zviedrija	15,1	21	16,4	23	13,7	25	13,6	24
Sveice	15,2	20	18,1	18	17,6	15	15,9	15—16
Norvēģija	16,1	19	19,1	16	17,5	16	16,2	13—14
Somija	17,8	18	24,5	8	18,4	10	13,7	23
ASV	17,9	16—17	23,5	9	23,7	3	18,2	5
Austrālija	17,9	16—17	23,3	10—11	22,4	5—6	20,5	2
Dānija	18,3	15	18,6	17	16,6	22	14,5*	20—21
Latvija	19,3	14	17,0	19	16,7	21	14,5	20—21
Ungārija	20,0	13	20,9	13	14,6	24	14,7	18—19
Vācija	20,4	12	—	—	—	—	—	—
VFR	—	—	16,5	22	17,8	12—14	13,3	25
VDR	—	—	16,9	20—21	17,0	19	13,9*	22
Cehoslovākija	20,6	11	23,3	10—11	15,9	23	15,9	15—16
Nīderlande	20,8	10	22,7	12	20,8	7	18,4	4
Kanāda	21,5	9	27,1	4	26,7	1	17,7**	6

49. tabulas turpinājums

	1940. g.		1950. g.		1960. g.		1970. g.	
	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta
Austrija	21,8	8	15,6	25	17,8	12-14	15,1	17
Bulgārija	22,2	7	25,2	7	17,5	12-14	16,3	12
Itālija	23,5	6	19,6	15	18,5	9	16,8	9
Polija	25,4	5	30,7	1	22,4	5-6	16,7	10-11
Dienvidslāvija	25,9	4	30,2	2	23,5	4	17,6	7
Rumānija	26,5	3	26,2	6	19,1	8	21,1	1
Japāna	29,4	2	28,2	3	17,2	17-18	18,9	3
PSRS	31,3	1	26,7	5	24,9	2	17,4	8

* 1969. gadā

** 1968. gadā

1 Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 122.

Dzimstības līmenis Latvijas pilsētās un laukos
(dzimušie uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Pavisam	to skaitā	
		pilsētās	laukos
1935	17,6	13,0	20,2
1940	19,3	16,7	20,8
1950	17,0	17,2	16,8
1955	16,4	16,8	15,9
1960	16,7	16,5	16,9
1961	16,7	16,6	16,8
1962	16,0	15,8	16,4
1963	15,3	15,0	15,8
1964	14,7	14,6	15,0
1965	13,8	13,4	14,4
1966	14,0	13,5	14,7
1967	13,9	13,6	14,4
1968	14,0	14,0	14,0
1969	14,0	13,8	14,2
1970	14,5	14,6	14,3

sakarā ar iedzīvotāju, sevišķi jauno vīriešu, lielo migrāciju uz pilsētām stipri izmainījās iedzīvotāju dzimuma un vecuma sastāvs. Tāpēc dzimstības līmenis tur jau piecdesmitajos gados nokritās zem pirmskara — 1940. gada līmeņa. Kā pilsētās, tā arī laukos no 1950. līdz 1961. gadam bija vērojama zināma dzimstības stabilizācija, bet pēc tam dzimstības līmenis gan pazeminājās, gan paaugstinājās, dominējot kopējai krītošai tendencei.

Dzimstības līmenis mūsu republikā sevišķi pazeminājās no 1962. līdz 1965. gadam, bet pēc tam nostabilizējās samērā zems — 14 cilvēku uz 1000 iedzīvotājiem. Neliela dzimstības līmeņa paaugstināšanās notika 1970. un 1971. gadā.

Sevišķa nozīme ir dzimstības samēram un tā izmaiņām Latvijas PSR pilsētās un laukos. Pašreiz pilsētās dzīvo gandrīz $\frac{2}{3}$ republikas iedzīvotāju. Tāpēc republikas dzimstības līmenis ir atkarīgs galvenokārt no dzimstības līmeņa pilsētās.

Ipašu vietu republikas pilsētu vidū ieņem Rīga, kurā dzīvo puse pilsētu iedzīvotāju un gandrīz $\frac{1}{3}$ republikas iedzīvotāju. Šajā ziņā mūsu republika ir īpašā vietā citu savienoto republiku vidū.

Tikai mazapdzīvotās Islandes galvaspilsētā koncentrēta vēl lielāka šīs valsts iedzīvotāju daļa. Protais, ka tāpēc dzimstības vispārējais līmenis republikā arī lielā mērā atkarīgs no līmeņa, kāds ir Rīgā.

Lai gan no iedzīvotāju atražošanās viedokļa Rīgā iedzīvotāju skaita dzimuma un vecuma struktūra ir labvēlīgāka nekā vidēji republikas pilsētās, tomēr dzimstības koeficients Rīgā pēdējos gados bijis zemāks nekā citās republikas pilsētās. No savienoto republiku galvaspilsētām tikai Maskavā ir vēl zemāka dzimstība.

Vispārējais dzimstības koeficients, kaut gan to plaši lieto dažādos salīdzinājumos, ir pārāk atkarīgs no iedzīvotāju skaita dzimuma un vecuma sastāva. Lai parādītu precīzāk dzimstības līmeni, aprēķina īpašu koeficientu, visu dzimušo skaitu attiecinot uz sievietēm fertīlajā (15 līdz 49 gadu) vecumā. Šo koeficientu sauc par speciālo dzimstības koeficientu. Šāda koeficienta izmaiņas Latvijā redzamas 51. tabulā.

Speciālais dzimstības koeficients ļoti uzskatāmi parāda dzimstības faktisko intensitāti. Tādējādi redzams, ka pilsētās pēc kara dzimstības līmenis ir augstāks nekā 1934.—1935. gadā (kad tas bija zems sakarā ar ekonomisko krīzi), toties laukos tas ir stipri zemāks nekā pirmskara periodā.

Speciālais dzimstības koeficients visā Latvijā, pilsētās un laukos

Gadi	Dzimušo skaits uz 1000 sievietēm 15—49 gadu vecumā		
	vidēji visā Latvijā	pilsētās	laukos
1934—1935	64	43	80
1960—1961	60	56	70
1964—1965	53	48	63
1965—1966	52	46	64
1966—1967	52	47	64
1967—1968	53	48	62
1968—1969	53	49	62
1969—1970	54	48	64

Laukos speciālais dzimstības koeficients ir ievērojami augstāks nekā pilsētās, tomēr pēc kara tajos tas būtiski pazeminājies. 1934.—1935. gadā laukos bija gandrīz divreiz augstāks speciālais dzimstības koeficients nekā pilsētās, turpretim 1969.—1970. gadā tas laukos pārsniedza pilsētu koeficientu tikai 1,3 reizes.

Speciālais dzimstības koeficients dod iespēju aprēķināt, cik bērnu dzimst vidēji vienai sievietei visas dzīves laikā. To atrod, pareizinot dzimstības koeficientu ar 35 gadiem, t. i., ar fertīlajā vecumā esošo sieviešu gadu skaitu, un dalot ar 1000. Pastāvot 1968.—1970. gada dzimstības līmenim, vidēji katrai republikas sievietei dzimtu 1,9 bērni, pie tam pilsētās — 1,7 un laukos — 2,2 bērni. Redzams, pašreizējais bērnu skaits nav pietiekams pat vienkāršai paaudžu nomaiņai, sevišķi to var teikt par pilsētām. Lai gan lauku sievietēm dzimušo skaits ir lielāks par 2 bērniem, t. i., viņas savā un vīra vietā pēcnācējus atstāj, tomēr, tā kā lauku iedzīvotāju īpatsvars ir

52. tabula

Vispārējie, speciālie un standartizētie dzimstības koeficienti Latvijā

Gadi	Dzimstības vispārējais koeficients		Latvijas speciālais dzimstības koeficients	Latvijas standartizētie dzimstības koeficienti	
	Padomju Savienībā	Latvijā		ar PSRS 1970. gada iedzīvotāju standartu	ar Latvijas 1939. gada iedzīvotāju standartu
1939	36,5	18,5	73,3	70,6	73,3
1960	24,9	16,7	60,1	54,8	57,0
1965	18,4	13,8	51,8	47,8	49,6
1966	18,2	14,0	52,5	48,9	50,9
1967	17,4	13,9	52,3	49,8	51,7
1968	17,3	14,0	53,0	50,7	52,6
1969—1970	17,4	14,2	53,5	51,9	54,5

mazs, tad iedzīvotāju kopskaits republikā atražots netiek.

Lai novērstu iedzīvotāju vecuma sastāva ietekmi uz dzimstības līmeņa aprēķina rezultātu, salīdzinājumam izmanto arī standartizēto dzimstības koeficientu. Latvijas PSR dzimstības līmeni padomju varas laikā salīdzināsim ar pirmskara periodu, ņemdami vērā vecuma sastāvu, kāds Latvijā bija 1939. gadā. Zinādami speciālo dzimstības koeficientu Padomju Savienībā kopumā, salīdzināsim to ar Latvijas speciālo dzimstības koeficientu, par standartu ņemot iedzīvotāju vecuma sastāvu visā valstī (52. tabula).

Standartizētie dzimstības koeficienti tabulā gandrīz sakrīt ar faktiskajiem. Tas nozīmē, ka izskaidrojums zemajam dzimstības līmenim republikā meklējams sieviešu auglībā (vai nu pārāk zema ir laulību auglība, vai arī nepietiekami augsts precēto sieviešu īpatsvars).

Dzimstības rādītāji pa vecuma grupām Latvijā
(dzimušo skaits uz attiecīgās vecuma grupas 1000 sievietēm)

Vecuma grupas	1934.— 1935. g.	1958.— 1959. g.	1964.— 1965. g.	1969.— 1970. g.
15—49 gadi*	64	59	53	53
to skaitā:				
15—19 gadi	13	17	18	27
20—24 „	81	115	112	139
25—29 „	114	121	110	115
30—34 „	100	78	69	67
35—39 „	66	43	32	29
40—44 „	28	13	10	7
45—59 „	5	1	1	1

* Ieskaitot dzimušos jaunākām un vecākām sievietēm.

Tā kā auglība sievietēm visās vecuma grupās nav vienāda, tad bez vispārējiem un speciālajiem dzimstības koeficientiem jāaplūko arī dzimstības koeficienti dažādās vecuma grupās (auglības koeficienti). Šādi aprēķināts dzimstības līmenis dod iespēju labāk noskaidrot, kādās vecuma grupās atsevišķos periodos notikušas lielākās dzimstības izmaiņas un kāds ir dzimstības līmenis dažādās vecuma grupās (53. tabula).

Pēdējo gadu dati rāda, ka tagad paaugstinās dzimstības līmenis jaunākajās iedzīvotāju grupās līdz 25 gadu vecumam, bet pazeminās pēc 30 gadu vecuma. Turklāt laukos dzimstības intensitāte ir augstāka visās vecuma grupās kopumā un katrā no tām.

Gandrīz 70% bērnu dzimst mātēm līdz 30 gadu vecumam. «Visražīgākais» vecums ir sievietēm no 20 līdz 30 gadiem, jo no visiem 1970. gadā dzimušajiem $\frac{2}{3}$ dzimuši šādām mātēm. Pilsētās mātēm līdz 30

Dzimušo sadalījums Padomju Latvijā pēc bērnu skaita mātei (procentos)

	Gadi	Visi dzimušie	No tiem dzimuši kā		
			pirmais bērns	otrais bērns	trešais utt. bērns
Kopā visā republikā	1960	100	51,3	32,2	16,5
	1966	100	52,7	32,0	15,3
	1970	100	52,2	33,4	14,4
Pilsētās	1960	100	57,3	32,5	10,2
	1966	100	59,7	32,0	8,3
	1970	100	58,7	34,0	7,3
Laukos	1960	100	43,6	31,8	24,6
	1966	100	41,9	32,0	26,1
	1970	100	41,0	32,3	26,7

gadu vecumam dzimst 72% bērnu, bet laukos — 66%.

Izmaiņas dzimstībā raksturo arī dzimušo bērnu kārtas skaitlis. Jo biežāk dzimst otrie, trešie utt. bērni, jo dzimstības līmenis ir augstāks. Pretējais vērojams, ja pieaug īpatsvars kārtas skaitlim «pirmais». Sešdesmitajos gados dzimušo bērnu kārtas skaitļus raksturo 54. tabulas rādītāji.

Arvien lielāku īpatsvaru iegūst ģimenes, kam ir viens bērns, bet tādu ģimeņu, kurām ir trīs un vairāk bērnu, paliek arvien mazāk. Sevišķi tas vērojams pilsētnieku ģimenēs. Ilgāku laiku saglabājoties šādam dzimšanas režīmam, izveidojas arī attiecīga lieluma ģimeņu īpatsvars.

Latvijas pilsētās pirmdzimto īpatsvars jau sasniedz 60% no visiem dzimušajiem, bet trešā un turpmāko bērnu īpatsvars ir nokrities zem 10%. Laukos trešais

un turpmākie bērni veido ceturtdaļu no visiem dzimušajiem.

Dzimušo bērnu kārtas skaitlis cieši saistīts ar mātes vecumu. Jo vairāk mātēm gadu, jo retāk ģimenēs ir tikai pirmdzimtie. Otrie bērni visbiežāk dzimst sievietēm 30—34 gadu vecumā. Otro bērnu dzimšanas biežums strauji samazinās pēc šī vecuma, un, jo tālāk no tā, jo straujāk (izņemot sievietes pāri par 45 gadiem). Trešie un turpmākie bērni visbiežāk dzimst sievietēm pēc trīsdesmit gadu vecuma. Ceturtais, piektais un turpmākie bērni, ja tādi vispār ir, visbiežāk dzimst sievietēm pēc 40 gadu sasniegšanas.

Zināmu ieskatu par dzimstības intensitāti var gūt, ja salīdzina kaut kādā gadā dzimušo skaitu ar tajā pašā gadā noslēgto laulību skaitu. Protams, lielākā daļa attiecīgā gada laulību dod pēcnācējus nākamajos gados. Tomēr, tā kā laulības un dzimstība notiek nepārtraukti, katru gadu atkārtojoties ar zināmu likumsakarību, tad šādu rādītāju lieto. Pirmspadomju laikposmā — cariskās Krievijas laikā Kurzemē šis rādītājs bija 3,4, bet Vidzemē — 3,1 — pats zemākais visās guberņās.¹ 1960. gadā dzimušo bērnu skaits Padomju Latvijā attiecībā pret visu laulību skaitu bija 1,56, 1965. gadā — tieši puse no šī rādītāja pirmsrevolūcijas laikā Vidzemē — 1,55, 1970. gadā — 1,43. Šie rādītāji liecina par laulību auglības ievērojamu mazināšanos mūsu republikas teritorijā.

Zināmu interesi var radīt dzimušo sadalījums pēc māšu tautības (55. tabula).

Dzimušo bērnu skaits pēc māšu tautības rāda, ka sakarā ar dažādo dzimstības līmeni pēc tautībām republikas iedzīvotāju nacionālajā sastāvā notiek zi-

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет. М., Госстатиздат, 1956, с. 183.

Dzimušo skaita sadalījums pēc māšu tautības
(procentos no kopsummas)

	Tautība sievietēm 1959. g.	Dzimušo skaits 1960. g.	Tautība sievietēm 1970. g.	Dzimušo skaits 1970. g.
Pavisam	100	100	100	100
to skaitā:				
latvietēm	62,3	55,6	57,9	54,9
krievietēm	26,6	30,5	29,5	28,6
baltkrievietēm	2,9	5,1	3,9	5,9
polietēm	3,0	2,7	2,9	3,1
lietuvietēm	1,4	2,4	1,6	2,5
ukrainietēm	1,2	1,5	1,6	2,4
ebrejiētēm	1,7	1,1	1,5	1,1
pārējām	0,9	1,1	1,1	1,5

nāmas strukturālas izmaiņas. 1959. gada tautas skaitīšanā tika konstatēts, ka mūsu republikā īpatsvars latvietēm ir 62%. 1970. gadā tas bija 58%. Tabulā uzrādītajos gados latviešu tautības mātēm ir dzimuši apmēram 55% no visiem republikā dzimušajiem bērniem. Tas nozīmē, ka republikas galvenās tautības bērnu īpatsvars ir mazāks nekā šīs tautības iedzīvotāju īpatsvars. Otrās lielākās tautības — krievu dzimstības īpatsvars ir apmēram šīs tautības iedzīvotāju īpatsvara līmenī.

Pārējo tautību dzimstības ietekme uz iedzīvotāju nacionālo sastāvu Latvijā nav kaut cik nozīmīga, jo, pēc 1970. gada datiem, tās visas kopā veido tikai 13% iedzīvotāju kopskaita. Divām tautībām — baltkrieviem un lietuviešiem — dzimušo īpatsvars ir krietni vien lielāks nekā šo tautību īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā. Citām divām tautībām — ukrai-

20 līdz 59 gadus veco iedzīvotāju īpatsvars
Latvijas iedzīvotāju kopskaitā
(procentos)

Gadi	Kopā	Vīrieši	Sievietes
1920	48,7	46,0	50,9
1930	55,2	54,0	56,3
1935	55,7	54,5	56,7
1959	55,1	54,0	55,9
1970	54,0	54,5	53,6

ņiem un poļiem — dzimstība ir nedaudz intensīvāka nekā to īpatsvars republikas iedzīvotājos, bet ebreju dzimstības intensitāte — zemāka.

Dzimstības vispārējais līmenis, speciālais dzimstības koeficients, dzimstības koeficienti pa vecuma grupām, dzimušo bērnu kārtas skaitlis u. c. rādītāji liecina, ka Latvijā dzimstība ir mazāka nekā pirms otrā pasaules kara, un pēdējos gados tā ir vēl mazāka nekā sešdesmito gadu sākumā. Vai var izskaidrot dzimstības samazināšanos ar lielajām izmaiņām, kuras kara rezultātā notikušas iedzīvotāju sastāvā?

Nenoliedzami, ka karš, izmaiņdams iedzīvotāju sastāvu, nevarēja neietekmēt dzimstības līmeni republikā. Taču to ietekmēja ne jau visas izmaiņas iedzīvotāju sastāvā. Praktiski dzimstība atkarīga galvenokārt no iedzīvotājiem vidējā vecumā. Lai noskaidrotu, kādas izmaiņas šajā ziņā notikušas Latvijas iedzīvotāju sastāvā, izmantosim attiecīgos datus (56. tabula).

Salīdzinājumā ar 1920. gadu 1959. un 1970. gadā vidējās vecuma grupas īpatsvars ir palielinājies, bet salīdzinājumā ar 1935. gadu — nedaudz samazinājies.

15 līdz 49 gadus veco sieviešu skaits Latvijā
un tā īpatsvars visu sieviešu kopskaitā

Gadi	Tūkst. cilvēku	Īpatsvars procentos
1920	444,3	51,0
1930	543,6	53,8
1935	527,5	50,9
1959	591,5	50,4
1970	628,1	48,9

20 līdz 59 gadus veco iedzīvotāju īpatsvars visu iedzīvotāju kopskaitā — kā vīriešu, tā sieviešu — salīdzinājumā ar trīsdesmitajiem gadiem izmainījies maz. Tātad otrā pasaules kara sekas nevarēja kaut cik nopietni ietekmēt izmaiņas dzimstības līmenī.

Dzimstības līmeņa izmaiņas var, protams, radīt fertīlajā vecumā esošo sieviešu īpatsvara izmaiņas. Šīs iedzīvotāju grupas īpatsvara izmaiņas redzamas 57. tabulā.

1970. gadā sieviešu fertīlajā vecumā bija vairāk, nekā konstatēts visās iepriekšējās tautas skaitīšanās, bet viņu īpatsvars visu sieviešu kopskaitā bija samazinājies par 2,0 punktiem attiecībā pret 1935. gadu un par 1,5 punktiem attiecībā pret 1959. gadu.

Vēl vairāk nekā fertīlajā vecumā esošais sieviešu skaits un īpatsvars dzimstības līmeni ietekmē laulībā sastāvošo šāda vecuma sieviešu skaits un īpatsvars. Dati rāda, ka 1935. gadā fertīlajā vecumā esošo precēto sieviešu skaits bija 271,4 tūkst. jeb 26,1% no visām sievietēm, bet 1959. gadā šādu sieviešu bija 332,3 tūkst. jeb 27,5% un 1970. gadā 402,5 tūkst. jeb 31,4%. Tātad 1959. gadā un sevišķi 1970. gadā tādu sieviešu skaits un īpatsvars, no kurām tieši atkarīgs dzimstības līmenis, bija lielāks nekā 1935. gadā.

Laulībā sastāvošo iedzīvotāju īpatsvars Latvijā
(procentos)

Gadi	Vīrieši	Sievietes
1920	38,5	33,5
1930	41,2	36,5
1935	42,5	37,7
1959	48,2	39,8
1970	51,6	44,1

Vispār laulībā sastāvošo iedzīvotāju īpatsvars tagad ir lielāks nekā agrāk. To rāda 58. tabulas dati.

Raksturīgi, ka visās tautas skaitīšanās ir konstatēts: to iedzīvotāju īpatsvars, kuri sastāv laulībā, ir lielāks, nekā bijis iepriekšējā skaitīšanās. Liels šā īpatsvara pieaugums bija noticis starp pēdējam tautas skaitīšanās. Sevišķi to var teikt par sievietēm.

Dzimstības līmeņa pazemināšanos Padomju Latvijā nevar izskaidrot ar pārmaiņām iedzīvotāju sastāvā, jo daudzi iedzīvotāju sastāva rādītāji 1959. un 1970. gadā bija pat labvēlīgāki nekā pirms kara. Tā tas ir ar vidējos gados esošajiem iedzīvotājiem un laulībā sastāvošo īpatsvaru. Pat tāds rādītājs kā fertilitā vecuma sieviešu īpatsvars, kas nedaudz bija samazinājies 1970. gadā, praktiski nevarēja ietekmēt vispārējā dzimstības līmeņa izmaiņas sešdesmito gadu sākumā.

Latvijas PSR pēdējo gadu demogrāfijas vēsturē īpašu vietu ieņem 1970. gads. Tajā pēc dzimstības straujas krišanās perioda (1960.—1965. g.) un zināmas stabilizācijas (1966.—1969. g.) pirmo reizi dzimstības koeficients uzrāda tendenci paaugstināties: uz 1000 iedzīvotājiem 1969. gadā ir dzimuši 14,0,

bet 1970. gadā jau 14,5 un 1971. gadā vēl vairāk — 14,7.

Tāds pagrieziens bija paredzams sakarā ar republikas iedzīvotāju demogrāfiskā sastāva izmaiņām. Pēdējos gados iedzīvotāju sastāvā jau ir samērā daudz cilvēku, kuri dzimuši četrdesmito gadu pašās beigās un piecdesmito gadu sākumā. Pašlaik viņi ir vecumā, kad tiem pašiem ir bērni.

Iedzīvotāju sastāva analīze tomēr rāda, ka dzimstības palielināšanās demogrāfiskais faktors darboies tikai zināmu laiku — apmēram līdz 1980.—1982. gadam. Pēc tam gaidāma nākamo tēvu un māšu skaita samazināšanās. To nosacīs nelielā dzimstība 1961.—1969. gada periodā.

Tā kā dzimstības līmeņa pazemināšanos pēc kara un sevišķi sešdesmito gadu pirmajā pusē nevar izskaidrot ar iedzīvotāju sastāva demogrāfiska rakstura izmaiņām, tad tās cēloņi jāmeklē citur.

Latvijā sasniegtais kultūras līmenis deva iespēju iedzīvotājiem regulēt bērnu skaitu ģimenēs jau pagājušā gadsimta otrajā pusē. Ģimenes visu laiku «plānojušas» savu bērnu skaitu. Panākumi medicīniski sanitāro apstākļu uzlabošanā Padomju Latvijā tagad bērnu mirstības līmeni ļoti pazeminājuši. Bērnu skaitu ģimenes regulē joprojām pēc saviem ieskatiem. Šos ieskatus un to izmaiņas noteic sociālekonomiskie apstākļi.

Tāpēc dzimstības problēmas atrisinājuma atslēga Padomju Latvijā jāmeklē nevis iedzīvotāju sastāva izmaiņās vai citos demogrāfiskajos rādītājos, bet gan sociālekonomiskajos apstākļos.

2. Pārmaiņas sociālekonomiskajos apstākļos

Aplūkodami iedzīvotāju skaitu un kustību Latvijā pirmspadomju periodā, parādījām, kā sociālekonomiskie u. c. apstākļi ietekmēja demogrāfiskos procesus, to skaitā arī dzimstību.

Lai noskaidrotu sociālekonomisko apstākļu ietekmi uz dzimstību pašreiz, pirmām kārtām ir jāanalizē dažādas šo apstākļu izmaiņas. Reizē ar to arī jānoskaidro, kā šīs izmaiņas novērtē iedzīvotāji un kā viņi uz tām reaģē.

Demogrāfiskā situācija sešdesmitajos gados prasīja, lai sīki tiktu izpētīts nenormālais stāvoklis dzimstības ziņā un lai tas tiktu uzlabots. Tāpēc PSRS Centrālās statistikas pārvaldes Zinātniskās pētniecības institūta Latvijas nodaļa kopā ar LPSR Veselības aizsardzības ministriju 1966.—1968. gadā izdarīja vairākas aptaujas, pētījot dzimstības jautājumus.

Pirms uzsāka šīs aptaujas, bija jāizvēlas iedzīvotāju kontingents, kuru aptaujājot varētu gūt vajadzīgos rezultātus. Par tādu kontingentu pēc attiecīgām konsultācijām tika izraudzītas sievietes, kuras reģistrējušas laulību 1959. gadā. Šo gadu izvēlējās tāpēc, ka 1966.—1967. gadā, kad izdarīja aptauju, no laulības reģistrēšanas jau bija pagājuši 7—8 gadi. Tas ir pietiekams laiks, lai jaunās ģimenes būtu pamatvilcienos noformējušas, un turklāt tām ir vēl laiks bērnu skaitu palielināt. Izvēlētais gads bija izdevīgs vēl tāpēc, ka tajā notika tautas skaitīšana. Iegūtie aptaujas materiāli ir salīdzināmi ar tautas skaitīšanas datiem, un tādējādi tos var attiecināt uz pārējām, citos gados noslēgtām laulībām.

Tika aptaujāti 14 tūkstoši cilvēku, tādējādi aptverot

60% no visiem 1959. gadā laulību reģistrējušajiem pāriem. Šī aptauja ir viena no plašākajām Padomju Savienībā.

Izmantodami statistikas datus, veiktās aptaujas materiālus un attiecīgo literatūru, izanalizēsim sociāl-ekonomisko apstākļu ietekmi uz dzimstības pārmaiņām Padomju Latvijā. To darīdami, mēģināsim izvirzīt galvenos priekšlikumus, kuru īstenošana varētu veicināt dzimstības līmeņa paaugstināšanos.

a) Sieviešu iekļaušanās tautas saimniecības darbā

Vesels apstākļu komplekss, kas nenoliedzami ietekmējis un ietekmē dzimstības līmeni, ir lielās izmaiņas, kas notikušas sievietes sabiedriskajā stāvoklī. Nevar salīdzināt sievietes sabiedrisko stāvokli, kāds bija buržuāziskajā Latvijā, ar to, kāds ir tagad.

Padomju vara devusi iespēju sievietēm plaši piedalīties sabiedriskajā ražošanā un valsts pārvaldīšanā. Tautas saimniecībā nodarbināto sieviešu skaits un īpatsvars Padomju Latvijā nemitīgi palielinājies. No visiem nodarbinātajiem strādniekiem un kalpotājiem 1950. gadā sieviešu bija 45%, 1960. gadā — 49% un 1970. gadā — 53%.¹ 1970. gadā vairāk nekā 90% darba spējīgo sieviešu strādāja tautas saimniecībā vai arī mācījās.

Kā izriet no Fabriku un rūpnīcu inspekcijas datiem, 1913. gadā Latvijā no visiem nodarbinātajiem strādnieču īpatsvars bija 31%. 1935. gada amatniecības un rūpniecības skaitīšana parādīja, ka strād-

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 295. lpp.

nieču bija 41%.¹ Buržuāziskajā Latvijā sievietes pil-
sētās visvairāk strādāja tekstilrūpniecībā, šūšanas,
apavu un pārtikas rūpniecībā.

No visiem nodarbinātajiem strādniekiem un kal-
potājiem pašreiz sievietes sastāda mazliet vairāk par
pusi, bet daudzās nozarēs, īpaši neražojošā sfērā (ve-
selības aizsardzībā, izglītības iestādēs, tirdzniecībā
un sabiedriskajā ēdināšanā) sieviešu īpatsvars sa-
sniedzis vai pat pārsniedzis $\frac{3}{4}$ no šajās nozarēs no-
darbināto cilvēku skaita.

Sieviešu nodarbinātības līmeņa paaugstināšanos
un viņu iesaistīšanos dažādās tautas saimniecības
nozarēs veicinājuši vairāki objektīvi faktori.

Pirmkārt, jāatzīmē, ka pēc kara un sevišķi pēc
lauksaimniecības kolektivizācijas Latvijā bija daudz
sabiedriskajā ražošanā nenodarbinātu sieviešu. Tā
kā kara un tā seku rezultātā sieviešu īpatsvars visu
iedzīvotāju kopskaitā bija daudz lielāks par vīriešu
īpatsvaru, tad sabiedriskajā ražošanā un mācībās ne-
iesaistītās sievietes veidoja pašu lielāko darbaspēka
rezervi tautas saimniecībā.

Otrkārt, tautas saimniecības attīstība prasīja ar-
vien jaunas darba rokas. Vajadzību pēc tām neva-
rēja apmierināt tikai ar vīriešu darbaspēku vien, vei-
cinot iedzīvotāju mehānisko pieaugumu. Radās plašas
iespējas iesaistīt nelauksaimnieciskajās nozarēs sa-
biedriskajā ražošanā vēl nestrādājošās sievietes.

Treškārt, pozitīvās sociālās pārmaiņas, kas nodro-
šināja sievietēm vienādas tiesības uz darbu un vie-
nādu atalgojumu, vienādas tiesības uz izglītību, kā
arī jebkuras kvalifikācijas un specialitātes iegūšanu,
lielā mērā veicināja sieviešu iesaistīšanos sabiedris-
kajā ražošanā.

¹ Latvijas amatniecība un rūpniecība 1935. gadā. R., 1939,
25. lpp.

Ceturtkārt, kā rāda arī citu sociālistisko valstu pieredze¹, svarīga nozīme sieviešu iesaistīšanā sabiedriskajā ražošanā bija vēl materiālajiem faktoriem. Sociālistisko valstu ekonomiskās attīstības objektīvās un subjektīvās grūtības pēc kara, kā arī nepieciešamība prāvus līdzekļus veltīt uzkrājumam neļāva pietiekami strauji palielināt strādātāju darba algu. Šādos apstākļos sievietes piedalīšanās sabiedriskajā ražošanā deva iespēju ģimenei gūt papildu ienākumus un nodrošināja dzīves līmeņa paaugstināšanos.

Padomju vara devusi visiem Latvijas iedzīvotājiem iespēju iegūt izglītību jebkurā specialitātē, dabūt darbu tajā, aktīvi piedalīties valsts pārvaldīšanā un sabiedriskajā darbībā. Visvairāk no tā ieguvušas sievietes. Tik kardinālas pārmaiņas sieviešu dzīvē, pie tam nedaudzu gadu laikā, nevarēja nemainīt viņu attieksmi ne tikai pret sabiedrību vispār, bet arī pret ģimeni. Pārmainījās sievietes interešu sfēra, tā kļuva plašāka, daudzveidīgāka. Protams, mazāk laika un arī iespēju palika nodarboties ar ģimeni.

Vislabāk būtu, ja sieviete aktīvu darbu sabiedriskajā ražošanā varētu pilnīgi savienot ar mātes pienākumiem. Šī problēma patlaban ir atrisināta tikai daļēji.

Sieviete, kas gadsimtiem ilgi, no paaudzes paaudzē, bijusi piekalta pie ģimenes pavarda un bērniem, atradusies ekonomiskā un citādā atkarībā no vīra, ir kļuvusi par cilvēku, ar kuru sabiedrība pilnīgi rēķinās. Sabiedrība uztic sievietei tādus pienākumus, par kādiem viņa agrāk nevarēja ne sapņot. Tai ir tāds darba lauks un pienākumi, kas pilnīgi atbilst viņas izaugušajām prasībām. Sabiedrība daudz aug-

¹ Дегтярь Л. С. Трудовые ресурсы и их использование в зарубежных социалистических странах — членах СЭВ. М., Изд-во «Наука», 1969, с. 112.

stāk novērtē un labāk atalgo (turklāt ne tikai materiāli vien) sievietes veikto darbu, nekā agrāk to varēja vīrs un ģimene. Ar to sievietes ir pilnīgi apmierinātas. Tāpēc sociālisma apstākļos viņas masveidīgi no mājsaimniecības pārgājušas darbā rūpnīcās, iestādēs, organizācijās, institūtos un valsts pārvaldes aparātā.

Ir izdarīti pētījumi, lai noskaidrotu, kāpēc sievietes sociālistiskajā sabiedrībā daudz plašāk nekā kapitālistiskajās valstīs iekļaujas ražošanā. Tādi pētījumi veikti arī čehu un poļu kopējā darbā par tematu: «Precēta sieviete ģimenē un darbā».¹

Viens no sociālistiskās sabiedrības demogrāfiskās politikas uzdevumiem ir nodrošināt līdzsvaru starp sieviešu nodarbinātību sabiedriskajā ražošanā un viņu iespējām pildīt mātes pienākumus. Par to, ka darbs sabiedriskajā ražošanā ir vienīgais līdzeklis, kā atbrīvot sievieti no virtuves verdzības, visi ir vienis prātis. Tomēr, lai strādājoša sieviete varētu bez lielām grūtībām arī izaudzināt vairākus bērnus, — tas vēl nav panākts.

Mātes, kurām reizē jāpilda savas funkcijas sabiedriskajā ražošanā un ģimenē, pašreizējos apstākļos to var tikai ar lielu fizisko piepūli un nervu sasprindzinājumu. Tāpēc sievietes, lai kaut daļēji sev atvieglotu rūpes par ģimeni, cenšas aprobežoties ar 1—2 bērniem.

Čehu un poļu demogrāfu kopīgajā socioloģiskajā pētījumā ir mēģināts noskaidrot, kāpēc sievietes labprāt piedalās sabiedriskajā ražošanā. Atbildēm uz aptaujas anketām ir divējādi motīvi — iekšējie un ārējie.

¹ Prokopec I. Vdāná žena v rodině a zeměstnání — 1961 (přehled o základních výsledcích průzkumu). — «Demografie», 1963, № 1, str. 17.—29.; № 2, str. 109.—119.

Pirmā veida motīvi: sievietē, kam ir attiecīga izglītība un kas apguvusi zināmu specialitāti, grib savas zināšanas pielietot. Tā nevēlas būt pilnīgi atkarīga no vīra. Sievietes pārliecinātas, ka viņu darbs sabiedrībai ir vajadzīgs.

No ārējiem motīviem, kas sievietes pamudinājuši iesaistīties sabiedriskajā ražošanā, pirmajā vietā ir finansiālie apsvērumi. Ar savu iesaistīšanos tautas saimniecībā, sabiedriskajā ražošanā sieva palīdz ātrāk uzlabot ģimenes materiālo stāvokli.

Tātad bez iekšējiem motīviem, kas tiek nodrošināti ar sievietes tiesībām piedalīties sabiedriskajā ražošanā un valsts pārvaldīšanā, šīs tiesības reāli garantējot, ir arī ārējie, kas pamudina sievietes sagatavoties sabiedriskajai ražošanai un visādi veicina viņu plašu iesaistīšanos darbā.

Taču darbs sabiedriskajā ražošanā sievietei ne tikai sagādā prieku un apmierinājumu, bet uzliek arī pienākumus. Sieviete jāierodas darbā noteiktajā laikā un jāstrādā paredzētās stundas. Bet kas tad notiek mājās? Lielākā daļa sieviešu darba spējīgajā vecumā ir reizē arī sievas, ģimenes mātes. Kā uz sievietes «aiziešanu no mājas» reagē vīrs un bērni?

Līdz ar sievas iesaistīšanos sabiedriskajā ražošanā stipri izmainījusies viņas attieksme pret ģimenes pavardu. Agrāk sievietei tas bija pirmajā vietā un veidoja visu dzīves saturu, turpretim tagad ģimenei atliek galvenokārt no darba brīvās stundas un dienas.

Liela nozīme tagad ir tam, kādu atbalstu sabiedrība sniedz sievietei ģimenes jautājumu risināšanā. Ko sieviete, kas ik dienu aizņemta darbā, gaida no sabiedrības? Pirmām kārtām lai tā palīdzētu risināt bērnu uzraudzības un audzināšanas, kā arī ģimenes apgādes jautājumus.

Rūpēdamās par materiālo un kultūras labumu ra-

žošanu, sabiedrība līdz šim domājusi galvenokārt par to, lai sievietei būtu darba vieta. Tāpēc par maz vēl bērnu iestāžu, nepietiekami gādāts, lai uzlabotos tirdzniecība, sabiedriskā ēdināšana, sadzīves pakalpojumi un transports. Izveidojusies zināma disproporcija: no vienas puses, sievietes rokas atrautas no ģimenes, no otras — nepietiekami kompensēta šo roku aizstāšana un darba atvieglināšana ģimenē. Tā kā problēmas atrisinājums visas sabiedrības mērogā aizkavējies, tad sievietes stihiski, ciktāl tas atkarīgs no viņām, mēģinājušas atvieglot savas rūpes par ģimeni, ierobežojot tās skaitlisko augšanu. Protams, rūpēties tikai par vienu diviem bērniem ir daudz vieglāk nekā par vairākiem.

Jautājums par sievietes nodarbinātību ražošanā un bērnu skaitu vēl nav pietiekami izpētīts. Tomēr tas, kas šai ziņā jau darīts mūsu republikā, visā Padomju zemē un ārzemēs, dod iespēju secināt, ka tautas saimniecībā nodarbinātajām sievietēm kopumā ir mazāk bērnu nekā nestrādājošām.

Taču jāatzīmē, ka sakars starp nodarbinātību tautas saimniecībā un dzimstības līmeni neizpaužas pārāk tieši. Acīmredzot starp sieviešu nodarbinātību sabiedriskajā ražošanā un dzimstības līmeni ierindojas vēl vairāki citi ekonomiskie, sociālie un morālie faktori.

Viens no šādiem faktoriem, kas lielā mērā grozījis sievietes attieksmi pret bērnu skaitu un dzimstību ģimenē, ir izmaiņas materiālās labklājības līmenī.

b) Materiālās labklājības pallellnāšanās

Dzimstības līmenis ir zināmā sakarā ar sasniegto materiālās labklājības līmeni. Jau K. Markss, pēti-

dams jautājumu par attiecībām starp strādnieku labklājību un dzimstības līmeni, konstatēja likumsakarību, ka ne tikai dzimstības un mirstības gadījumu skaits, bet arī ģimenes locekļu skaits ir apgriezti proporcionāls darba algas lielumam, t. i., dzīvei nepieciešamo līdzekļu masai, kāda ir atsevišķu strādnieku kategoriju rīcībā.¹ Tātad K. Markss formulējis likumsakarību, ka dzimstība ir apgriezti proporcionāla iedzīvotāju materiālās labklājības līmenim.

Dzimstības problēmu pētīšanā nav pieļaujama vienkāršota, dogmatiska dzimstības un materiālās labklājības kopsakara izpratne. Šī kopsakara noskaidrošanas nolūkos jau veikti daudzi speciāli pētījumi, taču teorētiski pietiekami pamatotu secinājumu vēl nav. Tas ir tāpēc, ka ļoti grūti konstatēt dzimstības līmeņa tiešu atkarību no materiālās labklājības līmeņa. Sevišķi grūti šādu atkarību ir konstatēt zemas dzimstības intensitātes apstākļos. Tā tas ir arī Padomju Latvijā, kur starpība starp dažādiem iedzīvotāju materiālās labklājības līmeņiem raksturojas ar bērnu vidējo skaitu, kas atšķiras tikai par dažām desmitdaļām.

Tā kā kopsakara noskaidrošanai starp materiālas dabas faktoriem un dzimstību masveida statistikas datu bieži vien trūkst vai arī tie nav tieši salīdzināmi, tad šādas likumsakarības pēti ar dažādu speciālu aptauju palīdzību. Tādas aptaujas izdarītas mūsu valstī, citās sociālistiskajās zemēs un arī kapitālistiskajā pasaulē.

«Tīrā veidā» konstatēt materiālās labklājības un dzimstības biežuma sakaru ir grūti, pat neiespējami. Tāds rādītājs kā ienākumu apmēri pats par sevi vēl pilnīgi neraksturo materiālās labklājības pakāpi. Pa-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 23, с. 658.

rasti līdz ar materiālās labklājības palielināšanos aug arī iedzīvotāju kultūras līmenis, bet sakarā ar to — cilvēku vajadzības un morālā atbildība par bērnu audzināšanu. Tāpēc visi šie jautājumi jāizskata kompleksi.

Kā materiālās labklājības un kultūras līmeņa, tā arī pārējo sociālekonomisko apstākļu ietekmi uz dzimstību nevar konstatēt tieši, jo šī ietekme īstenojas ar cilvēku apziņas starpniecību.

Apgrieztā proporcija starp materiālās labklājības līmeni un bērnu skaitu ģimenē ir spēkā arī mūsu dienās visā Padomju Savienībā. Sešdesmitajos gados strauji auga iedzīvotāju materiālā labklājība, ievērojami palielinājās patēriņa fonds, uzlabojās dzīvokļu apstākļi. Un tajā pašā laikā strauji samazinājās dzimstības līmenis. Vismāk dzimstība bija tajās savienotajās republikās, kurās nacionālais ienākums un nacionālās bagātības apmēri bija vislielākie.¹

Analoģisks process norisinājies arī Latvijā. Nacionālais ienākums uz iedzīvotāju no 937 rubļ. 1960. gadā bija pieaudzis uz 1547 rubļ. 1970. gadā (attiecīgo gadu cenās) jeb par 83% salīdzināmās cenās.² Vidējā darba alga strādniekiem un kalpotājiem mūsu republikā 1970. gadā bija par 56% augstāka nekā 1960. gadā un sasniedza 169,0 rubļ. (kopā ar izmaksām un atvieglojumiem no sabiedriskajiem patēriņa fondiem)³. Strādājošo kolhoznieku ienākumi no kolhozu sabiedriskās saimniecības 1960.—1970. gada laikā bija gandrīz trīskāršojušies. Tajā pašā

¹ Valstu grupējumā pēc nacionālā ienākuma apmēriem uz vienu iedzīvotāju un pēc dzimstības līmeņa sešdesmito gadu sākumā uzskatāmi parādās apgrieztā proporcija. (ANO dati par 83 valstīm, kurās statistiskā uzskaitē pilnīga.)

² Латвийская ССР в 1970 году. Р., 1971, с. 279.

³ Турпат, с. 286.

laikā dzimstības koeficients bija samazinājies no 16,7 uz 14,5 jeb par 13%.

Ievērojama loma kopējā dzīves līmeņa paaugstināšanā ir izlīdzināšanās procesam, kura rezultātā augstāk atalgoto strādātāju skaits palielinās ātrāk nekā zemāk atalgoto; kvalificēto strādnieku skaits aug straujāk nekā nekvalificēto; rūpniecībā nodarbināto skaits palielinās ātrāk nekā lauksaimniecībā nodarbināto utt.

Līdz ar materiālās labklājības palielināšanos Padomju Savienībā sešdesmitajos gados auga iedzīvotāju pieprasījums un patēriņš. No vienas puses, strauji palielinājās materiālās un kultūras vajadzības, no otras — radās arvien jaunas iespējas šīs vajadzības apmierināt. Nāca pārdošanā arvien vairāk patēriņa priekšmetu, paaugstinājās to kvalitāte un paplašinājās sortiments, attīstījās dzīvokļu un vārsnīcu celtniecība, masveidīgs kļuva tūrisms, iedzīvotāji arvien biežāk iegādājās ilga patēriņa priekšmetus — televizorus, saldējamus skapjus, motociklus un automobiļus. Lai visu nepieciešamo varētu iegādāties, ģimenēm rūpīgāk bija jāplāno savs budžets un līdz ar to jāapsver vēlmais bērnu skaits.

Iedzīvotāji, izšķirdamies starp dzīves ērtību nodrošināšanu un brīvā laika iegūšanu, no vienas puses, un bērnu skaita palielināšanu, no otras, arvien biežāk to dara tā, ka ierobežo bērnu skaitu. Tādējādi tautas labklājības straujais pieaugums un ārpusdarba laika palielināšanās sakarā ar pāreju uz piecu dienu darba nedēļu objektīvi veicinājuši dzimstības līmeņa krišanos. Nav tomēr nekāda pamata izdarīt secinājumu, ka ienākumu palielināšanās pati par sevi jau sekmē dzimstības samazināšanos.

Pētījot jautājumu par materiālo faktoru ietekmi uz dzimstības biežumu, Padomju Latvijā organizētājā

dzimstības jautājumu aptaujā tika noskaidroti mēneša vidējie ienākumi sievai, vīram un ģimenes locekļiem.

Aptauja parādīja, ka, sākot ar laulībā stāšanās gadu (1959), ģimeņu kopējie ienākumi nepārtraukti auguši. Tomēr šis pieaugums ir bijis zemāks nekā ģimenes locekļu skaita pieaugums, kas izskaidrojams ar bērnu dzimšanu.

Ģimenē, kas sastāv no vīra un sievas, rodoties pirmajam bērnam, vidējie ienākumi uz ģimenes locekli samazinās visstraujāk — par $\frac{1}{3}$. Katrs turpmākais bērns samazina šos vidējos ienākumus arvien mazāk — otrais par $\frac{1}{4}$, trešais par $\frac{1}{5}$ utt.

Aptaujas laikā tika iegūtas ziņas par vīra vidējiem mēneša ienākumiem. 1965. gadā vīra ienākumi visbiežāk bija no 100 līdz 150 rbļ. mēnesī. Šādi ienākumi bija apmēram pusei ģimeņu. Tādai ienākumu ziņā vidējai grupai bija raksturīgas viena divu bērnu ģimenes, tomēr visbiežāk — viena bērna. Grupā, kurā vīra ienākumi ir līdz 100 rbļ. mēnesī, ģimenēs biežāk nekā pārējās mēdz būt divi, trīs un vairāki bērni. Ja vīra ienākumi pārsniedz 200 rbļ. mēnesī, tad divu bērnu ģimenes ir nedaudz biežāk nekā vidējā grupā.

Acīmredzot pastāv zināma robežlīnija, kuru pārsniedzot vajadzības vairāk sakrīt ar iespējām tās apmierināt. Un tāpēc ģimenēs ar augstākiem ienākumiem bija vērojams, ka līdz ar ienākumu palielināšanos pieaug arī bērnu skaits. Raksturīgs pēc aptaujā iegūtajiem rezultātiem arī tas, ka, palielinoties vīru ienākumiem, proporcionāli samazinās bezbērnu ģimeņu skaits. Interesanti atzīmēt, ka atsevišķās valstīs (ASV, Zviedrija, VFR) konstatēta tieša sakarība starp materiālās labklājības līmeni zināmās

iedzīvotāju grupās un dzimstību. Jādomā, ka šai sakarībai ir vēsturisks raksturs.

Pamatojoties uz aptaujas materiāliem, tika izpētīta arī sievas darba algas un bērnu skaita sakarība. Arī šeit izpaužas apgrieztās proporcionalitātes sakarība — mātēm ar zemāko darba algu biežāk ir 2—3 un vairāk bērnu, bet mātēm, kam vidēji ienākumi, — lielāko tiesu viens vai divi bērni. Līdz ar to, ka sievas darba alga pārsniedz 150 rubļu mēnesī, vērojama tendence bērnu skaitam ģimenēs palielināties.

Jākonstatē, ka dzimstības līmenis un bērnu skaits ģimenēs ir tiešā sakarībā nevis ar sasniegto labklājības līmeni, bet gan ar vajadzību apmierināšanas pakāpi. Tas nozīmē, ka zināmā laika posmā palielinās distance starp iedzīvotāju vajadzībām un to apmierināšanas pakāpi. Un tāpēc, kaut arī notiek vispārēja labklājības līmeņa paaugstināšanās, dzimstības līmenis krītas. Pēc tam kad tālākas attīstības gaitā galvenās vajadzības ir apmierinātas, distancei starp vajadzībām un to apmierināšanas pakāpi pakāpeniski jāsamazinās un dzimstības intensitātei jāstabilizējas vai pat jāpaaugstinās.

Šo jautājumu noskaidrošanai bija vajadzīgi teorētiski argumenti, tāpēc ka pašlaik vēl trūkst objektīvā kritērija un mērvienības iedzīvotāju vajadzību noteikšanai un to apmierināšanas pakāpes konstatēšanai. Taču rezultāti, ko devušas dažādās aptaujas iedzīvotāju pirk spējas un pieprasījuma pētīšanā, ļauj aptuveni spriest par šo procesu norisi mūsu zemē.¹

Tomēr nav jāaizmirst arī subjektīvais faktors. Kaut mūsu rīcībā būtu visprecīzākie rādītāji par iedzīvotāju

¹ Страздина П. Развитие товарооборота и потребление населения. — В сб.: Потребление и спрос населения. Р., 1970, с. 23—33.

vajadzību apmierināšanas pakāpi un raksturu, tomēr sakarību starp labklājības paaugstināšanos un dzimstību mēs nevarētu izteikt kā funkcionālu sakarību, t. i., nevarētu apgalvot, ka, noteiktā apmērā izmainoties vajadzību apmierināšanas pakāpei, attiecīgi izmainīsies arī dzimstības līmenis.

c) Kultūras līmeņa celšanās

Daudzi pētījumi, kas veikti, lai noskaidrotu dažādu sociālekonomisko faktoru ietekmi uz dzimstību, likuši secināt, ka laulāto kultūras un izglītības līmenis ir viens no vissvarīgākajiem dzimstības līmeni diferencējošiem faktoriem. Pie tam sakarība šeit ir apgriezta: jo augstāks izglītības līmenis, jo zemāka ir dzimstība, un otrādi.

Arī starp iedzīvotāju materiālās labklājības līmeni un kultūras līmeni ir sakarība; tā visbiežāk ir tieša. Sociālismā tā izpaužas noteiktāk nekā kapitalismā.

Sociālisma apstākļos darba algas sistēmā jau pašos pamatos paredzēts lielāks atalgojums augstāk kvalificētiem un vairāk izglītotiem cilvēkiem. Pie tam jāuzsver, ka sociālistiskajā sabiedrībā darbs un atalgojums par to ir galvenais materiālās labklājības avots, turpretim kapitālistiskajā sabiedrībā par darbu kā labklājības avotu var nelīkties zinīs, ja ir ienākums no kapitāla. Un tas ne vienmēr ir cilvēkiem ar augstu kultūras līmeni.

Dzīves līmenim paaugstinoties, dzimstības līmenis krītas, tāpēc ka iedzīvotājiem līdz ar materiālās labklājības palielināšanos ceļas kultūras līmenis un reizē ar to viņi kā vecāki jūt arvien lielāku morālo atbildību ne tikai par bērna nākšanu pasaulē, bet arī par tā audzināšanu. No tā secināms, ka sakarība

starp dzīves līmeni un dzimstības biežumu realizējas ar kultūras līmeņa starpniecību. Sasniedzami zināmu kultūras līmeni, cilvēki ne tikai iemācās regulēt dzimstības biežumu, bet arī plānot bērnu skaitu atbilstoši savām materiālo un kultūras vajadzību apmierināšanas iespējām.

F. Engelss rakstīja, ka tikai ar masu izglītošanu var panākt vairošanās instinkta morālu ierobežošanu. Tikai tad, ja cilvēks sasniedzis zināmu kultūras līmeni, iespējama viņa apzināta attieksme pret dzimuma jautājumiem, kas ir pamatā dzimstības regulēšanai. Tas redzams ar Francijas piemēru. Francijā jau 18. gadsimtā bija sasniegts tik augsts kultūras līmenis, ka dzimstību apzināti regulēja ne vien pilsētās, bet arī laukos. Tāpēc Francijā kā vienā no pirmajām zemēm pasaulē sākās dzimstības līmeņa strauja pazemināšanās.¹

Statistikas dati par Latviju cariskās Krievijas sastāvā liek mums secināt, ka jau pagājušā gadsimta otrajā pusē šeit raksturīgais zemais dzimstības līmenis, kas joprojām strauji pazeminājās, bija samērā augstā iedzīvotāju kultūras līmeņa rezultāts.

Tā kā kultūras līmeņa ietekme uz dzimstības biežumu un bērnu skaitu ģimenēs ir nenoliedzama, tad skaidrs, ka lielie panākumi izglītības līmeņa paaugstināšanā, kādi sasniegti visā mūsu valstī un arī Latvijā padomju varas laikā, nevarēja neietekmēt dzimstību. Protams, sakarība starp kultūras līmeni kā faktoriālo pazīmi un dzimstību kā rezultējošo nav funkcionāla, taču samērā augsta tieša korelatīvā sakarība starp šīm parādībām pastāv.

Ka Padomju Latvijā sasniegts augsts iedzīvotāju

¹ Урланис Б. П. Рождаемость и продолжительность жизни в СССР. М., Госстатиздат, 1963, с. 67.

izglītības līmenis, tas ir ļabi zināms fakts. Jau realizēta obligāta astoņgadīgā izglītība un tuvākajos gados paredzēta pāreja uz pilnu vidējo izglītību. 1970. gada tautas skaitīšana parādīja, ka augstāko izglītību ieguvušo iedzīvotāju skaits palielinājies salīdzinājumā ar 1939. gadu 6,7 reizes, bet to skaits, kuriem ir nepabeigta augstākā, vidējā vai nepilna vidējā izglītība, — 3,6 reizes. Vairāk nekā puse no augstāko izglītību ieguvušajiem ir sievietes. 1970. gadā no visiem iedzīvotājiem, kam augstākā izglītība, 51% bija sievietes, bet no iedzīvotājiem, kam nepabeigta augstākā un vidējā izglītība, sievietes sastādīja 59%, turpretim 1939. gadā no visiem augstskolu beigušajiem sieviešu bija tikai 17%. Padomju Latvijā 1970. gadā sieviešu ar augstāko izglītību bija desmit reizi vairāk nekā buržuāziskajā Latvijā. 1935. gada tautas skaitīšanā Latvijā konstatēja 11% analfabētu, bet Padomju Latvijā 1970. gadā starp iedzīvotājiem vecumā no 9 līdz 49 gadiem lasīt un rakstīt nepratēju bija vairs tikai 0,2% — galvenokārt starp 45—49 gadus vecajiem iedzīvotājiem. Tas nozīmē, ka starp iedzīvotājiem fertīlajā vecumā analfabētu patlaban tikpat kā vairs nav.

Tā kā praktiski vairs nav cilvēku, kuri nevar iegūt zināšanas no literatūras par visiem viņus interesējošiem jautājumiem, to skaitā arī par dzimumdzīves jautājumiem, tad izdarāms kāds cits secinājums: kultūras līmeņa faktors kā viens no svarīgākajiem dzimstības regulējošiem faktoriem ir zaudējis savu nozīmi. Tāpēc jādomā, ka turpmāk, joprojām paaugstinoties iedzīvotāju kultūras līmenim, tas vairs būtiski neveicinās dzimstības tālāku pazemināšanos.

Taču tas nenozīmē, ka iedzīvotāju kultūras līmeņa turpmākā paaugstināšanās vairs *nemaz* neveicinās tendenci samazināt bērnu skaitu ģimenē. Izskaid-

rojot sabiedriskās dzīves parādības, nav jāaizmirst, ka materiālie faktori galu galā ir noteicošie. Viegli saprast, ka cilvēki, kam augstāks kultūras un izglītības līmenis, ir prasīgāki arī pret materiālajiem apstākļiem. Un, tā kā materiālā labklājība šādiem cilvēkiem ne vienmēr ir pilnīgi atbilstoša, tad, dabiski, viņi cenšas savas pieaugušās vajadzības apmierināt kaut kādā savā veidā. Viens no ceļiem, kuru ejot var paaugstināt savu vajadzību apmierināšanas pakāpi, ir bērnu skaita ierobežošana ģimenē.

Ne mazāka nozīme ir brīvā laika faktoram. Cilvēkiem ar augstāku izglītību brīvais laiks ir «dārgāks», jo viņi to vēlas un arī prot izmantot savu vajadzību pilnīgākai apmierināšanai. Laika budžeta pētījumi rāda, ka sievietei mātei brīva laika ir daudz mazāk nekā bezbērnu sievietei. Jo ģimenē bērnu vairāk, sevišķi mazgadīgo, jo mātei mazāk laika atliek kultūras vajadzību apmierināšanai.¹

Minēto divu galveno faktoru dēļ, lai arī kāda ir ikreizējā personiskā motivācija, sieviete ar augstāku izglītību cenšas bērnu skaitu ģimenē ierobežot. To parāda arī aptaujas dati: jo augstāka mātei izglītība, jo mazāk bērnu ģimenē. Ģimenēs, kurās sievai bija augstākā izglītība, vidējais bērnu skaits bija 1,2, vidējā izglītība — 1,3 un nepilna vidējā izglītība — 1,4 bērni. Bet ģimenēs, kurās sievai pat nebija pamatzglītības, vidējais bērnu skaits sasniedza 1,5. Daudz bērnu parasti ir tādās ģimenēs, kurās sievas izglītības līmenis nav augsts.

No visām aptaujātajām ģimenēm sievas ar augstāko un vidējo izglītību bija 42% ģimeņu. Vairāk nekā pusei (53%) šo ģimeņu bija tikai viens bērns,

¹ *Mincs H.* Garīgā darba darītāju laika budžeta īpatnības. Rakstu krājumā: Darba resursu veidošanās sociāli ekonomiskās problēmas. R., «Zinātne». 1971, 129.—133. lpp.

bet 13% ģimeņu bērnu nemaz nebija. Tikai 3% šādu ģimeņu bija trīs un vairāki bērni.

Sievietēm ar nepilnu vidējo izglītību ģimeņu ar vienu bērnu bija mazāk par pusi (46%), bet vairāk nekā augstāko izglītību ieguvušajām sievietēm — divu un trīs bērnu ģimenes. Sievām ar pamatskolas un zemāku izglītību raksturīgākā bija divbērnu ģimene (38%) un arī vienbērnu ģimene (33%). Gan arī raksturīgs tas, ka sievietēm ar zemāku izglītību bija vairāk bezbērnu ģimeņu (16%) nekā pārējām.

Izglītības iegūšanas dēļ sievietes (un ne tikai viņas) atliek laulības, un tāpēc arī aizkavējas ģimeņu pieaugums. Par to liecina tas, ka sievietēm ar vidējo izglītību, kuras vēl turpināja mācības, ģimenēs vidēji bija mazāk bērnu nekā sievietēm ar augstāko izglītību. Astoņgadīgo skolu beigušajām, kuras turpināja mācības, arī bija mazāk bērnu nekā sievietēm ar vidējo izglītību.

d) Dzīvokļu apstākļi

Dzīvokļu apstākļiem kā dzimstību ietekmējošam faktoram ir ļoti liela nozīme. Plānojot bērnu skaitu, vecāki parasti apsver ne tikai to, kādi ir pašreizējie dzīvokļa apstākļi, bet arī to, kādi tie būs pēc bērnu piedzimšanas. Pie tam dzīvokļa, kā arī citiem ar materiālo labklājību saistītajiem apstākļiem ir samērā nosacīta, subjektīva nozīme. Kas vieniem šķiet labs, tas otriem vidējs vai pat slikts. Padomju Latvijā salīdzinājumā ar vidējiem rādītājiem visā valstī pilsētu iedzīvotāji ar dzīvojamo platību ir nodrošināti labāk. Tā, piemēram, uz vienu pilsētas iedzīvotāju Latvijā 1970. gadā bija 13 m² kopējās dzīvojamās platības, turpretim vidēji Padomju Savienībā — 11 m².

Taču, ja salīdzina iedzīvotāju dzīvokļu apstākļu

izmaiņas, rodas mazliet citāds priekšstats. 1970. gadā uz vienu pilsētas iedzīvotāju vidēji Padomju Savienībā kopējā dzīvojamā platība salīdzinājumā ar 1960. gadu bija palielinājusies par 2 m², bet Latvijas republikā — tikai par 1 m². Ja salīdzina tagadējo dzīvojamo platību ar platību 1939. gada beigās, tad redzams, ka 1970. gadā uz vienu pilsētas iedzīvotāju bija tikai $\frac{3}{4}$ no pirmskara platības (Rīgā — tikai $\frac{2}{3}$), t. i., 13,2 m² attiecībā pret 17,8 m² 1939. gadā.¹ Valstī kopumā turpretim šajā laikā pilsētu iedzīvotāju nodrošinātība ar dzīvojamo platību bija palielinājusies 1,5 reizes.

Aplūkojot iedzīvotāju pašreizējo sadalījumu dažādās sociālajās grupās, redzams, ka dzīvojamās platības ziņā starp tām nav būtisku atšķirību. Turpretim buržuāziskajā Latvijā dzīvojamās platības sadalē atšķirības bija lielas. Tās noteica galvenokārt šķiriski diferencētie ienākumi. Dati par dažādu iedzīvotāju grupu dzīvokļu apstākļiem buržuāziskajā Latvijā nav publicēti, tāpēc varam izmantot tikai datus par dzīvokļu īres izdevumiem, kādi bijuši fiziskā darba strādniekiem un garīgā darba veicējiem. Pēdējo izdevumi par dzīvokli bija par 70% lielāki nekā fiziskā darba strādnieku attiecīgie izdevumi.² Tas liek secināt, ka ierēdņiem un kalpotājiem bijuši labākie un lielākie dzīvokļi, turpretim strādnieki mituši mazākajos un sliktākajos.

Ņemot vērā, ka materiālās labklājības nodrošināšanas citos virzienos Padomju Latvijā jau gūti lieli panākumi, nevar būt šaubu, ka arī jautājums par nodrošinātību ar dzīvokļiem tiks sekmīgi atrisināts. Republikā strauji ceļ jaunus dzīvojamus namus un

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 377. lpp.

² Ģimeņu budžeti. R., 1940, 55. lpp.

daudz tiek darīts arī dzīvokļu labiekārtošanā. Cēlniecības tempi pārsniedz pilsētas iedzīvotāju skaita augšanas tempus. Tas garantē partijas Programmā dzīvokļu jautājuma ziņā nosprausto uzdevumu sekmiņu atrisināšanu.

Tomēr dzīvokļu problēmas risināšanā vēl jādarā daudz.

Aptaujas materiāli rāda, ka sevišķi neapskaužamā stāvoklī parasti ir jaunlaulātie. Nereti gadās, ka pēc apprecēšanās vienam no jaunlaulātajiem jādzīvo vienā vietā, otram — otrā. Par ģimenes pieaugumu šādos apstākļos grūti domāt.

Lai atrisinātu svarīgo uzdevumu — katru ģimeni, jaunnodibinātās ieskaitot, apgādātu ar labiekārtotu dzīvokli, jāizmanto visas iespējas, lai dzīvojamo namu celtniecības tempi mūsu republikā būtu vēl straujāki.

Aptaujas materiāli dod iespēju noskaidrot sakarību starp dzīvojamo platību un bērnu skaitu ģimenē. Bezbērnu un vienbērņa ģimenēm galvenokārt ir vienistabas (20—25m²) dzīvojamā platība. Lielāka dzīvojamā platība ir tikai nedaudzām bezbērnu ģimenēm un ģimenēm ar mazu bērnu skaitu. Divbērnu ģimenes apdzīvo galvenokārt divistabu dzīvokļus.

No aptaujas materiāliem izriet, ka, jo lielāka ir ģimene, jo plašāku dzīvojamo platību tā ieņem. Taču aina ir citāda, ja ņemam vērā nevis ģimenes kopējo aizņemto platību, bet gan vidējo uz ģimenes locekli (59. tabula).

Vislielākā dzīvokļa platība uz ģimenes locekli iznāk bezbērnu ģimenēm. No visām ģimenēm, kurām uz ģimenes locekli ir 20 m² un vairāk, 61% ir bezbērnu ģimenes. Arī pārējās bezbērnu ģimenes parasti dzīvo daudz plašākos dzīvokļos nekā citas, pat vienbērņa ģimenes.

Bērnu skaits ģimenēs un nodrošinātība ar dzīvojamu platību (m²)

	Visā republikā		Pilsētās		Laukos	
	dzīvojamā kopplatība	vidēji uz ģimenes locekli	dzīvojamā kopplatība	vidēji uz ģimenes locekli	dzīvojamā kopplatība	vidēji uz ģimenes locekli
Vidējā visām ģimenēm	27,2	8,2	25,7	8,0	31,5	8,7
No tām:						
bezbērnu ģimenēm	24,3	11,2	22,6	10,7	29,7	12,9
ģimenēm ar vienu bērnu	25,5	8,3	24,6	8,1	29,7	9,4
ar diviem bērniem	29,2	7,3	27,9	7,0	32,2	7,9
ar trim bērniem	33,2	6,8	31,9	6,7	34,4	6,9
ar četriem un vairākiem bērniem	35,3	5,9	33,8	5,5	36,0	6,1

No aptaujas materiāliem redzams, ka vienistabas dzīvoklī mīt 3,4 cilvēki, bet divistabu dzīvoklī — 1,9 cilvēki vidēji katrā istabā. Nedaudz labāks stāvoklis ir lielajos dzīvokļos, jo trīsistabu dzīvoklī vidēji istabā dzīvo 1,4 cilvēki. Tā kā divas trešdaļas aptaujāto mīt vienistabas un divistabu dzīvokļos, tad skaidrs, ka pašreiz, kad istabā dzīvo 2—3 cilvēki, tas nelabvēlīgi ietekmē dzimstību.

Aptaujas lapā līdz ar jautājumu par dzīvokļa apstākļiem aptaujas brīdī bija jautājums par to pārmaiņām iepriekšējā laikposmā. Apstrādājot iegūtos datus, noskaidrojās, ka otrais un trešais bērns biežāk nekā pirmais dzimst tieši pēc dzīvokļa apstākļu uzlabošanās. Šī sakarība vērojama gan pilsētās, gan laukos. Pilsētās tā izpaužas visnoteiktāk (60. tabula). Acīmredzot liela nozīme ir laulāto pamatotajām ba-

Dzīvokļa apstākļu uzlabošanās ietekme uz dzimstību
(procentos)

Dzimušā bērna kārtas numurs	Visi dzimušie	To skaitā		
		līdz dzīvokļa apstākļu uzlabošanai	dzīvokļa apstākļu uzlabošanas gadā	pēc dzīvokļa apstākļu uzlabošanas
Pirmais	100	49,4	15,3	35,3
Otrais	100	30,9	18,0	51,1
Trešais	100	28,0	24,7	47,3

žām, ka, dzimstot otrajam vai trešajam bērnam, nodrošinātība ar dzīvojamo platību pasliktināsies un to uzlabot nebūs viegli. Izlemdami jautājumu par pirmā bērna dzimšanu, šos apsvērumus laulātie ne vienmēr ņem vērā.

Analizējot kopsakarū, kāds pastāv starp dzimstību un iedzīvotāju nodrošinātību ar dzīvojamo platību, rodas secinājums, ka daudzu ģimeņu nepietiekamā nodrošinātība ar dzīvokļiem ir viens no galvenajiem zemā dzimstības līmeņa cēloņiem. Jāpievērš uzmanība arī šādam faktam. Aptaujas materiāli rāda, ka dzīvokļi, kuros dzīvo ģimenes ar vienu bērnu, parasti ir labāk iekārtoti nekā tie, kuros dzīvo ģimenes ar diviem bērniem un daudz bērnu ģimenes. Kanalizācija, ūdensvads, centrālapkure, gāze, vanna bija mazāk nekā pusei no pilsētu daudz bērnu ģimeņu dzīvokļiem. Laukos labiekārtotu dzīvokļu īpatsvars niecīgs. Šīs ģimenes ļoti bieži dzīvo individuālajās mājās, kurās nav nemaz labierīcību vai arī to ir ļoti maz.

Akadēmiķis S. Strumiļins trīsdesmitajos gados, pamatojoties uz aptaujas rezultātiem, konstatēja, ka, jo labāki bija ģimeņu dzīvokļa apstākļi, jo mazāk

tajās bija bērnu.¹ S. Strumiļins to izskaidroja nevis ar dzīvokļu ietekmi uz bērnu skaitu, bet gan ar to, ka plašākajos dzīvokļos dzīvo labāk nodrošinātās ģimenes, kurās laulātajiem ir augstāks izglītības un kultūras līmenis. Un tādās ģimenēs parasti ir mazāk bērnu.

Nevar noliegt, ka dzīvokļa apstākļiem ir liela nozīme ģimenes apmēru plānošanā. Tāpēc nodrošināt dzīvokli visām jaundibinātajām ģimenēm, kurām tas nepieciešams, un dot iespēju jau esošo dzīvokli apmainīt pret lielāku sakarā ar bērnu skaita pieaugumu ģimenē ir ļoti svarīgi, lai dzimstība palielinātos.

e) Pārējie sociālekonomiskie un tiem līdzīgie apstākļi un faktori

Parasti pie dzimstības līmeni samazinošiem apstākļiem pieskaita arī urbanizāciju un industrializāciju.

Šiem procesiem ir tendence attīstīties nemitīgi, kaut gan jāatzīst, ka tālākajās attīstības stadijās to tempi kļūst gausāki.

Padomju Savienībā kopumā un arī Latvijā industrializācijas un urbanizācijas procesi dzimstības līmeni ievērojami samazinājuši.

Kā zināms, pilsētās dzimstības līmenis parasti ir zemāks nekā laukos. Speciālais dzimstības koeficients rāda, ka tā tas ir arī Padomju Latvijā. Tomēr ne jau pilsēta pati par sevi pazemina dzimstību, bet gan apstākļi, kādos strādā un dzīvo tās iedzīvotāji. Arī izglītības līmenis pilsētniekiem ir augstāks nekā

¹ Струмилин С. Г. Избранные произведения. М., «Наука», 1964, с. 146.

lauciniekiem. Pilsētās materiālie un dzīvokļu apstākļi vairāk ietekmē dzimstību nekā laukos. Tāpēc uzskatīt pilsētas un to iedzīvotāju skaita un īpatsvara augšanu kā speciālu faktoru, kas ietekmē dzimstību, nebūtu pareizi.

Pilsētu gan var uzskatīt par sintezējošu sociālekonomisko apstākļu rādītāju, un tas jāņem vērā, aprēķinot kopējo dzimstības līmeni un tajā gaidāmās izmaiņas.

Bieži vien par faktoru, no kā atkarīga dzimstības intensitāte, uzskata arī iedzīvotāju piederību konkrētai sabiedriskajai grupai.

Sabiedriskās grupas ir vairāk saistītas ar ražošanas apstākļiem nekā iedzīvotāju sadalījums pilsētniekos un lauciniekos. Tā, piemēram, strādnieka vai kalpotāja darba apstākļi laukos un pilsētā daudz neatšķiras. Protams, ir gan zināmas atšķirības darba apstākļos fabriku strādniekiem un padomju saimniecību strādniekiem, bet visai mazas tās ir starp šo uzņēmumu kalpotājiem.

Aptauja rāda, ka Latvijā ģimenēs, kurās sievas pieder pie kolhoznieku sabiedriskās grupas, raksturīgs ir prāvāks bērnu skaits — divi, trīs un vairāk.

Starp dažādās profesijās nodarbinātajām lauku sievietēm vislielākais divu un vairāku bērnu īpatsvars ir laukkopībā un mājlopu fermās nodarbinātajām — 60%, turpretim pilsētās garīgu darbu strādājošo vidū šādu sievu ir tikai trešā daļa.

Kaut gan dzimstības intensitāte laukos fizisko darbu strādājošām sievietēm ir daudz lielāka nekā pilsētās garīgā darba veicējām, tomēr pirmo ietekme uz republikas iedzīvotāju dzimstības vidējo līmeni nav liela. Ja vēl ņem vērā, ka garīgo darbu strādājošo sieviešu īpatsvars pieaug, bet laukos fizisko darbu strādājošo sieviešu skaits samazinās, — jāat-

zīst: ja nepalielināsies bērnu skaits pilsētu iedzīvotāju ģimenēs, tad saglabāsies tendence kopējam dzimstības rādītājam joprojām pazemināties, tāpēc ka ir paredzamas profesiju struktūras pārmaiņas.

Zināmas atšķirības Latvijā ir vērojamas arī dažādu tautību dzimstības līmenī. Tās izskaidrojamas ar cilvēku rakstura īpatnībām, tradīcijām un sociāl-ekonomiskajiem apstākļiem, kuros šo tautību ilgstošā vēsturiskās attīstības procesā tām ir izveidojušies īpatnēji, viņām raksturīgi uzskati par vēlamo bērnu skaitu ģimenē.

No analīzes izriet, ka etniskajam faktoram, katras tautības iedzīvotāju tradīcijām, parašām u. tml. ir zināma loma dzimstības līmeņa veidošanā. Tomēr iedzīvotāju tautība pati par sevi parasti dzimstības līmeni tieši neietekmē. Atšķirības, kuras konstatētas atsevišķo tautību dzimstības intensitātē, izskaidrojamas pirmām kārtām ar citu faktoru (izglītība, nodarbinātības līmenis, materiālie un dzīvokļu apstākļi u. c.) nevienādu ietekmi. Izšķiroša nozīme ikviena dzimstības līmeņa veidošanā ir sociālekonomiskajai videi, t. i., sociālekonomiskajiem un kultūras faktoriem.

Dažādi sociālekonomiskie u. c. apstākļi ietekmē dzimstības līmeni ne katrs par sevi, bet kompleksi, kopsakarībā. Tas, protams, nenozīmē, ka noteiktā laikā un vietā kāds no šiem apstākļiem nebūtu domiņejošais.

Aptaujas galvenais uzdevums bija noskaidrot, kas, pēc aptaujāto domām, neļauj palielināt bērnu skaitu ģimenē. Uzzinot pašreizējā zemā dzimstības līmeņa galvenos cēloņus, iespējams izstrādāt pasākumus, kas var veicināt bērnu dzimstības palielināšanos.

Apkopojot 1959. gadā laulībā stājušos iedzīvotāju aptaujas materiālu u. c. pētījumu rezultātus, mēs secinām, ka dzimstības palielināšanos var panākt tikai

ar kompleksiem sociāleekonomiskiem un morāli psiholoģiskiem pasākumiem. Pie tam jāņem vērā, ka tiklab vajadzīgo materiālo un morālo priekšnoteikumu radīšana, kā arī iedzīvotāju atražošanās režīma grozīšana nav panākama uzreiz vai nelielā laika sprīdī. To rāda pieredze citās valstīs.

3. Svarīgākie pasākumi, lai dzimstības līmenis paaugstinātos

Iedzīvotāju dzimstības līmeņa krišanās mūsu republikā ir jāaptur un pēc tam jāpanāk dzimstības palielināšanās tiktāl, lai tā atbilstu optimālajam iedzīvotāju atražošanās režīmam.

Jāuzsver, ka visā Padomju valstī un arī Padomju Latvijā ir labvēlīgs ekonomiskais stāvoklis. Tas nodrošina visiem iedzīvotājiem darbu. Augsts ir materiālās labklājības un kultūras līmenis. Tas dod iespēju aktivizēt demogrāfisko politiku, t. i., veikt speciālus pasākumus, kuru kompleksai ieviešanai jāsekmē dzimstības palielināšanās.

Sociālistiskā sabiedrība nav pasīva demogrāfisko procesu vērotāja. Tā var īstenot tādu politiku, lai demogrāfiskos procesus pienācīgi saskaņotu ar ekonomiskajām iespējām un valsts attīstības perspektīvām.

Analoģiska demogrāfiskā situācija kā mūsu republikā sešdesmitajos gados bija izveidojusies vienā no sociālisma nometnes zemēm — Ungārijā. Zemo dzimstības līmeni 1966. gadā vispusīgi novērtēja Ungārijas Sociālistiskās strādnieku partijas IX kongress¹. Pieņemtie lēmumi sekmēja šās negatīvās parādības cēloņu

¹ IX съезд Венгерской социалистической рабочей партии. М., Политиздат, 1967, с. 179.

novēršanu. Valstī sāka realizēt virkni labi pārdomātu pasākumu, un to ietekmē dzimstība palielinājās.

Ka sociālistiskajās zemēs jāaktivizē demogrāfiskā politika, jau 1964. gadā norādīja poļu demogrāfs E. Rosets. Jāpievienojas viņa uzskatam, ka mēs nedrīkstam būt tikai demogrāfisko pārmaiņu pasīvi liecinieki vai reģistrētāji un interpretētāji, bet ka mums ir jābūt radītājiem, kuri apzināti pārveido īstenību.¹

Demogrāfiskā politika nevar būt nemainīga, taču zināmu periodu tai jābūt stabilai, lai varētu rasties vēlamais bērnu skaits ģimenēs. Tādā milzu zemē ar visdažādākajiem iedzīvotāju atražošanās režīmiem, kāda ir Padomju Savienība, nevar būt vienvēda demogrāfiskā politika. Šāda politika var būt tikai atsevišķiem apgabaliem un republikām. Demogrāfisko politiku izstrādājot, jāņem vērā konkrētie sociālekonomiskie apstākļi.

Poļu demogrāfs S. Hozs, iztīrādams demogrāfiskās politikas teorētiskos jautājumus, izsacīja domu, ka augsts dzimstības un dabiskā pieauguma līmenis, kas parasti vērojams dažādu zemju tautās to attīstības sākuma stadijā, vēlāk pazeminās un pēc tam nostabilizējas. Viņš uzskata, ka arī bez valsts aktīvas demogrāfiskās politikas, kas veicina dzimstības līmeņa paaugstināšanos, notiek dzimstības stabilizācija, taču zemākā līmenī. Tātad aktīvas demogrāfiskās politikas uzdevums ir nodrošināt pietiekami augstu un stabilu dzimstības līmeni jo ilgākam laika posmam.² Tādām domām nevar nepiekrīst, jo tās apstiprina arī mūsu republikas dati.

Par pašu svarīgāko pasākumu, kas sekmētu dzim-

¹ «Studia demograficzne». 1964, № 4, str. 35.

² Hooz S. Z. zagadnieh polityki ludnosciowej. — «Studia Demograficzne». 1968, № 15.

stības līmeņa paaugstināšanos Latvijā, jāuzskata dzīvokļu problēmas atrisināšana. Aptaujātās sievietes par vienu no galvenajiem iemesliem zemajam bērnu skaitam ģimenēs uzskatījušas nepietiekamo dzīvojamo platību. Arī pārējo aptaujas materiālu analīze liek secināt, ka, nenodrošinot ģimenes ar normāliem dzīvokļa apstākļiem, grūti cerēt uz dzimstības palielināšanos.

Uz neatrisināto dzīvokļa jautājumu kā svarīgāko dzimstību ierobežojošo faktoru norādīja visu pilsētu un it sevišķi Rīgas iedzīvotāji. Pie tam visvairāk to uzsvēra jaunāko gadagājumu sievietes. Tā, piemēram, sievietes, kurām aptaujas brīdī bija līdz 35 gadiem, dzīvokļa jautājumu izvirzīja kā pašu svarīgāko, neatliekamāko. Tas liek secināt, ka gados jaunie cilvēki, stādamies laulībā, nav nodrošināti ar pietiekamu dzīvojamo platību, kas tiem ļautu izveidot stipru vairākbērnu ģimeni.

Nākamā jautājumu grupa saistīta ar bērnu audzināšanu pirmsskolas vecumā. Šo jautājumu risināšanai jāpieiet diferencēti. Sievietēm mātēm, kas nepiedalās sabiedriskajā ražošanā, te nekādu problēmu nav. Bērnu audzināšana ārpus mājas nav vajadzīga arī ģimenēm, kurās ir kāds cilvēks, kas bērnus var mājās pieskatīt. Zināmā mērā vieglāks stāvoklis ir vēl sievietēm, kas nav saistītas darbā noteiktas stundas vai regulāri visas dienas. Te zināmas priekšrocības ir lauksaimniecības arteļos nodarbinātajām mātēm. Taču lielum lielajam vairumam pilsētās dzīvojošo un sabiedriskajā ražošanā iesaistīto māšu bērnu iestāžu — mazbērnu novietņu un bērnu dārzu trūkums ir nākamais svarīgākais ģimenes pieaugumu kavējošais faktors. Tāpēc arī aptauja parādīja bērnu iestāžu trūkumu kā vienu no lielākajiem šķēršļiem dzimstības palielināšanai.

Salīdzinājumā ar 1960. gadu Padomju Latvijā 1971. gadā pirmsskolas bērnu iestādēs vietu skaits bija trīskāršojies. Un tomēr tajās nevarēja ievietot visus bērnus, kuru vecāki to vēlējas. No visiem republikas bērniem līdz septiņu gadu vecumam 1971. gadā pirmsskolas bērnu iestādēs tika audzināti 32%. Mazbērnu novietnēs atradās apmēram 21% no visiem attiecīgā vecuma bērniem (līdz 3 gadu vecumam), bet bērnudārzus apmeklēja pāri par 39% bērnu (3-līdz 6 gadu vecumā).

Vēl joprojām vajadzības pēc bērnu iestādēm ir daudz lielākas nekā iespējas tās apmierināt. Pēc nepilnīgiem tautas izglītības orgānu datiem, 1971. gada sākumā republikas Izglītības ministrijas sistēmas uzskaitē bija pāri par 8800 bērnu, kurus nevarēja uzņemt bērnu iestādēs, jo tajās trūka vietu. Republikas bērnu iestādēs vietu skaits ir mazāks, nekā paredzēts pat ļoti zemajā normatīvā, ar kuru noteikts, ka uz katrām 1000 strādājošajām sievietēm jābūt 270 vietām bērnu iestādēs. Republikā 1971. gada sākumā uz katrām 1000 nodarbinātajām sievietēm bērnu iestādēs bija apmēram 200 vietu.

Arī 1970. gada tautas skaitīšanā noskaidrojās, ka, piemēram, Rīgā no katrām 100 nestrādājošām sievietēm 42 nevar strādāt tādēļ, ka nav iespējams iekārtot bērnus pirmsskolas iestādēs.

Tāpēc arī gandrīz $\frac{1}{4}$ sieviešu, kuras bija apprecējušās 1959. gadā, izdarītajā aptaujā uz jautājumu, kādēļ viņas nedomā palielināt bērnu skaitu ģimenē, bija atbildējušas, ka tam par iemeslu ir «grūtības ar bērna iekārtošanu mazbērnu novietnē vai bērnudārzā, nav pie kā atstāt bērnu mājās».

Ne mazāk svarīgs jautājums ir bērnu apkalpošanas, ēdināšanas un audzināšanas līmenis bērnu iestādēs. Protams, tagad vairākums vecāku nodod bērnus

mazbērnu novietnēs vai bērnu dārzos. To dara pat tad, ja zina, ka dažkārt atsevišķi šo iestāžu darbinieki mēdz būt nevīžīgi. Aptaujas dati tomēr arī liecina, ka zināma daļa vecāku, būdami informēti par trūkumiem dažās šādās iestādēs, sevišķi mazbērnu novietnēs, nevēlas bērnus tām uzticēt.

Valsts sniedz vecākiem lielu materiālo atbalstu bērnu audzināšanā. Zināmu daļu no bērnu audzināšanai paredzētajām izmaksām vecāki saņem tieši — nodokļu samazināšanas vai pat atcelšanas veidā. Taču galveno daļu no atbalsta valsts sadala ar sabiedrisko patēriņa fondu starpniecību. Te var minēt piemaksas par katra bērna uzturēšanu bērnu iestādēs, izmaksas sakarā ar grūtniecības periodu, bērniem un skolēniem domāto rūpniecības preču un mācību līdzekļu zemās cenas, skolēnu bezmaksas ēdināšanu skolās, asīgnējumus internātskolām un profesionāli tehniskajām skolām, bezmaksas zāles bērniem līdz 1 gada vecumam utt. Te var pieskaitīt arī bezmaksas izglītību un medicīnisko palīdzību. Valsts atbalsts jaunās paaudzes audzināšanā tātad ir liels un vispusīgs. Taču, izlemdami jautājumu būt vai nebūt nākamajam bērnam ģimenē, vecāki parasti šo atbalstu pietiekami augstu nenovērtē. Tāpēc daudzi ekonomisti mūsu zemē un sevišķi ārzemēs ieteic citu, ietekmīgāku valsts palīdzības veidu, kam tieši jāstimulē dzimstības palielināšanās, un proti, ģimenes piemaksas.

Aptauja dzimstības jautājumos mūsu republikā parādīja, ka gandrīz desmitā daļa aptaujāto par galveno motīvu, kāpēc viņi nedomā palielināt bērnu skaitu ģimenē, uzskata materiālās grūtības. Kā lietderīgāko, psiholoģiski iedarbīgāko dzimstības stimulēšanas formu aptaujātie ieteic vienreizējas un ik mēnesi izmaksājamas ģimenes piemaksas. Jāsaka, ka

arī dažās aizrobežu zemēs par dzimstības galveno stimulētāju uzskata piemaksas. Tās ir dažādas un tiek piešķirtas, gan aprēķinot no vidējās darba algas vienam no vecākiem, gan arī izmaksājot noteiktu summu.

Vienreizējas piemaksas domātas, lai atvieglotu vecāku izdevumus sakarā ar bērna piedzimšanu. Ir aprēķināts, ka šādi izdevumi vecākiem iznāk samērā lieli — apmēram 5% no visiem bērna audzināšanas izdevumiem līdz 18 gadu vecumam.

Tāpēc Ungārijā, piemēram, sakarā ar bērna piedzimšanu izsniedz vienreizēju pabalstu 40% apmērā no vidējās darba algas. Vislielākās vienreizējās piemaksas pie darba algas, sākot ar 1968. gadu, tiek izmaksātas Bulgārijā. Tur par pirmo bērnu piemaksā 20% no darba algas, 200% — par otro (divu mēnešu darba alga) un 500% (piecu mēnešu darba alga) — par trešo bērnu, bet par ceturto un nākošajiem piemaksas atkal ir 20% apmērā. Tāda piemaksu sistēma palīdz stimulēt galvenokārt iedzīvotāju mēreni paplašināto atražošanos.

Līdztekus vienreizējām piemaksām sakarā ar bērnu piedzimšanu gandrīz visās Eiropas sociālistiskajās un daudzās attīstītākajās kapitālistiskajās valstīs tiek izmaksātas piemaksas ik mēnesi par katru bērnu, sākot ar pirmo.

Dzimstība tiek materiāli stimulēta daudzās valstīs, to skaitā visās Eiropas sociālistiskajās valstīs. No 1960. līdz 1970. gadam 23 valstīs pasaulē likumdošanas kārtībā ģimenes piemaksas tika ieviestas vai arī izdarīti tajās grozījumi.

Ar pēckara periodā veiktajiem demogrāfiskās politikas aktivizācijas pirmajiem pasākumiem Eiropas sociālistiskās valstīs spēja tikai nedaudz ierobežot dzim-

Gada vidējie iedzīvotāju skaita pieauguma tempi Eiropas sociālistiskajās valstīs¹

Valstis	1951.— 1955. g.	1956.— 1960. g.	1961.— 1965. g.	1966.— 1970. g.	1971.— 1975. g.	1976.— 1980. g.
Bulgārija	0,6	1,0	1,0	0,95	0,85	0,7
Ungārija	1,0	0,0	0,0	0,35	0,4	0,4
VDR	-0,5	-0,8	-0,2	0,2	0,2	0,3
Polija	1,9	1,3	1,3	1,2	1,2	1,15
Rumānija	1,9	1,3	0,6	0,7	0,65	0,6
Cehoslovākija	1,3	1,0	0,6	0,7	0,75	0,7

stības samazināšanās tendenci, tāpēc ka dzīves līmenis daudzbērnu ģimenēs joprojām bija samērā zems.

1966.—1970. gadā lielākajā daļā Eiropas sociālistisko valstu tika veikti jauni pasākumi, kuriem ģimenēs jāstimulē bērnu skaita palielināšanās. Ar tiem iecerēts galvenokārt stabilizēt līdzšinējo dabiskā pieauguma līmeni, nepieļaujot tā pazemināšanos. Tas redzams, ja salīdzina līdzšinējos gada vidējā dabiskā pieauguma tempus ar aprēķinātajiem perspektīvajiem tempiem (61. tabula).

Acīmredzot materiālās atbalstīšanas sistēma pati par sevi vēl negarantē dzimstības līmeņa paaugstināšanos. Tomēr kopā ar citiem pasākumiem tā var radīt vajadzīgos apstākļus dzimstības problēmas atrisināšanai.

Francijā dzimstības stimulēšana ar ģimenes piemaksām pastāv jau pusgadsimtu. To lika ieviest dzimstības straujā samazināšanās 19. gadsimta beigās. Sākās nācijas izmiršana, tāpēc valdība bija spiesta dzimstību materiāli atbalstīt. Tādējādi tika

¹ Десять Л. С. Трудовые ресурсы и их использование в зарубежных социалистических странах—членах СЭВ. М., Изд-во «Наука», 1969, с. 41.

panākta dzimstības palielināšanās, un tagad Francijā dzimstības līmenis ir samērā augsts — vidēji piecu gadu laikā (1965.—1969. g.) 17,2 dzimušie uz 1000 iedzīvotājiem.

Pēdējā laikā Francijā līdztekus piemaksām, bērnam piedzimstot, sievietes saņem piemaksas arī visā grūtniecības periodā. Tādējādi tiek panākta abortu skaita samazināšanās. Francijā bērnu skaits tiek ņemts vērā arī, noteicot pensijas apmērus. Tā, piemēram, ja ir ne mazāk kā trīs bērni, pensija tiek palielināta par 10%.

Kā jau redzējām, arī buržuāziskajā Latvijā bērnu skaits ģimenēs strauji samazinājās, tāpēc valdība bija spiesta ieviest zināmu dzimstības materiālo stimulēšanu. Tika noteiktas ģimenes piemaksas valsts un pašvaldības iestāžu darbiniekiem.¹ Tiem valsts un pašvaldības iestāžu darbiniekiem, kuriem bērnu nebija, no algas, kas pārsniedza 110 latu mēnesī, atvilka 4%. Tāpēc uz šīs kategorijas darbiniekiem iedarbojās divējādu virzienu nodokļu sistēma: ja ģimenē bija bērni, vecāki par tiem saņēma piemaksu, bet, ja bērnu nebija, no algas izdarīja atvilkumus.

Jāatzīmē, ka šī ģimenes piemaksu sistēma aptvēra tikai 5—6% no fertīlā vecuma iedzīvotājiem, bet pārējie nekādas ģimenes piemaksas nesaņēma.

Aptaujas dati un to analīze rāda, ka arī mūsu republikā lietderīgs būtu kaut kāds īpašs dzimstības materiālās stimulēšanas veids. Tā kā gandrīz visiem precētajiem pāriem, kuriem bērni no medicīnas viedokļa var būt, jau ir vismaz pirmais bērns, un to veicina pašreizējā nodokļu sistēma (bez bērnu nodokļa nav, ja ģimenē ir kaut vai viens bērns), tad materiālās stimulēšanas sistēmai būtu jāiedarbojas, sākot ar otro bērnu. Atkarībā no līdzekļu atvēlēšanas iespējām

¹ Valsts civildienesta nolikums. R., 1935, 35. pants.

lietderīgi būtu izmaksāt vienreizēju summu pēc katra bērna piedzimšanas un ikmēneša piemaksas vienam no vecākiem, sākot ar otro bērnu. Ikmēneša piemaksu varētu izsniegt vai nu kā noteiktu summu pie darba algas, vai arī kā zināmu procentu no vecāku vai vispārējās vidējās darba algas.

Pamatojoties uz PSKP XXIV kongresa Direktīvām izstrādātajā PSRS tautas saimniecības attīstības 1971.—1975. gada valsts piecgadu plānā ir paredzēts veikt virkni pasākumu iedzīvotāju dzīves līmeņa tālākai celšanai. Atsevišķi pasākumi vērsti uz to, lai atvieglinātu bērnu audzināšanu ģimenēs. Ar 1973. gadu paredzēts uzlabot strādājošo sieviešu sociālo apdrošināšanu, piešķirot vairāk apmaksātu dienu slima bērna kopšanai, tāpat paredzēta grūtniecības un dzemdību atvaļinājuma apmaksā pilnas izpeļņas apmērā neatkarīgi no darba stāža. 1974. gadā ieviesīs bērnu audzināšanas pabalstus ģimenēm, kuru vidējie ienākumi uz vienu ģimenes locekli nepārsniedz 50 rubļus mēnesī.¹

Viens no galvenajiem iemesliem, kāpēc Latvijā sešdesmito gadu sākumā strauji samazinājās dzimstības līmenis, bija sieviešu intensīvā iesaistīšanās tautas saimniecībā. Mūsu republikā šādu sieviešu īpatsvars ir augstāks nekā citās republikās un ārvalstīs.

Nodarbināto sieviešu augstais īpatsvars Padomju zemē vispār salīdzinājumā ar citām sociālistiskajām, kā arī kapitālistiskajām valstīm ir vairākus demogrāfus vedinājis uz pārdomām, kā varētu atvieglot sieviešu stāvokli. Daži no viņiem izteikuši domu, ka vajadzētu dot sievietēm iespēju vairs nestrādāt tautas saimniecībā kopš pirmā bērna piedzimšanas līdz pē-

¹ Likums par PSRS tautas saimniecības attīstības 1971.—1975. gada valsts piecgadu plānu. — «Cīņa», 1971. g. 27. novembri.

dējā izaudzināšanai, izsniedzot viņām valsts ikmēneša piemaksu. Citiem šķiet, ka pats svarīgākais būtu daudz straujāk un kvalitatīvāk nekā līdz šim attīstīt pirmsskolas vecuma bērnu iestādes un atvieglot mājas soli ar sadzīves pakalpojumiem, tos uzlabojot.

Liekas, pirmās koncepcijas autori neņem vērā, ka mūsdienu sievietes ir ieguvušas attiecīgu izglītību un kvalifikāciju, kas tām dod iespēju saņemt pietiekamu darba algu, un tāpēc nebūs ar mieru savu dzīvi, kaut uz zināmiem gadiem, ierobežot tikai ar māju un bērniem. Viņu interešu loks tam ir pārāk plašs. Darbs tautas saimniecībā viņām kļuvis vitāli nepieciešams. Atraudies no tā nozīmētu izolēties no sabiedrības, zaudēt savas vērtības apziņu. Lielākajai daļai sieviešu bērnu audzināšana mājās, pašām nestrādājot ražošanā vai sabiedriskajā darbā, liksies kā nosodījums, atraušana no mūsdienu straujās dzīves plūsmas.

Patī dzīve dod priekšroku otrajai koncepcijai. Taču jāņem vērā, ka astoņu stundu darba diena, kaut arī ar divām atpūtas dienām nedēļā, vairākbērnu mātēm ne vienmēr ir jautājuma pilnīgs atrisinājums. Tāpēc, liekas, ir nepieciešams attiecībā uz sievietēm, kuras to vēlas un ja darbs no tā necieš, pielietot elastīgākas nodarbinātības formas. Jau vairākās nozarēs (transportā, tirdzniecībā, sadzīves pakalpojumu u. c. uzņēmumos) sievietēm dotas iespējas strādāt nepilnu darba dienu vai nedēļu. Tādu kārtību vajadzētu ieviest arī citās nozarēs, kur to pieļauj tehnoloģiskais process. Sevišķi nepilnas darba dienas vai nedēļas nodarbinātību varētu ieviest neražojošās nozarēs un dažādu iestāžu darbā. Lai neciestu veiktā darba apjoms un kvalitāte, nepieciešams un iespējams daudz plašāk nekā līdz šim pielietot moderno skaitļošanas tehniku un darba zinātnisko organizāciju.

Dzimstības līmeņa paaugstināšanos ļoti veicina sievietes stāvokļa atvieglošana ražošanā. Dzimstības samazināšanos rada grūtības, ar kurām saduras sievietes mātes, kas iesaistītas ražošanā. Viena no šādām grūtībām rodas drīz pēc bērna piedzimšanas. Patlaban šādā gadījumā māte dabū apmaksātu 8 nedēļas ilgu pēcdzemdību atvaļinājumu. Pieredze rāda, ka pēc tam sievietes parasti tūlīt darbā vēl neatgriežas. Lielākā daļa izmanto arī bezmaksas pēcdzemdību atvaļinājumu, ko sievietes var dabūt, sev saglabājot iepriekšējo darba vietu gada laikā pēc dzemdībām.

Pēc dzemdībām sievietēm bieži vien ir jāizvēlas — vai nu bērna audzināšana mājās, vai darbs sabiedriskajā ražošanā. Tāda izvēle ir sarežģīta, ja ģimenes materiālie apstākļi prasa, lai sieviete stātos darbā sakarā ar klātnākušajiem ģimenes izdevumiem. Lai māte jaundzimušajam varētu ziedot vairāk laika un rūpju, ir tālāk jāpagarina apmaksājamais pēcdzemdību atvaļinājums.

Viena no pirmajām zemēm, kur likumdošanas kārtībā kopš 1967. gada noteikta ikmēneša piemaksa visām sievietēm, kuras pēc bērna piedzimšanas pārtraukušas darbu, ir Ungārija. Tur divarpus gadu laikā izmaksā 600 forintu mēnesī (apmēram 46 rbl.). Pie tam darbs bērna audzināšanai tiek uzskatīts par sabiedriski nepieciešamu darbu un to ieskaita darba stāžā. Statistikas dati liecina, ka šādi pasākumi bērnu dzimstības stimulēšanai jau 1968.—1970. gadā ir devuši pozitīvus rezultātus. 1962.—1967. gadā, t. i., vidēji piecu gadu laikā, Ungārijā bija pats zemākais dzimstības koeficients pasaulē — 13,5 uz 1000 iedzīvotājiem, bet 1968. gadā šis koeficients palielinājās līdz 15,1 un 1970. gadā bija 14,7.¹

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 122.

Mazgadīgu bērnu mātēm ir grūti strādāt nakts maiņās. Daudzās valstīs jau līdz pirmajam pasaules karam ar likumu bija aizliegts nakts maiņās nodarbināt sievietes. Arī pirmā starptautiskā darba konference 1919. gadā pieņēma kovenciju par sieviešu nakts darba noliegšanu.

Sakarā ar sieviešu plašo piedalīšanos sabiedriskajā ražošanā visās galvenajās tautas saimniecības nozarēs pilnīgi likvidēt sieviešu nodarbinātību nakts maiņās ir ļoti grūti. Tomēr jādara viss iespējamais, lai tikai dienas maiņās strādātu kaut vai mazgadīgo bērnu mātes, kā paredzēts Latvijas PSR Likumu kodeksā par darbu, kas stājies spēkā ar 1972. gada 1. oktobri.

Pret sieviešu arvien plašāku iesaistīšanos tautas saimniecībā vispār nevar iebilst. Taču nav pieļaujams, ka sievietes strādā smagus, viņu veselībai nepiemērotus darbus. Jautājums par sieviešu piemērotību kādam konkrētam darbam jāapsver, konsultējoties ar pieredzējušiem medicīnas speciālistiem.

Dati par sieviešu iesaistīšanos dažādās tautas saimniecības nozarēs un par nodarbinātību pēc profesijām liek secināt, ka sieviešu nodarbinātības līmenis vispār ir augsts un viņu līdzdalību atsevišķās profesijās būtu vēlams samazināt. Celtniecībā iesaistījušos sieviešu īpatsvars Padomju Latvijā palielinājies no 11% 1945. gadā līdz 15% 1960. gadā un 17% 1970. gadā. Audzis arī transportā nodarbināto sieviešu īpatsvars — no 18% 1945. gadā un 24% 1960. gadā līdz 25% 1970. gadā. Tiesa, celtniecībā un transportā ir profesijas, kas atbilst sieviešu fizioloģiskajām un psiholoģiskajām īpatnībām. Tomēr samērā augstais sieviešu nodarbinātības īpatsvars šajās nozarēs un tā vēl tālāka palielināšanās diez vai ir apsvicami. Par īstu sieviešu specialitāti līdz

šim uzskata darbu lopkopības fermās: govju slaukšanu, cūku barošanu un lopu kopšanu vispār. No visiem šajās profesijās nodarbinātajiem 80% ir sievietes. Tomēr nemehanizētajās fermās, kādu mums vēl ir ne mazums, daudzas stundas ilgā fiziskā piepūle darbu padara ļoti nogurdinošu, un tāpēc diez vai tas ir pa spēkam sievietēm vispār un mazu bērnu mātēm jo sevišķi.

Ja salīdzina nodarbinātību Padomju Savienībā un Amerikas Savienotajās Valstīs, tad jākonstatē, ka mūsu zemē lielum liels vairums slaucēju un cūkkopju ir sievietes, bet aiz okeāna fermās lielāko tiesu strādā vīrieši.

Pieaugot sabiedrības ieinteresētībai dzimstības palielināšanā, acimredzot jautājumu par sievietes organisma piemērotību konkrētām profesijām un dažādiem darba veidiem vajadzēs dziļāk izpētīt.

Šajā sakarā jāpievērš uzmanība diviem aspektiem. Pirmkārt, zināma nozīme sievietes darbā ir psiholoģiskajai barjerai, kas saistīta ar mehanizācijas pielietojšanu. Daudzreiz ir tā, ka sieviete pacietīgi strādā smagu fizisko darbu, piemēram, lopkopībā. Bet, tiklīdz darbs fermā tiek mehanizēts, viņa uzskata, ka tur vairs nav ko darīt, jo mašīnas darbināt varot tikai vīrieši. Šādu attieksmi var novērst, paaugstinot sieviešu tehnisko kvalifikāciju un palīdzot viņām pārvarēt aizspriedumus pret tehniku. Otrkārt, sievietes bieži vien strādā pārāk smagus, viņām nepiemērotus darbus arī tāpēc, ka šādos darbos izpeļņa ir lielāka. Lai gan ir aizliegts sievietes nodarbināt fiziski smagos darbos, materiālā ieinteresētība tomēr lielā mērā kavē šī aizlieguma ievērošanu. Arī par šīs nepareizi izprastās materiālās ieinteresētības barjeras novākšanu būtu jāpadomā.

Kaut gan ģimenes sev plāno nelielu bērnu skaitu

galvenokārt tāpēc, ka vēl nav atrisinātas vairākas jau aplūkotās problēmas, tomēr jāatzīst: liela nozīme ir arī pasākumiem, kuru uzdevums grozīt psiholoģisko «klimatu», t. i., sabiedrības izpratni dzimstības jautājumos.

Līdz šim iedzīvotāju vidū valda uzskats: ja viens bērns ģimenē, — tas ir par maz, bet ar diviem pilnīgi pietiek, lai saglabātu līdzšinējo cilvēku skaitu arī nākotnē. Arī šai ziņā zīmīgi ir republikā veiktās aptaujas rezultāti. No tiem redzams, ka kopumā par ģimenē vēlamu bērnu skaitu iedzīvotāji uzskata 1,8 bērnus, pie tam Rīgas iedzīvotāji — 1,7. Par ideālo bērnu skaitu republikā uzskata 2,1 bērnu, pie tam Rīgā — 2,0 un laukos — 2,3 bērnus.

Šāds uzskats ir dziļi maldīgs. Aprēķini rāda, ka divbērnu ģimenes nepavisam nenodrošina iedzīvotāju skaita saglabāšanu ilgstošā laika periodā. Tas, pirmkārt, ir tāpēc, ka ne jau visi iedzīvotāji apprecas. Otrkārt, daļa no laulībām ir neauglīgas. Aptauja rādīja, ka republikā ir apmēram 10% bezbērnu ģimeņu. Beidzot, starp dzimušajiem bērniem zēnu skaits ir nedaudz lielāks nekā meiteņu, bet turpmākais dzimstības līmenis ir atkarīgs tieši no viņām.

Dati rāda, ka faktiski mūsu republikā vidēji ģimenē dzimst nepilni divi bērni. Tātad, pašreizējai dzimstībai saglabājoties arī turpmāk, var sagaidīt tikai iedzīvotāju skaita samazināšanos. To arī apstiprina perspektīvā iedzīvotāju skaita aprēķini (abstrahējoties no migrācijas ietekmes).

No sabiedrības viedokļa par ideālu būtu jāuzskata 3 bērnu ģimene vai vismaz 2—3 bērnu ģimene. Tātad radikāli jāgroza sabiedrības un līdz ar to laulāto uzskati par vēlamu bērnu skaitu ģimenē.

Pieredze rāda, ka ģimenes veidošanas jautājumos parasti valda iesīkstējuši uzskati. Tos grozīt iespē-

jams tikai ilgstošā attiecīgas propagandas darbā ar valsts un visas sabiedrības atbalstu. Bez pienācīgas daudz bērnu ģimeņu materiālās un morālās atbalstīšanas nav domājama bērnu skaita palielināšanās.

Jāatmet līdzšinējais aplamais viedoklis par nestrādājošu sievieti, kurai ir vairāki bērni, Tas ir tāds, ka šāda sieviete it kā neveic sabiedriski derīgu darbu. Vairākās valstīs, kurās ir zema dzimstība, bērnu audzināšana mājās ne vien tiek uzskatīta par sabiedrībai ļoti vajadzīgu darbu, bet par to arī saņem valsts piemaksu (Ungārija, Francija u. c.).

Šajā sakarībā jānorāda uz Darba sieviešu hartu, kas pieņemta 1946. gadā un par jaunu apstiprināta Vispasaules arodbiedrību VII kongresā. Darba sieviešu hartā, no vienas puses, atzīts, ka darbs mājās bērnu audzināšanā ir sabiedriski svarīgs darbs un, no otras puses, — nepareizi ir pārmett strādājošai sievietei, ka viņa vairāk domā par bērniem nekā par darbu.

Jāmaina arī sievietes stāvoklis mājās. Pētījumi rāda¹, ka strādājoša sieviete (sevišķi maza bērna māte) mazāk guļ, mazāk lasa un atpūšas nekā vīrietis (arī maza bērna tēvs), turpretim vairāk laika izlieto ģimenes apgādei un aprūpei. Bet darbā šai sievietei ir jāpavada tās pašas stundas un jāveic tā pati norma tajā pašā kvalitātē kā līdzās strādājošam vīrietim. Tātad pastāv tādas pašas prasības pret sievieti kā vīrietim darbā (par to viņa saņem atalgojumu) un nevienādas prasības mājās (kur to nesaņem).

Tāpēc ir neatliekami jāatrisina mājsaimniecības darbu problēma kopumā. Gaidīt, lai to izdara katrs atsevišķais vīrs, ir vēltīgi. Arī ar uzņēmumu un organizāciju iniciatīvu dažādu mehānismu un ierīču

¹ Mincs H., *Nepomnaščijs A.* Ārpusdarba laiks. Kā to izmantot? R., «Liesma», 1970.

ražošanā, kam jāatvieglina mājas solis, problēmu pilnīgi atrisināt nevar.

Sajā ziņā interesantas ir sociālistisko valstu dažādu pārstāvju domas. Tās tika izteiktas 1970. gada februārī Maskavā sarīkotajā starptautiskajā simpozijā «V. I. Ļeņins par sievietes domu sabiedrībā un sieviešu jautājuma atrisināšanas pieredze sociālisma zemēs» (simpozijs bija veltīts V. I. Ļeņina dzimšanas 100. gadadienai). Izskatot jautājumu par vienmērīgāku slodzes sadali ģimenē, tika uzsvērts, ka tādējādi gan var atvieglot sievietes stāvokli, bet par problēmas atrisinājumu to atzīt nevar. Zīmīgi bija Čehoslovākijas pārstāves Gustas Fučikovas vārdi, ka nevajag līdzās sieviešu problēmām radīt arī vīriešu problēmas. Tāpēc tika izdarīts secinājums, ka jādomā nevis tikai par daļēju mājsaimniecības slodzes atvieglināšanu, bet gan — kā radikāli samazināt mājsaimniecībai vajadzīgo laiku.

Tātad par galveno problēmas risinājumu jāuzskata nevis atsevišķu aparātu un palīgierīču konstruēšanu un ieviešana mājsaimniecībā (kaut arī tās dod lielu atvieglojumu), bet gan *mājturības industrializācija*. Jāizstrādā un jāīsteno vispusīga mājsaimniecības darbu atvieglošanas programma, tajā ietverot tirdzniecības un transporta uzlabošanu, mājsaimniecības darbu mehanizāciju un visdažādāko sadzīves pakalpojumu ieviešanu. Nodrošinot daudz efektīvāku palīdzību sievietēm ģimenes aprūpē, varēsīm sagaidīt bērnu skaita pieaugumu, jo ir skaidrs, ka katrs jauns bērns uzliek papildu pienākumus galvenokārt sievietei.

III. ŠĶIRUŠOS SKAITS UN ŠĶIRŠANĀS GADĪJUMU RAKSTUROJUMS

Starp pārējām padomju republikām un ārvalstīm Latvijas PSR izceļas ar diviem iedzīvotāju dabiskās kustības rādītājiem: dzimstības samazināšanos un šķiršanās biežumu. Šeit dzimušo skaits uz tūkstoš iedzīvotājiem, kā redzējām, ir viens no mazākajiem Padomju Savienībā un visā pasaulē, bet šķirušos skaits — pats lielākais visā valstī un tālu pārsniedz ārvalstu attiecīgos rādītājus. Tāpēc šķiršanās jau-tājumu pētišanai Latvijā pievēršama sevišķa uzmanība (62. tabula).

Latvijā šķirto laulību skaits sešdesmitajos gados tālu pārsniedza vidējo šķirušos skaitu visā valstī. Salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem šķirto laulību skaits mūsu republikā sešdesmito gadu otrajā pusē bija ievērojami palielinājies.

Par ģimeņu iziršanas biežumu republikā var spriest pēc tā, ka uz katrām 100 noslēgtām laulībām 1970. gadā bija 45 šķiršanās gadījumi. Pilsētās šis rādītājs bija vēl augstāks — 50, bet Rīgā — pat 55.

Vidēji uz 1000 iedzīvotājiem, kuru vecums bija 18 un vairāk gadu, 1970. gadā pilsētās tika reģistrēti 7,8, bet laukos — 3,0 laulību šķiršanas gadījumi. (Piecdesmito gadu beigās šie rādītāji bija 5,2 un 0,6.) Kā redzams, laulību iziršanas process pastiprinājies kā pilsētās, tā arī laukos, tomēr straujāk pēdējos. Vēl piecdesmito gadu sākumā laulības šķiršana lauku apdzīvotajās vietās bija visai reta parādība. Turpretim tagad laukos ģimenes izirst pat biežāk nekā pilsētās piecdesmito gadu vidū.

No laulībā sastāvošo kopskaita ik gadus šķiras vairāk par 2% laulāto.

Laulību šķiršanas rādītāji Latvijā, kā jau teikts, ir

Šķirto pāru skaits¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Visā Padomju Savienībā	Padomju Latvijā
1940	1,1	1,1
1950	0,4	0,8
1960	1,3	2,4
1965	1,6	2,8
1966	2,8	4,7
1967	2,7	4,2
1968	2,7	4,3
1969	2,6	4,3
1970	2,6	4,6

vieni no visaugstākajiem pasaulē. Salīdzinājuma pēc atzīmēsīm, ka no sociālistiskajām valstīm visaugstākais laulību šķiršanas līmenis ir Ungārijā. Tomēr pat šajā valstī tas ir 2 reizes zemāks nekā Latvijā. Arī visās kapitālistiskajās valstīs šie rādītāji ir zemāki (piemēram, Skandināvijas zemēs — 3—6 reizes). Tikai atsevišķu valstu apgabalos (štatos, rajonos u. tml.) konstatēti vēl augstāki attiecīgie rādītāji. Padomju Savienībā šie rādītāji augstāki nekā mūsu republikā ir tikai nedaudzos KPFSR apgabalos: Murmanskas, Magadanas un dažos citos.

Vai pašreizējo laulību šķiršanas «bumu» var uzskatīt par normālu sabiedrības atjaunošanās procesu, vai arī tas salīdzināms ar slimību, kas grauž tautas organismu pašā sākumā? Mūsaprāt, tas jāuzskata par nevēlamu, nenormālu procesu, kas masveidā aptvēris plašus sabiedrības slāņus. Var, pro-

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 52; Латвийская ССР в цифрах в 1969 году; Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 26. lpp.

Šķirto laulību skaits Latvijas PSR pilsētās un laukos
(pāru skaits uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Visi šķirtie pāri	No tiem	
		pilsētās	laukos
1935	1,0	2,0	0,4
1940	1,1	2,3	0,5
1950	0,8	1,6	0,1
1960	2,4	3,8	0,5
1965	2,8	3,8	1,2
1966	4,7	6,3	2,4
1967	4,2	5,5	2,1
1968	4,3	5,6	2,2
1969	4,3	5,4	2,3
1970	4,6	6,0	2,2

tams, runāt par zināmu demokratizāciju ģimenes attiecībās un līdz ar to par laulību šķiršanas biežuma augšanas tendenci, kas vērojama visā pasaulē. Taču tādu stāvokli, ka gandrīz puse no noslēgtajām laulībām izjūk, uzskatīt par vēlamu nevar. Jādara viss iespējamais, lai tuvākajā laikā Latvijā laulību šķiršanas gadījumu skaits maksimāli samazinātos.

Pirms apsveram pasākumus, kuri varētu veicināt šķiršanās gadījumu skaita samazināšanos, iepazīsimies ar dažiem galvenajiem rādītājiem, kas tuvāk raksturo šo problēmu.

Šķirto laulību skaits un īpatsvars pilsētās ir daudz augstāks nekā laukos, pie tam salīdzinājumā ar pirmskara laiku tagad vairāk šķiras kā pilsētās, tā laukos (63. tabula).

Lai gan atsevišķos gados šķirto laulību skaits bijis dažāds, tomēr vērojama tā nemitīga palielināšanās gan pilsētās, gan laukos.

No 1960. līdz 1970. gadam republikā kopumā šķirto laulību skaits ir gandrīz divkārtšojies. To daļēji var izskaidrot ar PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1965. gada 10. decembra dekrētu, kas atvieglojis laulību šķiršanas procesu. Saskaņā ar šo dekrētu laulības šķiršanas lietas izskatīšanai tiesā noteikta viena stadija un atcelta publikācija laikrakstā. Tas nenoliedzami veicina ģimenes attiecību tālāku demokratizāciju. Diemžēl tas veicina arī laulību šķiršanas gadījumu skaita palielināšanos.

Attiecībā uz laulību šķiršanas biežumu jāņem vērā šāds apstāklis. Mūsu valstī laulība uzskatāma par šķirtu tikai tad, kad šķiršana ir reģistrēta dzimtsarakstu birojā. Faktiskie laulību šķiršanas gadījumi, kuri nav reģistrēti, pat tad, ja ir bijis attiecīgs tiesas lēmums, statistikas datus neatspoguļojās. Kaut arī statistikas dati reālo stāvokli precīzi neatspoguļo, tomēr tie dod zināmu priekšstatu, kādā vecumā šķirušies laulātie un kāds bijis šķirto laulību ilgums.

Pēc oficiālās statistikas datiem redzams: starp šķirtajiem vīriešiem visvairāk ir tādu, kuru vecums 25 līdz 34 gadi. Sievietes visbiežāk šķirušās 25—29 gadu vecumā. Ipaši aprēķini apstiprina, ka šķiršanās intensitāte (šķiršanās gadījumu skaits uz 1000 attiecīgā vecuma iedzīvotājiem) šajos mūža gados ir patiešām visaugstākā.

Vidējais šķirto laulību ilgums sešdesmitajos gados bijis 10 gadi. Nedaudz vairāk kā $\frac{1}{4}$ ģimeņu pastāvējušas mazāk par 5 gadiem, $\frac{1}{3}$ — no 5 līdz 9 gadiem, bet gandrīz $\frac{2}{5}$ — 10 un vairāk gadu. Pie tam 2% ģimeņu laulībā nodzīvotais laiks bijis mazāks par gadu, bet katrai desmitajai — 20 un vairāk gadu. Kā redzams, vidējais veidojas no ievērojami atšķirīgiem laulībā nodzīvotajiem periodiem.

Kā jau atzīmēts, šie rādītāji faktisko stāvokli ne-

atspoguļo pilnīgi. Lai iegūtu ziņas par šķirto laulību faktisko ilgumu, laulāto vecumu šķiršanās brīdī, noskaidrotu šķiršanās cēloņus, laulāto domas šajos jautājumos u. tml., nācās organizēt speciālus pētījumus. Sajā nolūkā PSRS CSP Zinātniskās pētniecības institūta Latvijas nodaļa kopā ar republikas Augstāko tiesu un Dzimtsarakstu biroju izdarīja izīrušo ģimeņu aptauju šķiršanās reģistrācijas laikā, tiesās un dzimtsarakstu birojos. 1969. gadā izlases veidā tika aptaujāti vairāk nekā 2,5 tūkst. bijušo laulāto (1383 ģimenes) jeb katrs astotais, kas tajā gadā šķīries.

Aptauju izdarīja visos lauku rajonos un republikāniskās pakļautības pilsētās. Tā bija pirmā šāda aptauja ne tikai mūsu republikā, bet arī visā valstī.

Pasākuma programma bija samērā plaša. Aptaujas lapā bija 25 jautājumi. Aptauju izdarīja tiesu un dzimtsarakstu biroju darbinieki, t. i., tie, kuriem laulību šķiršana un to reģistrācija ir dienesta pienākums. Uzskatām, ka šādi organizēta aptauja var dot precīzāku faktiskā stāvokļa atspoguļojumu.

Aplūkosim īsumā galvenos aptaujas rezultātus. Vispirms iedziļināsimies materiālos par šķirto laulāto vecumu. Apstrādājot iegūtos materiālus, konstatējam, ka vidējais vecums laulības izīršanas brīdī bijis sievietēm 34 gadi, bet vīriešiem — 36 gadi. Šie rādītāji būtiski neatšķiras no analogiskiem rādītājiem, kuri raksturo visu šķirto laulāto vecumu pēdējos gados. Spriežot pēc šiem vidējiem lielumiem, nepavisam nevaram izdarīt secinājumu, ka šķiršanās raksturīga tikai gados jauniem cilvēkiem. Tāds secinājums neizriet arī no šķirto laulāto vecuma struktūras izpētes. No šķirto sieviešu kopskaita 24% gadījumos sieviešu vecums pārsniedzis 40 gadus. Sādu pašu vīriešu īpatsvars bija vēl lielāks — 29%. Tiesa, dziļāka ana-

līze rāda, ka gados jauniem cilvēkiem šķiršanās ir raksturīgāka. Šķirto kopskaitā jauno cilvēku īpatsvars ir lielāks nekā laulībā sastāvošo jauno cilvēku īpatsvars.

Aptaujātajām bijušajām ģimenēm vidējais laulībā faktiski nodzīvotais laiks bija 8 gadi — par 2 gadiem mazāks, nekā rāda tekošās statistikas dati. Jāņem vērā, ka jau vairākus mēnešus līdz tiesas spriedumam lielākā daļa bijušo laulāto faktiski bija pārtraukuši laulības attiecības. Daudziem pāriem šis intervāls bija vairāki gadi.

Aptaujas materiāli parādīja, ka sievietes biežāk nekā vīrieši pieprasa laulības šķiršanu. Tikai 12 gadījumos no katriem 100 laulību šķirt pieprasījuši abi laulātie kopīgi.

Vairākumā gadījumu abi laulātie atzinuši savu nesaderību un vēlējušies, lai laulību šķirtu. Vīrieši tomēr biežāk nekā sievietes pret laulības šķiršanu bijuši noskaņoti negatīvi. Izskaidrojums ir tāds, ka vīrieši krietni vien biežāk nekā sievietes ar savu rīcību sekmējuši faktisko ģimenes iziršanu. Par to var pārliecināties, analizējot aptaujāto domas par šķiršanās cēloņiem. Vēl pārliecinošāk tas apstiprinās šķiršanas lietas izlēmūšo tiesu iestāžu un dzimtsarakstu biroju darbinieku izdarītajos vērtējumos.

Vairāki demogrāfi (L. Darskis, N. Rimaševska u. c.) pievērš uzmanību īpašam momentam — morāliskajam spiedienam, kas liek stāties laulībā. Zināmā vecumā jaunietes, apkārtējās vides ietekmētas, uzskata: jāapprecas kaut vai tāpēc, ka citādi viņas sāks uzskatīt par vecmeitām. Jau 23—24 gadu vecumā viņas uz katru paziņu sāk raudzīties kā uz potenciālu līgavaini. Tas, bez šaubām, sekmē laulības drīzu noslēgšanu un bieži vien arī tikpat drīzu tās šķiršanu.

Konstatēts, ka laulību šķiršana raksturīga galvenokārt strādniekiem un kalpotājiem. Kolhoznieku īpatsvars šķirušos kopskaitā ir visai niecīgs. Pie tam tikai retos gadījumos kolhoznieku laulības šķirtas atkārtoti.

Vairāk nekā pusei šķirto laulāto bijis apmēram vienāds izglītības līmenis, 30% gadījumu tas bijis augstāks sievietēm, 16% — vīriešiem. Pētījumos noskaidrots, ka arī laulībā sastāvošo sieviešu izglītības līmenis ir nedaudz augstāks par viņu vīru izglītības līmeni.

Salīdzinot šķirto laulāto izglītības līmeni ar visu republikas iedzīvotāju izglītības līmeni, labi redzams, ka šķirto izglītības līmenis ir augstāks. Turklāt raksturīgi: jo augstāks iedzīvotāju izglītības līmenis, jo biežāka ir viņu laulību nestabilitāte.

Vai fakts, ka līdz ar izglītības līmeņa paaugstināšanos palielinās arī šķirto skaits, jāuzskata par negatīvu parādību? Pašu par sevi to mevar uzskatīt par negatīvu parādību. Paaugstinoties cilvēka izglītības līmenim, paaugstinās arī viņa prasības pret sevi, saviem tuviniekiem un visu sabiedrību. Taču tāds fakts, ka cilvēka prasības paaugstinās tikai kopdzīves laikā un ka tās nav bijušas pietiekami augstas pirms stāšanās laulībā, ir jāvērtē kā negatīvs.

Šķirtajās ģimenēs galvenokārt bijis viens bērns vai arī bērnu vispār nav bijis. Tikai katrā piektajā ģimenē bijuši 2 bērni vai vairāk. Vidēji uz katru šķirto ģimeni iznāk 0,9 bērni. Tas ir pusotras reizes mazāk, nekā ir laulātajiem ar tādu pašu laulības ilgumu, kuri turpina laulībā sastāvēt. Acīmredzot ģimenes nesaskaņas, laulāto apzināšanās, ka viņu ģimene var izirt, veicina dzimstības ierobežošanu. Vispār tajās republikās, kurās laulību šķiršanas no-

tiek biežāk, dzimstība ir zemāka. Tas pats vērojams arī mūsu republikas rajonos.

Nav šaubu, ka laulātajiem, kuriem bērnu nav vai ir tikai viens bērns, šķirties ir vieglāk. Ģimenes ar nelielu skaitu bērnu tāpat ir viens no svarīgākajiem faktoriem, kas veicina šķiršanos.

1969. gada aptaujā tika noskaidrots ne tikai šķirto sastāvs pēc dažādām pazīmēm, bet arī cēloņi, kas radījuši laulāto kopdzīves iziršanu. Anketā par katru no šķirtajiem ierakstīja, ko vīrs un sieva uzskata par galveno šķiršanās cēloni. Varēja uzrādīt arī vairākus (līdz trim) šādus cēloņus.

Jautājumi tika formulēti tā, lai jo pilnīgāk noskaidrotu, kāpēc vīrs (sieva) vairs nevar dzīvot ar savu laulības partneri. Bez tam arī attiecīgā iestāde (tiesa, dzimtsarakstu birojs), kas šķirusi laulību, pēc apstākļu noskaidrošanas uzrādīja, kāds ir bijis laulības iziršanas cēlonis. Tādējādi šķiršanās cēloņu vispusīga noskaidrošana deva iespēju iegūt samērā pilnīgu ainu, kāpēc mūsu republikā izjūk laulības.

Aptaujas lapā bija minēti 13 dažādi cēloņi, kuri var radīt laulības izjukšanu. Bez tam šķirtie varēja vēl uzrādīt jebkuru citu cēloni. Izpētījot bijušo laulāto atbildes, to raksturu un motivāciju, tās sagrupējām pēc šādiem galvenajiem cēloņiem: materiālas dabas, morālie, fizioloģiska rakstura, sliecība uz alkoholismu un pārējie.

Materiālas dabas cēloņi saistīti ar materiālajām grūtībām ģimenē, dzīvokļa trūkumu vai sliktiem dzīvokļa apstākļiem, kāda laulības partnera nepietiekamu piedalīšanos ģimenes ienākumu veidošanā u. tml.

Morālas dabas cēloņi ir ļoti dažādi: neuzticība, nepamatota greizsirdība, sakari ar iepriekšējo ģimeni (ja tāda bijusi), rupjība un netaktiskums, atrauššanās

Šķiršanās cēloņi, kurus šķirtie uzskatījuši par galvenajiem

Laulības šķiršanas cēloņu grupas	Izrušo laulību partneri ¹	
	vīrieši	sievietes
Morāla rakstura cēloņi	58,7	51,9
Materiāla rakstura cēloņi	17,1	10,4
Fizioloģiski cēloņi	9,3	3,4
Bieža alkohola lietošana	5,9	31,1
Pārējie cēloņi	9,0	3,2

no ģimenes vai nepietiekama rūpēšanās par to, raksturu nesaskaņa u. c.

Viena vai otra laulāto slimība vai slikts veselības stāvoklis, neauglība, laulāto seksuāla neatbilstība u. tml. ģimenes dzīvi traucējoši apstākļi nosacīti tika apvienoti cēloņu grupā «fizioloģiska rakstura traucējumi».

Ņemot vērā, ka alkoholismu kā ģimenes izjukšanas cēloni bija uzrādījuši ļoti daudzi šķirtie, un to, ka tieksmē pēc alkohola dzērāji bieži vien nerēķinās ar materiālajām, morālajām un veselības normām, šo cēloni nācās nodalīt kā patstāvīgu.

Grupā «pārējie cēloņi» ietvertas dažādas atbildes, kuras nav iedalāmas citās atbilžu grupās, piemēram, vieglprātība laulību noslēdzot, radnieku vai vecāku iejaukšanās, dažādas aprēķina laulības, vīra vai sievas ilgstoša atrašanās ieslodzījumā u. c. Šķiršanās cēloņi pa grupām raksturoti 64. tabulā.

No šķirto atbildēm iegūtie dati rāda, ka laulātie šķiras galvenokārt dažādu morāla rakstura cēloņu dēļ.

Vīrieši uzskata, ka nav iespējams turpināt kopdzīvi, ja ir atklājusies sievas neuzticība vai uzticē-

šanās ļaunprātīga izmantošana (26% no visām atbildēm). Arī sieviešu atbildēs šāds motivējums starp morālas dabas cēloņiem izvirzās pirmajā vietā, kaut gan tā īpatsvars ir mazāks (19%).

Laulības partnera neuzticība ir sarežģīts, komplekss faktors, ko radījusi ekonomiskā un sociālā atstātība. Tas nav pietiekami izpētīts. Agrāk neuzticība bija visbiežāk raksturīga vīriešiem, bet tagad, kad arī sievietēm viegli iegūt izglītību, ekonomisko un morālo neatkarību, viņas visai bieži mēdz īpatnēji izmantot šo savu brīvību. No otras puses, biežās šādas atbildes ($\frac{1}{4}$ vai $\frac{1}{5}$ no visām) liecina, ka laulības partneri negrib samierināties ar laulības pārkāpēju. No tā var secināt, ka sabiedrības morālais līmenis ir pietiekami augsts, lai uzskatītu šādu uzvedību par nepieļaujamu.

Neuzticība kā šķiršanās cēlonis biežāk mēdz būt starp kalpotājiem nekā strādniekiem un starp strādniekiem biežāk nekā kolhozniekiem. Jo augstāks ir laulāto izglītības līmenis, jo tāds šķiršanās cēlonis kā neuzticība ir biežāks.

Kā nākamais pēc biežuma morāla rakstura šķiršanās cēlonis ir laulības partnera rupjība un netaktiskums. Biežāk to minējušas sievas (17% no visām atbildēm), kaut arī vīriem tas ir otrais galvenais morālas dabas cēlonis (11%). Tātad savstarpēja necieņa vienam pret otru bieži vien noved līdz galējai robežai — laulības iziršanai. Pretēji iepriekšminētajam cēlonim — neuzticībai rupjība ir kā pavadonis inteligences trūķumam. Protams, laulāto necieņa vienam pret otru nav atdalāma no citiem laulības iziršanas cēloņiem, sevišķi tā ir saistīta ar alkoholismu.

Uz alkohola lietošanu kā laulības šķiršanas cēloni galvenokārt norāda sievietes, un tā īpatsvars starp visām atbildēm ir pats augstākais. Bet varbūt nav

īstī pamatota tāda pārāk asa sievu reaģēšana uz vīru «nelielu» vājību — lieku glāzīti? Oficiālā statistika liecina, ka reibinošo dzērienu patēriņa ziņā mūsu republikā stāvoklis nav nekāds iepriecinošais.

Lai gan alkoholisko dzērienu kopējais patēriņš (pārreķināts absolūtā alkoholā) Padomju Latvijā ir 2—2,5 reizes mazāks nekā tradicionālajās «vīna» valstīs Francijā un Itālijā, tomēr visstiprāko reibinošo dzērienu patēriņš mūsu republikā ir liels. Arī alkoholisko dzērienu kopējais patēriņš Latvijā ir samērā augsts.

Tātad arī tas liecina, ka Latvijā ir pārāk liels alkohola patēriņš. Tas radījis daudzas nevēlamas pārādības. Viena no tām ir lielais šķirto laulību skaits pārāk biežas reibinošo dzērienu lietošanas dēļ.

Mūsu republikā līdz šim izdarītie socioloģiskie pētījumi nedod iespēju konstatēt alkoholisma cēloņus. Arī minētā aptauja laulību šķiršanas jautājumos nedod atbildi, kāpēc kādam no laulātajiem bijusi nosliece uz alkoholu. Var pieņemt, ka zināmai daļai laulāto šī nosliece radusies slikto savstarpējo attiecību dēļ. Nav taču nekāds noslēpums, ka alkoholisms bieži vien saistīts ar indivīdu neapmierinātību ģimenes dzīvē. Ja cilvēka intelekts nav spējīgs tādās situācijās rast pozitīvu izeju, tad rodas vēlēšanās notrūlēt savu apziņu, to saindējot ar alkoholu. Tātad ļoti svarīgs ir jautājums par partneru izvēli un laulāto sadarbību. Jāpiekrīt tiem demogrāfiem, kuri uzskata, ka jau līdz laulībai lielā mērā ir izšķirts jautājums par nākamās ģimenes dzīves rezultātiem.

Lai gan zināms skaits ģimeņu izirst sakarā ar dažādām materiālām grūtībām, tomēr mūsu sabiedrībā tās nav galvenās, noteicošās, kas rada laulības pārtraukšanu. Bet varbūt aptaujātie laulātie pietiekami nav novērtējuši materiālā faktora lomu laulības

Dzīvokļu apstākļi aptaujātajiem līdz laulībām un laulības laikā
(procentos no kopsummas)

Dzīvojuši	Līdz laulībām		Laulības laikā ģimenes dzīvo
	vīri	sievas	
Ar vecākiem vai radniekiem	52	62	31
Patstāvīgi	33	32	55
Kopmītņē	15	6	2
Šķirti	—	—	12

dzīves izjukšanā? Cilvēki nereti uztver tikai materiālā faktora izraisītās ārējās, virspusējās parādības — raksturu nesaderību, neinteresēšanos par paša ģimeni, cita — piemērotāka laulības partnera meklēšanu u. tml. Daļēji ar dažādām materiāla rakstura grūtībām saskārusies lielākā daļa laulāto pāru, un tomēr tās nav kļuvušas par cēloni laulības šķiršanai. Tā, piemēram, uz dzīvokļa jautājuma atrisināšanas grūtībām kā laulības izjukšanas cēloni tieši norādījuši tikai 7% vīriešu un 3% sieviešu. Tomēr, ja analizējam laulāto dzīvokļu apstākļus, tad jāatzīst, ka tie ir tālu no vēlāmā — atsevišķa dzīvokļa katrai ģimenei (65. tabula).

Pirms laulībām apmēram trešdaļa laulāto dzīvojuši patstāvīgi — vai nu atsevišķā dzīvoklī, vai arī istabā. Jāņem vērā, ka to skaitā ir arī tādi, kuri apprecējušies atkārtoti, un cilvēki, kuri stājušies pirmajā laulībā samērā vēlu. Vairākums jauniešu dzīvojuši kopā ar vecākiem vai radniekiem, tiem nav bijis pat savas atsevišķas istabas. Diezgan ievērojams ir to laulāto skaits, it īpaši vīriešu, kuri pirms apprecēšanās dzīvojuši kopmītņēs. Viņu laulības ilgums, kā parādīja aptauja, bijis vismazākais.

Tiesu un dzimtsarakstu biroju konstatētie laulību šķiršanas cēloņi
(procentos no kopsummas)

Laulību šķiršanas cēloņu grupas	Vīriešiem	Sievietēm
Morāla rakstura cēloņi	47	63
Materiāla rakstura cēloņi	8	15
Fizioloģiski cēloņi	5	12
Bieža alkohola lietošana	38	5
Pārējie cēloņi	2	5

Laulības laikā vairāk nekā pusei ģimeņu bijusi sava mājvieta. Tomēr 31% ģimeņu vēl dzīvojušas kopā ar vecākiem vai radniekiem. Bieži vien tāda dzīve nav nemaz slikta, īpaši tad, ja vecāki vai radnieki palīdz uzraudzīt bērnus. Tomēr jāatzīmē, ka no visām aptaujātajām ģimenēm 14% dzīvojušas nenormālos apstākļos: vai nu kopmītnē, vai pat vēl sliktāk — vīrs atsevišķi no sievas. Un tomēr tikai neliela aptaujāto daļa atzinusi, ka šķirušies sakarā ar neapmierinošajiem dzīvokļa apstākļiem. Tādas atbildes vedina uz domām, ka aptaujātie bieži vien īsto materiālās dabas faktoru vietā minējuši morālos faktoros.

Zināma daļa bijušo laulāto par laulības iziršanas cēloni min kādu no savām negatīvajām rakstura īpašībām vai aplamu rīcību. Vīrieši biežāk nekā sievietes paškritiski vainojuši sevi ģimenes iziršanā (attiecīgi 23% un 5% gadījumos). Parasti viens no bijušajiem laulātajiem atzinis to savu trūkumu, kuru minējis otrs. Vīrieši visbiežāk atzinušie «mīlestībā uz lieku glāzīti» (44% gadījumos) vai arī atzinušie, ka bijuši neuzticīgi (27%). Sievietes vainojušas

sevi laulības izjukšanā galvenokārt (38%) sakarā ar neuzticību vīram.

Lai šķiršanās cēloņu novērtējums būtu daudz maz objektīvs, aptaujā noskaidrojām arī attiecīgās tiesas vai dzimtsarakstu biroja darbinieku domas (66. tabula).

Pēc būtības pašu laulības partneru norādītie cēloņi sakrīt ar tiem cēloņiem, kurus konstatējušas iestādes, kas viņus šķirušas. Arī tās par galvenajiem laulību šķiršanas cēloņiem uzskata morālos faktoros. Taču attiecībā uz vīriešiem morāla rakstura cēloņus tiesas un dzimtsarakstu biroji konstatējuši retāk, nekā tos uzrādījušas sievietes, bet alkohols kā šķiršanās galvenais cēlonis konstatēts daudz biežāk. Tātad sievas retāk nekā tiesu orgāni saskatījušas vīros tieksmi uz alkoholismu. Arī speciāla pētījuma rezultātā, kuru 1970. gadā organizēja Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūts, noskaidrojās, ka sievietes vēl ir visai iecietīgas un vismaz laukos neveido ietekmīgu spēku cīņā pret alkoholismu.¹ Mūsu aptaujas materiāli rāda, ka šīs iecietības dēļ alkoholam ir bijusi lielāka nozīme ģimeņu iziršanā, nekā to atzīst paši bijušie laulātie.

Konstatējot, kas vainīgs laulību iziršanā, tiesu orgāni noskaidrojuši, ka no visām šķirtajām laulībām 56% gadījumu vainīgi bijuši vīrieši, 8% — sievietes, bet 36% gadījumu ģimenes iziršanu veicinājusi abu laulāto rīcība. Tātad jāatzīst, ka vīriešu loma ģimeņu izjukšanā bijusi neapšaubāmi lielāka nekā sieviešu.

Izanalizējot šķirto sastāvu un šķiršanās cēloņus, šī parādība pienācīgi jānovērtē un jāveic ģimeņu nostiprināšanas pasākumi.

Laulību šķiršanas pamatā lielāko tiesu ir divi

¹ Vilciņš T., Jemeljanova S. Alkohols un lauku ļaudis. — «Padomju Latvijas Sievietes», 1971, № 5, 16. lpp.

momenti: pirmkārt, kļūdišanās laulības partnera izvēlē un, otrkārt, dažādas izmaiņas cilvēku raksturā, veselības stāvokli un dzīves apstākļos laulības laikā.

Kļūdišanās partnera izvēlē lielāko tiesu atklājas jau laulības sākumā, un tāpēc kopdzīve nav ilga. Pēc pirmajiem mēnešiem vai gadiem laulātie konstatē savstarpējo nesaderību un nespēju kopdzīvi turpināt.

Kļūdišanos laulības partnera izvēlē būs mazāk, ja plašākas būs iespējas izvēlēties no iespējamajiem partneriem vispiemērotāko. Protams, nekas nevar aizstāt tādus faktoros kā jūtas, savstarpējas simpātijas u. tml. Taču par psiholoģiskajām un fizioloģiskajām kopdzīves pusēm būtu jāgūst jo plaša informācija vai nu no iespējamā partnera, vai, vēl labāk, no objektīva informācijas avota.

Kļūdišanās iespēju laulības partneru izvēlē varētu mazināt, ja tiktu izveidots attiecīgs orgāns vai sistēma, kas dotu iespēju katram cilvēkam atrast vispiemērotāko laulības partneri.

Mūsu zemē ir plaša veselības aizsardzības sistēma, kas palīdz likvidēt radušos traucējumus cilvēku fizioloģiskajos procesos, arī tajos, kas ietekmē laulāto attiecības. Bet trūkst speciāla psiholoģiskā dienesta (ir tikai neiropatoloģiskais), kas palīdzētu risināt dažādas sarežģītas problēmas laulāto morāli psiholoģiskajās attiecībās ģimenes dzīves laikā. Šāda dienesta sastāvā vajadzētu būt speciāli sagatavotiem psihologiem, ārstiem, juristiem, sociologiem un seksologiem, kas laulātos varētu konsultēt dažādos ģimenes dzīves jautājumos. Rīgā šīs problēmas jau daļēji risina: 1971. gadā nodibināta Konsultācija ģimenes un laulības jautājumos.

Viens no faktoriem, kas ietekmē laulību stabilitāti, ir dzīvokļa apstākļi. Iztirzājot jautājumu par dzim-

stības līmeni, jau noskaidrojām, ka šo apstākļu tālāka uzlabošana veicinās dzimstības palielināšanos.

Dzīvokļu problēmas atrisināšana lielā mērā dos iespēju veiksmīgi kārtot arī daudzus citus sasāpējušus ģimenes dzīves jautājumus.

Ģimenes dzīves jautājumu izskaidrošanā daudz varētu darīt arī skola. Lietderīgi būtu vecāko klašu audzēkņiem, kā arī augstāko mācību iestāžu studentiem mācību programmās ietvert speciālus priekšmetus par laulības un ģimenes dzīves akūtajām problēmām. Ievēriību šai sakarā pelna Odesas pedagogiskā institūta docenta V. Barska vadītās laboratorijas pieredze. Pēc viņa metodikas, lielākā daļa zināšanu par laulību un ģimeni ir jāiegūst skolās — bioloģijas, sabiedrības mācības, literatūras u. c. stundās.

IV. PĀRMAIŅAS MIRSTĪBAS LĪMENI UN IEDZĪVOTĀJU ATRAŽOŠANĀS KOPEJOS RĀDĪTĀJOS

Iedzīvotāju atražošanās režīms, viņu dabiskais pieaugums lielā mērā atkarīgs arī no mirstības līmeņa. Padomju varas gados mirstības samazināšanā un iedzīvotāju mūža ilguma pagarināšanā ir gūti ievērojami panākumi. Iedzīvotāju materiālās labklājības un kultūras līmeņa paaugstināšanās, kā arī medicīniskās apkalpošanas uzlabošanās rezultātā iedzīvotāju vidējais mūža ilgums bija palielinājies no 58 gadiem 1934.—1935. gadā līdz 70 gadiem septiņdesmito gadu sākumā.

Padomju varas laikā iedzīvotāju veselības aizsardzībā, viņu medicīniskajā apkalpošanā mūsu republikā ir sasniegts ļoti daudz. Šai ziņā Latvija tagad ir vienā no pirmajām vietām pasaulē.

Mirstības līmenis Latvijā pēdējos simt gados¹
(mirušo skaits uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Mirstības koeficienti	Koeficientu starpība
1861—1865	26,9	—
1911—1913	17,3	—9,6
1930	14,2	—3,1
1940	15,7	1,5
1950	12,4	—3,5
1960	10,0	—2,4
1965	10,0	0,0
1966	10,2	0,2
1967	10,5	0,3
1968	10,8	0,3
1969	11,1	0,3
1970	11,2	0,1
1971	11,0	—0,2

1970. gadā salīdzinājumā ar pirmskara līmeni ārstu skaits uz 1000 iedzīvotājiem Latvijā bija palielinājies gandrīz 3 reizes, vidējais medicīniskais personāls — gandrīz 5 reizes, bet gultu skaits slimnīcās gandrīz 2 reizes. Veselības aizsardzības sistēmā la-gad strādā 50 tūkst. cilvēku, to skaitā 8,5 tūkst. ārstu. Republikas budžetā izdevumi tautas veselībai sastāda 11 procentus. Turpretim buržuāziskās valdības asīgnējumi veselības aizsardzībai nepārsniedza 2% budžeta izdevumu.

Mirstības līmenis Latvijas teritorijā, sākot ar pagājušā gadsimta sešdesmitajiem gadiem, parādīts 67. tabulā.

1970. gadā salīdzinājumā ar pagājušā gadsimta

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 18. lpp.; Латвийская ССР в цифрах в 1971 году. Р., Латв. отд. «Статистика», 1972, с. 37.

sešdesmitajiem gadiem mirstības vispārējais līmenis ir turpat divarpus reizes zemāks, bet attiecībā pret 1940. gadu tas ir zemāks 1,4 reizes. Visā buržuāziskās Latvijas laikposmā mirstības līmenis svārstījās starp 13,5 un 15,7 (izņemot 1920. gadu, kad tas bija 19,6). Pat visaugstākais mirstības koeficients Padomju Latvijā bija par vairāk nekā punktu zemāks salīdzinājumā ar viszemāko mirstības koeficientu buržuāziskajā Latvijā. Tas liecina, ka mirstības samazināšanā Padomju Latvijā gūti labi panākumi.

Tomēr no 1960. līdz 1970. gadam notikusi neliela mirstības vispārējā līmeņa paaugstināšanās. Vai tas izskaidrojams ar mirstības intensitātes palielināšanos, vai arī ar vecāko iedzīvotāju īpatsvara augšanu? Jāatzīst, ka to veicinājuši abi šie faktori.

Visvairāk mirstības palielināšanos no 1960. līdz 1970. gadam veicinājusi vecāko gadagājumu iedzīvotāju īpatsvara augšana, taču noticis arī zināms mirstības intensitātes pieaugums. Laikā no 1965. līdz 1970. gadam, kad mirstības līmenis mūsu republikā bija pieaudzis par vienu punktu, abu faktoru loma bija apmēram vienāda.

Lai gūtu priekšstatu, kā mirstības līmenis mūsu republikā izmainījies relatīvi, salīdzināsim mirstības rādītāju ziņā Latviju ar ekonomiski attīstītākajām pasaules valstīm, sākot ar 1940. gadu (68. tabula).

Salīdzinājumā ar pirmskara laiku mirstības līmenis ir pazeminājies visās valstīs. Sešdesmitajos gados Padomju Savienībā bija viens no zemākajiem mirstības līmeņiem pasaulē. Padomju Latvijā mirstības līmenis vispār arī bija ievērojami pazeminājies. Tomēr 1960. un 1970. gadā Latvija citu zemju vidū mirstības līmeņa ziņā ieņēma tādu pašu vietu kā 1940. gadā. Tas tāpēc, ka arī citās valstīs mirstība bija samazinājusies apmēram tikpat strauji.

Mirstības līmenis Latvijā salīdzinājumā ar citām zemēm¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Valstis	1940. g.		1950. g.		1960. g.		1970. g.	
	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta
Somija	19,1	24	10,1	10—11	9,0	9	9,5	11
Francija	18,9	22—23	12,8	*24	11,4	20—21	10,6	17
Rumānija	18,9	22—23	12,4	20—22	8,7	8	9,6	12
PSRS	18,0	21	9,7	7	7,1	1	8,2	4
Japāna	16,4	20	10,9	14	7,6	2—3	6,9	1
Beļģija	16,2	19	12,5	23	12,4	23	12,7	23
Latvija	15,7	18	12,4	20—22	10,0	17—18	11,2	18
Dienvidslāvija	14,9	17	13,0	25	9,9	16	9,2	9
Austrija	14,8	16	12,4	20—22	12,7	24	13,2	24
Anglija	14,4	15	11,8	18	11,5	22	11,7	22
Ungārija	14,3	14	11,4	15	10,2	19	11,6	20—21
Polija	14,1	13	11,6	17	7,6	2—3	8,1	3
Cehoslovākija	14,0	12	11,5	16	9,2	11	11,5	19
Itālija	13,6	11	9,8	8	9,7	14—15	9,7	13
Bulgārija	13,4	10	10,2	12	8,1	6	9,1	8
Sveice	12,0	9	10,1	10—11	9,7	14—15	9,0	6—7
Vācija	11,9	8	—	—	—	—	—	—

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика»
1971, с. 123.

68. tabulas turpinājums

Valstis	1940. g.		1950. g.		1960. g.		1970. g.	
	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta	koef.	vieta
VDR	—	—	11,9	19	13,6	25	14,1	25
VFR	—	—	10,5	13	11,4	20—21	11,6	20—21
Zviedrija	11,4	7	10,0	9	10,0	17—18	9,9	16
Norvēģija	10,9	6	9,1	2—3	9,1	10	9,8	14—15
ASV	10,8	5	9,6	5—6	9,5	12—13	9,4	10
Dānija	10,4	4	9,2	4	9,5	12—13	9,8*	14—15
Nīderlande	9,9	3	7,5	1	7,7	4	8,4	5
Austrālija	9,8	2	9,6	5—6	8,6	7	9,0	6—7
Kanāda	9,7	1	9,1	2—3	7,8	5	7,4**	2

* 1969. g.

** 1968. g.

Mirušo skaits Latvijas pilsētās un laukos
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Vidēji visā republikā	Pilsētās	Laukos
1935	14,2	13,3	14,6
1940	15,7	15,2	16,3
1950	12,4	10,9	13,8
1955	10,6	8,5	12,9
1960	10,0	8,7	11,7
1961	10,1	8,9	11,8
1962	10,8	9,5	12,7
1963	10,3	8,9	12,4
1964	9,4	8,4	11,1
1965	10,0	9,0	11,8
1966	10,2	8,6	12,8
1967	10,5	8,8	13,5
1968	10,8	9,2	13,5
1969	11,1	9,5	14,2
1970	11,2	9,3	14,4

Viszemākais mirstības koeficients pasaulē 1940. gadā bija 9,7 (Kanāda), bet 1970. gadā — 6,9 (Japāna). Visaugstākais mirstības koeficients pasaulē 1940. gadā bija 19,1 (Somija), bet 1970. gadā — 14,1 (VDR). Tātad bija samazinājies kā visaugstākais, tā arī viszemākais mirstības koeficients. 1940.—1970. gadā mirstība visvairāk bija samazinājusies Padomju Savienībā — gandrīz par 10 punktiem. Padomju Latvijā tā bija samazinājusies par 4,5 punktiem.

Mirstības līmeņa pārmaiņas Latvijā notikušas arī pilsētās un laukos (69. tabula).

Vidējais mirstības līmenis republikā 1970. gadā salīdzinājumā ar 1940. gada līmeni ir pazeminājies par 29%, taču pilsētās par 39%, bet laukos — tikai par 12%. 1940. gadā laukos mirstības līmenis bija

Vīriešu un sieviešu mirstības līmenis Latvijā

Gadi	Uz 1000 iedzīvotājiem mīruši	To skaitā	
		vīrieši	sievietes
1935	14,2	15,3	13,2
1940	15,7	17,0	14,6
1950	12,4	14,6	10,8
1960	10,0	10,7	9,4
1968	10,8	11,3	10,3
1969	11,1	11,8	10,6
1970	11,2	11,6	10,8

tikai par 7% augstāks nekā pilsētās, turpretim 1970. gadā — jau par 55%.

Laukos mirstības līmenis salīdzinājumā ar līmeni pirms kara ir pazeminājies mazāk. Tas izskaidrojams galvenokārt ar izmainījušos lauku iedzīvotāju vecuma sastāvu.

Taču jāatzīmē, ka zemākais mirstības līmenis kā pilsētās, tā arī laukos bija 1964. gadā, pēc tam sekoja tā neliela paaugstināšanās.

Dažāds mirstības līmenis ir ne tikai pilsētu un lauku iedzīvotājiem, bet arī vīriešiem un sievietēm (70. tabula).

Padomju Latvijā ir zemāks mirstības līmenis nekā buržuāziskajā Latvijā ne tikai attiecībā uz visiem iedzīvotājiem kopā, bet arī atsevišķi vīriešiem un sievietēm. Raksturīgi, ka vīriešiem mirstība ir lielāka nekā sievietēm. Vīriešiem 1935. un 1940. gadā mirstība bija par 16% lielāka nekā sievietēm, bet pēc kara šis pārsvars nedaudz samazinājās un 1970. gadā bija 7%. Tas ir vēl ievērojamāks atsevišķās vecuma grupās (71. tabula).

Kopumā mirstības līmenis vīriešiem ir tikai ne-

Viriešu un sieviešu mirstība dažādās vecuma grupās Latvijā
(mirušo skaits uz 1000 attiecīgā vecuma un dzimuma
iedzīvotājiem)

	Miruso skaits pēc vec.		Pēc dzimuma			
			vīrieši		sievietes	
	1958.— 1959. g.	1969.— 1970. g.	1958.— 1959. g.	1969.— 1970. g.	1958.— 1959. g.	1969.— 1970. g.
Visu vecuma grupu iedzīvotāji	10,4	11,2	10,9	11,6	10,0	10,8
Vecumā līdz 1 gadam	30,3	17,8	34,1	21,3	26,3	14,2
1—4 gadi	1,9	1,2	2,1	1,5	1,6	0,9
5—9 „	0,9	0,6	1,1	0,7	0,7	0,6
10—19 „	1,0	0,8	1,3	1,1	0,7	0,5
20—29 „	1,0	2,1	2,9	3,3	1,1	0,9
30—39 „	2,5	3,1	3,8	4,9	1,7	1,3
40—49 „	4,5	4,7	6,3	7,2	3,2	2,9
50—59 „	9,0	9,9	12,8	14,6	6,3	6,6
60—69 „	21,9	22,3	30,6	32,2	17,2	15,9
70 gadu un vecāki	80,1	82,2	91,8	98,5	74,6	75,4

daudz augstāks nekā sievietēm, taču gandrīz visās vecuma grupās sievietes mirst daudz mazāk nekā vīrieši. Vislielākais mirstības biežums ir līdz viena gada vecumam un pašās pēdējās vecuma grupās. Arī šajās galējās grupās vīriešiem mirstība ir augstāka nekā sievietēm. Sākot ar 10 gadu vecumu līdz 70 gadiem, vīriešu nomirst 2—4 reizes vairāk nekā sieviešu. Lai gan mirstība vecumā no 10 līdz 40 gadiem ir maza un vidēji gadā nepārsniedz 5 cilvēkus uz tūkstoš attiecīgā vecuma iedzīvotājiem, tomēr zēni un pieauguši vīrieši tieši šajās vecuma grupās mirst daudz biežāk nekā meitenes un pieaugušas sievietes.

Ar ko izskaidrojams sieviešu ilgākais mūžs? Pir-

mām kārtām ar to, ka vīrieši ievērojami biežāk mirst no nebioloģiska rakstura cēloņiem, t. i., nelaiimes gadījumiem, traumām un saindēšanās. Ļoti lielā mērā to nosaka sieviešu un vīriešu atšķirīgie darba apstākļi. Vīrieši ievērojami biežāk nekā sievietes strādā smagos un veselībai kaitīgos apstākļos un tml. Viens no svarīgiem cēloņiem vīriešu un sieviešu mirstības dažādai intensitātei neapšaubāmi ir arī nevienlīdzīgais alkohola un nikotīna patēriņš.

Minētie cēloņi, protams, nav vienīgie. Par to viegli pārlicināties, aplūkojot datus par zēnu un meiteņu mirstību. Bērnu mirstību, jo sevišķi zīdaiņu mirstību minētie divi faktori neietekmē, tomēr meitenēm tā ir mazāka nekā zēniem. Tātad atšķirības izskaidrojums meklējams arī bioloģiskajā dzīvības noturībā.

Dati rāda, ka vidēji Padomju Savienībā 1969. gadā miruši 8,1 un 1970. gadā — 8,2 cilvēki uz 1000 iedzīvotājiem, bet mūsu republikā — attiecīgi 11,1 un 11,2. Var rasties jautājums: vai tiešām Padomju Latvijā mirstības līmenis ir ievērojami augstāks nekā vidēji visā valstī? Atbildi uz šo jautājumu var rast, ja aplūko mirstību atsevišķās vecuma grupās. Šo datu salīdzinājums rāda, ka mirušo skaits visās vecuma grupās līdz 70 gadu vecumam Padomju Latvijā ir pat mazāks vai līdzīgs kā visā Padomju Savienībā. No tā var secināt, ka iedzīvotāju vidējā mirstība vecumā līdz 70 gadiem Latvijā ir mazāka nekā vidēji visā valstī, un tā ir lielāka tikai pašās pēdējās grupās, sevišķi pāri 70 gadu vecumam.

Lai novērstu iedzīvotāju vecuma sastāva ietekmi uz mirstības koeficientu, aprēķināsim tā saukto standartizēto mirstības koeficientu. Aprēķinot šo rādītāju, ņem vērā mirstības līmeni atsevišķās vecuma grupās aplūkojamajā teritorijā un iedzīvotāju skaitu,

Vispārīgie un standartizētie mirstības koeficienti Latvijā¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Mirstības virspārīgais koeficients		Latvijas standartizētie mirstības koeficienti	
	PSRS	Latvija	pēc PSRS 1970. gada iedzīvotāju standarta	pēc Latvijas 1939. gada iedzīvotāju standarta
1939	17,3	13,9	13,0	13,9
1960	7,1	10,0	8,0	9,4
1965	7,3	10,0	7,6	9,1
1966	7,3	10,2	7,7	9,2
1967	7,6	10,5	7,9	9,4
1968	7,7	10,8	8,1	9,5
1969	8,1	11,1	8,3	9,8
1970	8,2	11,2	8,3	9,9

kāds ir teritorijai, ar kuru grib salīdzināt (72. tabula).

Standartizētais mirstības koeficients mūsu republikā tikai nedaudz pārsniedz PSRS vidējo mirstības koeficientu. Latvijā 1965.—1970. gadā tas bija tikai par 0,1—0,4 punktiem augstāks nekā visā Padomju Savienībā, turpretim vispārīgais mirstības koeficients — augstāks par 3 punktiem. Tātad nevis mirstības intensitātes atšķirība ir noteicošā, kāpēc mūsu republikā mirstības koeficients ir augstāks nekā visā valstī vidēji. Mirstības koeficientu Latvijā galvenokārt ietekmē vecāko gadagājumu iedzīvotāju lielais īpatsvars.

Aprēķinājuši rādītājus, kuri ir brīvi no iedzīvotāju vecuma struktūras atšķirībām mūsu republikas pilsētās un laukos, varam konstatēt, ka pilsētu un lauku

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 2l. lpp.

iedzīvotāju mirstības intensitātē būtisku atšķirību nav.

Viens no vissvarīgākajiem mirstības raksturotājiem ir vidējā mūža ilguma rādītājs. Tajā redzams attiecīgās paaudzes turpmākās dzīves vidējais ilgums. Pie tam tiek pieņemts, ka visā šīs paaudzes dzīves laikā mirstība attiecīgajās vecuma grupās būs tāda, kāda tā ir aprēķināšanas laikā.

Pagājušā gadsimta beigās mūsu republikas teritorijā jaundzimušo paredzamais mūža ilgums bija 43 gadi (zēniem — 41, meitenēm — 44). Mūsu gadsimta 20. gadu vidū šis rādītājs bija 54 gadi. Sekojošo 10 gadu laikā tas palielinājās vēl par 4 gadiem. Diezgan ievērojami šis rādītājs palielinājies padomju varas gados. Jau piecdesmito gadu beigās iedzīvotāju mūža ilgums sasniedza 69 gadus (vīriešiem — 65, sievietēm — 72). Sešdesmitajos gados mūža ilguma rādītājs palika gandrīz vienā un tajā pašā līmenī. Sešdesmito gadu otrajā pusē tas nedaudz pat pazeminājās (no 71 uz 70 gadiem). Tāpēc iedzīvotāju mūža ilguma rādītāji Latvijā 1969.—1970. gadā bija zemāki nekā lielākajā daļā citu PSRS republiku. Visaugstākie tie bija Armēnijas un Gruzijas republikā (73 gadi). Salīdzinājumam atzīmēsim, ka 1967.—1969. gadā Zviedrijā, Nīderlandē un Norvēģijā tie sasniedza pat 74 gadus.

Mūsu republikā, tāpat kā Padomju Savienībā kopumā, visvairāk iedzīvotāju mirst ap 80. dzīves gadu. Šis tā saucamais modālais mūža ilguma rādītājs laika gaitā mainījies mazāk nekā jaundzimušo paredzamā mūža ilguma rādītājs.

Dati rāda, ka Latvijā mūža ilgums sievietēm ir lielāks nekā vīriešiem. Analogisks stāvoklis ir arī citās savienotajās republikās un ārvalstīs. Tomēr lielākajā daļā PSRS republiku un ārvalstu šis atšķirības

Paredzamais mūža ilgums noteiktu vecumu sasniegušajiem
iedzīvotājiem
(gados)

	1934.—1935. g.			1969.—1970. g.		
	visi iedzī- votāji	vīr.	siev.	visi iedzī- votāji	vīr.	siev.
Jaundzimušajiem	58	55	61	70	65	74
Personām, kas sasniegušas 5 gadu vecumu	61	58	63	67	62	71
10 " "	57	54	59	62	58	66
20 " "	48	46	50	52	48	56
30 " "	40	37	42	43	40	47
40 " "	32	29	34	35	31	37
50 " "	24	22	26	26	23	28
60 " "	16	15	18	18	16	20
70 " "	10	9	11	11	10	12

ir mazākas nekā Padomju Latvijā. Šis fakts izraisa demogrāfu bažas.

Pēc 1969.—1970. gada datiem aprēķinātie attiecīgie rādītāji atspoguļoti 73. tabulā. Tajā redzams, ka 5 gadu vecumu sasniegušam iedzīvotājam vidēji atliek dzīvot 67 gadus (kopā 72 gadus), bet 70 gadus sasniegušam — 11 gadus (kopā 81 gadu).

Ja mirstības intensitāte turpmākajos gados pazemināsies, tad faktiskais iedzīvotāju mūža ilgums būs lielāks, nekā to rāda tabulas dati. Tā kā mirstības samazināšanās ir reāla perspektīva, tad, piemēram, var sagaidīt, ka 1969.—1970. gadā dzimušie vidēji nodzīvos nevis 70 gadus, bet ilgāk.

Interesanti ir tas, ka 1934.—1935. gadā jaundzimušajiem paredzamais vidējais mūža ilgums bija mazāks nekā bērniem, kuri bija sasnieguši 5 gadu vecumu. Mūsdienās jaundzimušajiem šis rādītājs ir

mazāks nekā viena gada vecumu sasniegušajiem. Šī parādība izskaidrojama ar zīdaiņu paaugstinātu mirstību salīdzinājumā ar mirstību turpmākajās bērnu vecuma grupās. Kritisko pirmo gadu pārdzīvojušajiem vidēji paredzams dzīvot ilgāk nekā jaundzimušajiem, no kuriem gandrīz 2% nenasniedz pirmo dzimšanas gadadienu.

Paaugstinātā zīdaiņu mirstība saista mediķu un demogrāfu uzmanību. Tāpēc no kopējās mirstības to parasti nodala atsevišķi. Zemas dzimstības apstākļos bērnu mirstības līmeņa pazemināšanai ir sevišķa tautsaimnieciska nozīme.

Zīdaiņu mirstības koeficienta dinamika uzskatāmi rāda, ka bērnu mirstība strauji kritusies (74. tabula). Sešdesmito gadu beigās tā gan nedaudz paaugstinājusies (tās galvenokārt bija gripas epidēmiju sekas), bet tad turpina kristies.

Kā liecina statistikas dati, zīdaiņu mirstībai ir tendence pazemināties straujāk nekā pārējo iedzīvotāju mirstībai. Tas, kā arī dzimstības samazināšanās, noleica mirušo bērnu īpatsvara ievērojamu samazināšanos mirušo kopskaitā. Pirms kara un četrdesmito gadu beigās katrs desmitais mirušais bija zīdains, bet septiņdesmito gadu sākumā zīdaiņu īpatsvars bija mazāks par trim procentiem.

Nemot vērā, ka zīdaiņu mirstības līmenis augstāks par pārējo iedzīvotāju mirstības līmeni, lietderīgi aprēķināt mirstības koeficientu, kurš neatspoguļotu dzimstības un zīdaiņu mirstības samazināšanās ietekmi.

Šis koeficients ir vispiemērotākais dažādiem mirstības dinamikas salīdzinājumiem, kā arī salīdzinot valstis (vai republikas) ar dažādiem dzimstības līmeņiem, tāpēc ka tas atspoguļo mirstības intensitāti skaidrāk. Šādu koeficientu aprēķināšanā vairākiem

Zīdaiņu mirstības koeficienta dinamika
(vecumā līdz vienam gadam mirušo bērnu skaits uz
1000 dzimušajiem)¹

Gadi	Bērnu mirstības koeficients	Gadi	Bērnu mirstības koeficients
1935	79	1964	22
1940	73	1965	19
1950	68	1966	17
1955	42	1967	17
1960	27	1968	19
1961	24	1969	18
1962	24	1970	18
1963	26	1971	16

gadiem mēs izmantojām profesora I. Veņecka ieteikto metodi.²

Tādā veidā aprēķinātais 1935. gada koeficients ir zemāks nekā faktiskais par 1,2 punktiem, 1940. gada — par 1,1, 1950. gada — par 1,0, 1955. gada — par 0,5, 1960. gada — par 0,3, bet pēdējos gados — par 0,1 punktu.

1950. gadā šis koeficients bija 11,4‰, bet 1970. gadā — 11,1‰, jeb tikai par 0,3 punktiem mazāks nekā 1950. gadā. Ja salīdzinām vispārējā kārtībā aprēķinātos koeficientus, tad redzam, ka atšķirības ir būtiskākas — 1,2 punkti. Tādējādi esam noskaidrojuši, ka mirstības koeficienta samazināšanos diezgan lielā mērā sekmējusi dzimstības un zīdaiņu mirstības

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 18. lpp.

² *Венецкий И. Г.* Элиминирование влияния снижения рождаемости на общий показатель смертности. — В кн.: Проблемы демографической статистики. М., «Наука», 1966, с. 278—283.

samazināšanās, it īpaši bērnu mirstības samazināšanās piecdesmitajos gados un sešdesmito gadu pirmajā pusē. Pēdējos gados dzimstība nedaudz paaugstinājusies un zīdaiņu mirstības līmenis, kurš ir samērā zems, vēl vairāk pazeminājies, tāpēc šie faktori sekmējuši mirstības koeficienta samazināšanos 1971. gadā.

Grupējot mirušo bērnu skaitu pēc viņu dzīvotā laika, redzams, ka vislielākā mirstība ir bijusi pirmajā dzīves mēnesī (vairāk nekā $\frac{1}{4}$ visu līdz gada vecumam mirušo bērnu). Savukārt no šīs grupas zīdaiņiem vislielākais īpatsvars ir mirušajiem pirmajā nedēļā.

Zīdaiņu mirstība laukos ir mazliet lielāka nekā pilsētās. Tas tāpēc, ka laukos vēl ir zemāks iedzīvotāju sanitārās izglītības līmenis un mazāk attīstīta medicīniskās apkalpošanas sfēra. Redzams, laukos ir neizmantotas iespējas samazināt bērnu mirstību.

Arī pilsētās vēl ir rezerves bērnu mirstības samazināšanā. Par to liecina kaut vai tāds fakts, ka atsevišķās valstīs, galvenokārt Skandināvijā, bērnu mirstība ir zemāka (13—14 uz tūkstoši dzimušo).

Kaut gan zīdaiņu mirstības līmenis mūsu republikā sešdesmitajos gados bija zemāks nekā citās savienotajās republikās (1969. un 1970. gadā tikai Igaunijā tas bija vēl zemāks) un vairākumā Eiropas valstu, tomēr tas ir augstāks nekā Skandināvijas valstīs.

Kā laukos, tā arī pilsētās zēnu mirstība ir lielāka nekā meiteņu mirstība. Starpība ir prāvāka par pieaugušo vīriešu un sievietes mirstības starpību. Tā ir lielāka arī par starpību, kāda vērojama dzimušo zēnu un meiteņu skaita samērā. Tā, piemēram, 1970. gadā uz katrām 100 meitenēm dzima 105 zēni, bet uz 100 mirušajām meitenēm vecumā līdz gadam bija

166 miruši zēni. Analogiski šie rādītāji bija arī iepriekšējos gados. Abas šīs sakarības nav nejaušas.

Viens no svarīgākajiem demogrāfijas zinātnes uzdevumiem ir — ne tikai konstatēt demogrāfisko notikumu biežumu vai demogrāfisko procesu intensitāti, bet arī izdibināt to cēloņus. Ļoti svarīgi ir zināt galvenos mirstības cēloņus.

Statistika rāda, ka visvairāk cilvēku mirst no sirds un asinsvadu slimībām. Pēdējos gados šīs slimības bijušas par nāves cēloni vairāk nekā pusei mirušo iedzīvotāju. Vispār no šīm slimībām mirst vairāk sievietes nekā vīrieši.

No sirds un asinsvadu slimībām visizplatītākās ir ateroskleroze un hipertensīvās slimības dažādās formās.

Statistika vēl liecina, ka mūsu gadsimtā visās zemēs, bet it īpaši ekonomiski attīstītājās, arvien biežāk tiek konstatēta saslimšana ar ļaundabīgiem audzējiem. Šī parādība izskaidrojama pirmām kārtām ar šādu slimnieku uzskaites uzlabošanos. Sava nozīme te ir arī tam, ka palielinās mūža garums un vecu cilvēku skaits, tāpat tam, ka infekcijas slimības un bērnu slimības vai nu pilnīgi likvidētas, vai arī saslimst ar tām aizvien retāk.

Sirds un asinsvadu slimības, kā arī audzēji pie meklē galvenokārt vecos cilvēkus. Sešdesmito gadu beigās 60 un vairāk gadus veco cilvēku mirstība no audzējiem gandrīz 100 reizes pārsniedza jauno cilvēku (līdz 30 gadiem) attiecīgo mirstību un bija 6 reizes lielāka nekā cilvēkiem vecumā no 40 līdz 50 gadiem.

Veco iedzīvotāju skaita sistemātiska palielināšanās rada mirstības vispārējā līmeņa celšanos. Pie tam pēdējos gados trijos no katriem četriem miršanas

gadījumiem nāves cēlonis ir bijusi saslimšana ar sirds un asinsvadu slimībām vai arī ar vēzi.

Vidējās vecuma grupās galvenie mirstības cēloņi ir nelaimes gadījumi, saindēšanās, traumas un tuberkuloze. Nereti tās gan ir pānmērīgas alkohola lietošanas sekas.

Diezgan ievērojama ir iedzīvotāju, sevišķi vīriešu, mirstība no nelaimes gadījumiem transportā. Tas ir viens no cēloņiem vīriešu paaugstinātajai mirstībai.

Raksturīgi, ka vispār nelaimes gadījumu, saindēšanos un traumu skaitam ir tendence palielināties. Pēdējā laikā ik gadus šo cēloņu dēļ republikā miruši divkārt vairāk cilvēku nekā piecdesmito gadu sākumā.

Mūsaprāt, samazināt šo cēloņu radīto mirstības gadījumu skaitu ir ļoti svarīgi mūsu republikā. Nevar uzskatīt par normālu, ka dažādi nelaimes gadījumi, saindēšanās vai traumas rada 11 līdz 12% miršanas gadījumu.

Grupējot mirušo skaitu pēc nāves cēloņiem, varam konstatēt, ka nepārtraukti samazinās mirstība no bērnu infekcijas slimībām, daudzām orgānu slimībām un tuberkulozes. Statistiskie aprēķini dod iespēju izdarīt secinājumu, ka pēc kara vidējā mūža ilguma palielināšanās galvenokārt notikusi tieši tādēļ, ka samazinājusies mirstība no šīm slimībām. Zināmas rezerves tālākai mirstības samazināšanai šādā veidā vēl ir joprojām.

Īpašu vērību pelna zīdaiņu mirstības cēloņi. Par zīdaiņu mirstības līmeni vispusīgāk varam spriest, ja nodalām tos bērnu mirstības gadījumus, kuru pamatā galvenokārt ir bioloģiska rakstura cēloņi (dzemdību traumas, iedzimti attīstības traucējumi u. tml.), no tiem, kuru cēlonis ir apkārtējās vides nelabvēlīgā ietekme (saindēšanās, elpošanas orgānu

slimības, infekcijas slimības u. tml.). Atbilstoši tam varam runāt par endogēno un eksogēno mirstību, t. i., mirstību no organisma iekšējiem un ārējiem cēloņiem.

No datiem par bērnu mirstības biežumu pirmā dzīvības gada mēnešos (nedēļās un dienās) var konstatēt, ka divdesmitajos gados eksogēnās un endogēnās mirstības koeficientu attiecība bija 8:1. Sešdesmito gadu beigās šī attiecība bija izmainījusies līdz 2:1. Eksogēnās mirstības koeficients šajā periodā bija samazinājies gandrīz 8 reizes, bet endogēnās — tikai nedaudz vairāk par 2 reizēm. Ir pamats domāt, ka arī turpmāk rezerves bērnu mirstības samazināšanā jāmeklē pirmām kārtām mikrovides nelabvēlīgās ietekmes vājināšanā. Endogēnās mirstības strauju krišanos var radīt tikai būtiski atklājumi bioloģijas un medicīnas atsevišķās nozarēs. Valstis ar ļoti zemu zīdaiņu mirstības līmeni endogēnā mirstība ir pat lielāka par eksogēno mirstību. Tātad zemais bērnu mirstības līmenis, kāds ir atsevišķās valstīs (pirmām kārtām Skandināvijā), panākts, maksimāli ierobežojot ārējo faktoru nelabvēlīgo ietekmi.

Nav šaubu, ka iedzīvotāju materiālās labklājības un sanitārās kultūras līmeņa tālāka celšanās, medicīniskās apkalpošanas uzlabošana, it īpaši laukos, veicinās zīdaiņu mirstības vispārējā līmeņa pazemināšanos.

* * *

Latvijas PSR iedzīvotāju atražošanās galvenos rādītājus analizējot, noskaidrojām: lai varētu pozitīvi ietekmēt iedzīvotāju dabiskās kustības procesu, vēl ir jāatrisina daudzas complicētas problēmas.

Vairāku svarīgu atražošanās rādītāju nelabvēlīgās tendences, īpaši sešdesmitajos gados, ļoti akūtu

Iedzīvotāju dabiskā pieauguma pārmaiņas Padomju Latvijā¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Gadi	Dzimušo skaits	Mirušo skaits	Dabiskais pieaugums
1940	19,3	15,7	3,6
1950	17,0	12,4	4,6
1955	16,4	10,6	5,8
1960	16,7	10,0	6,7
1965	13,8	10,0	3,8
1966	14,0	10,2	3,8
1967	13,9	10,5	3,4
1968	14,0	10,8	3,2
1969	14,0	11,1	2,9
1970	14,5	11,2	3,3
1971	14,7	11,0	3,7

padarījušas uzdevumu — vispirms apturēt dabiskā pieauguma samazināšanos un pēc tam panākt tā palielināšanos.

Ir skaidrs, ka iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums panākams, galvenokārt veicot pasākumus, kas nodrošina dzimstības palielināšanos. Zināmas rezerves, lai palielinātu dabisko pieaugumu, ir arī mirstības samazināšanā. Taču sakarā ar turpmākajām izmaiņām iedzīvotāju vecuma sastāvā, tam tālāk novecojoties, mirstības samazināšanas rezerves (rēķinot uz tūkstoš iedzīvotājiem) nav sevišķi lielas.

Līdz ar izmaiņām dzimstības un mirstības līmeni iedzīvotāju dabiskā pieauguma apmēri Latvijā arī izmainījušies (75. tabula).

Latvijas iedzīvotāju dabiskā pieauguma pārmaiņās

¹ Латвийская ССР в цифрах в 1971 году. Р., с. 37.

pēc kara vērojamas divas pretējas tendences. Pirmā tendence — iedzīvotāju dabiskā pieauguma palielināšanās. Šī tendence veidojās, stabilizējoties dzimstības līmenim un samazinoties mirstībai. Iedzīvotāju dabiskais pieaugums palielinājās līdz 1960. gadam. Ar 1961. gadu sākās otra tendence — dabiskā pieauguma sistemātiska samazināšanās. Šī tendence veidojās dzimstības līmeņa pazemināšanās un mirstības līmeņa paaugstināšanās rezultātā (sevišķi pēc 1964. gada). Tiesa, dzimstības un mirstības līmeņi neizmainījās vienmērīgi.

No 1950. līdz 1959. gadam vidējais iedzīvotāju dabiskais pieaugums šajos deviņos gados sasniedza 11 tūkst. cilvēku gadā. Piecdesmito gadu otrajā pusē un sešdesmito gadu sākumā iedzīvotāju dabiskais pieaugums bija vislielākais — 12—14 tūkst. cilvēku gadā (maksimums 1961. gadā — 14,2 tūkstoši).

Sešdesmitajos gados sākās dzimstības līmeņa pazemināšanās un mirstības vispārējā līmeņa sistemātiska celšanās. Abas šīs tendences nelabvēlīgi ietekmēja dabiskā pieauguma rādītājus — tie sāka samazināties.

Dabiskā pieauguma rādītāji Latvijā pašreiz ir tik zemi kā nevienā citā no savienotajām republikām.

Vairākās no tām dabiskā pieauguma intensitāte ir 5 līdz 10 reizes lielāka nekā Latvijā. Dabiskā pieauguma koeficients visā valstī sešdesmito gadu beigās bija trīs reizes augstāks nekā mūsu republikā. Vēl mazāks nekā Latvijā šis rādītājs sešdesmito gadu beigās bija tikai divās valstīs pasaulē — Vācijas Demokrātiskajā Republikā un Beļģijā.

Lielas atšķirības vērojamas iedzīvotāju skaita dabiskā pieauguma intensitātē pilsētās un laukos. Pirms Lielā Tēvijas kara dabiskā pieauguma koeficients laukos bija gandrīz četras reizes lielāks nekā pilsē-

tās. Pēc kara stāvoklis strauji pārmainījās. Dabiskā pieauguma intensitātes rādītāji pilsētās kļuva augstāki nekā laukos, it sevišķi sešdesmitajos gados.

Kaut gan dzimstības intensitāte laukos bija par $\frac{1}{3}$ augstāka nekā pilsētās, tomēr nelabvēlīgā iedzīvotāju vecuma sastāva dēļ (jaunākās un vidējās paaudzes lauku ļaužu ievērojama daļa aizbrauca uz pilsētām) iedzīvotāju skaita pieauguma dabiskās kustības rezultātā laukos pēdējos gados nebija.

Ļoti neliels ir latviešu tautības iedzīvotāju ikgadējais dabiskais pieaugums. No iedzīvotāju skaita atražošanās viedokļa nelabvēlīgā iedzīvotāju sastāva dēļ latviešu tautības iedzīvotāju dabiskā pieauguma koeficients ir zemāks par vidējo koeficientu republikā.

Speciāli aprēķini parādījuši, ka, pastāvot pašreizējam dzimstības un mirstības līmenim, republikas iedzīvotāju skaits var sākt samazināties jau astoņdesmito gadu sākumā. Pašreizējais iedzīvotāju atražošanās režīms ir tāds, ka paaudžu nomaiņa var tikt nodrošināta tikai 90% apmērā (pilsētās 80% apmērā). Tas nozīmē, ka vidēji katrs simts sievietes pēc sevis atstāj tikai 90 (pilsētās 80) meitenes, kuras nodzīvos līdz vecumam, kad viņām pašām dzims bērni (republikā vidēji tāds vecums ir 27—28 gadi). Sešdesmitajos gados un septiņdesmito gadu sākumā dzimstības līmenis laukos vēl bija pietiekami augsts, lai nodrošinātu tikai paaudžu nomaiņu.

Iedzīvotāju atražošanās visā Padomju valstī kopumā notiek paplašinātā mērogā.

Aprēķini, kurus esam izdarījuši, rāda, ka mūsu republikā par optimālo iedzīvotāju atražošanās režīmu būtu jāuzskata vienkāršā iedzīvotāju atražošanās (paaudžu nomaiņa 100% apmērā) vai arī minimāli paplašinātā atražošanās. Tas nozīmē, ka optimālais

atražošanās režīms ir apmēram par 10—15% intensīvāks nekā faktiskais.

Ļoti akūts ir jautājums par iedzīvotāju perspektīvo skaitu un tā sastāvu. Svarīgi ir zināt ne tikai pašreizējo situāciju demogrāfisko procesu un iedzīvotāju skaita veidošanās procesā, bet arī — kādas šai ziņā var būt tuvākās un tālākās nākotnes perspektīvas.

PSKP Centrālās Komitejas pārskata referātā Padomju Savienības Komunistiskās partijas XXIV kongresam biedrs L. Brežņevs teica: «Arvien biežāk saduramies ar to, ka ļoti svarīgu ekonomisko un sociāli politisko uzdevumu īstenošanai vajadzīgi nevis pieci gadi, bet daudz ilgāks laiks. Šajā sakarā rodas jautājums par tautas saimniecības attīstības perspektīvo ilgtermiņa plānošanu, kurai jāpamatojas uz mūsu zemes iedzīvotāju skaita pieauguma, tautas saimniecības vajadzību un zinātnes un tehnikas progresa prognozēm.»¹

Iedzīvotāju skaita prognozes tautas saimniecības attīstības perspektīvajos plānos tiek izmantotas divējādās aspektos. Pirmkārt, tiek ņemts vērā, ka iedzīvotāju zināma vecuma kontingents piedalās ražošanā kā darbaspēka resursi. Otrkārt, plānojot neaizmirst, ka visi iedzīvotāji ir saražoto produktu patērētāji. Noteikt abus šos lielumus, pie tam pēc iespējas precīzi, nozīmē dot pareizo orientāciju par gaidāmajiem ražotāju un patērētāju kontingentiem.

Iedzīvotāju perspektīvo skaitu un tā sastāvu ir svarīgi zināt, projektējot un organizējot daudzu ēku un izbūvju celtniecību, piemēram, pirmsskolas bērnu

¹ Brežņevs L. PSKP Centrālās Komitejas pārskata referāts Padomju Savienības Komunistiskās partijas XXIV kongresam. R., «Liesma», 1971, 76.—77. lpp.

iestāžu, skolu, tirdzniecības uzņēmumu, transporta līniju, komunālās saimniecības, dzīvokļu, stadionu u. tml. celtniecību. Zinot, kāds būs gaidāmais iedzīvotāju skaits un sastāvs pēc vecuma grupām un dzimumiem noteiktā teritorijā un gadā, var pareizāk izplānot un veikt visus vajadzīgos celtniecības u. c. pasākumus.

Bet ne tikai ar to vien aprobežojas vajadzība pēc iedzīvotāju skaita prognozēšanas tuvākai vai tālākai perspektīvai. Jebkurā dzīves jomā un pasākumā iedzīvotāju skaitam un sastāvam ir ļoti svarīga loma. Sabiedrībai, cilvēcei nav mazsvarīgi, cik cilvēku dzīvos uz planētas, teiksim, 2000. gadā, cik to būs katrā kontinentā un valstī. Zinot gaidāmo iedzīvotāju skaitu, var savlaicīgi izstrādāt vajadzīgos pasākumus un tos īstenot. Sevišķi svarīgi tas ir apstākļos, kad gaidāms liels iedzīvotāju skaita pieaugums vai arī otrādi — kādas valsts iedzīvotāju skaita samazināšanās.

Visas Padomju Savienības mērogā iedzīvotāju skaitu un tā sastāvu ļoti nelielos apmēros ietekmē migrācijas procesi. Aprēķinot iedzīvotāju skaitu un tā sastāvu perspektīvā, praktiski ir svarīgas vienīgi paredzamās pārmaiņas iedzīvotāju dabiskajā kustībā.

Turpretim mūsu valsts atsevišķās teritoriālajās vienībās (republikās, apgabalos, rajonos utt.) jāaprēķinās arī ar migrācijas virzieniem un apmēriem.

Ievērojams ir iedzīvotāju mehāniskās kustības pieaugums Padomju Latvijā. Tas būtiski ietekmē republikas iedzīvotāju kopskaitu un sastāvu pēc vecuma, tautības u. c. pazīmēm. Aprēķinot iedzīvotāju skaitu un sastāvu nākotnē, tāpēc nevar neņemt vērā paredzamos migrācijas virzienus un apmērus. Tomēr noteikt tos ir grūtāk nekā dabiskās kustības izmaiņas.

Iedzīvotāju mehānisko kustību ļoti būtiski ietekmē

ražošanas uzņēmumu izvietojums. Tam spilgts piemērs mūsu republikā ir Daugavpils, Ogres un Olaines iedzīvotāju straujā palielināšanās sešdesmitajos gados sakarā ar lielu rūpniecības objektu celtniecību šajās pilsētās.

Protams, migrācijas procesus lielā mērā var plānot. Tos var ietekmēt vēlamajā virzienā dažādi ekonomiska, administratīva un cita rakstura pasākumi. Tomēr paredzēt tos daudzus gadus uz priekšu ir grūti.

Jāņem vērā, ka iedzīvotāju mehānisko kustību būtiski ietekmē dabiskā pieauguma lielums un citi demogrāfiskie procesi, dzīves līmeņu atšķirības atsevišķos rajonos, klimatiskie apstākļi u. tml. faktori.

Teorētiski ir izstrādātas metodes, ar kurām diezgan precīzi var noteikt paredzamo dzimušo skaitu tuvākajiem 15—20 gadiem. Protams, ar nosacījumu, ka dzimstības intensitāte nemainās. Taču šī intensitāte mēdz mainīties, un tāpēc dzimstības līmeņa prognozēšana praktiski ir apgrūtināta.

No pētījumiem, kas veikti Latvijā, var secināt, ka zināma dzimstības līmeņa paaugstināšanās ir iespējama, ja tiks realizēti vairāki stimulējoši pasākumi. Ir pamats cerēt, ka tuvākajos gados dzimstība paliks vismaz sešdesmito gadu beigu līmenī vai arī nedaudz palielināsies.

Lai noteiktu iedzīvotāju mirstības līmeni perspektīvā, jāparedz, kādas slimības kā mirstības cēloņi tiks likvidētas, kādas — ierobežotas. Iespējams arī, ka ilgāku laika posmu atsevišķu slimību radītā mirstība vēl nesamazināsies vai pat palielināsies (vēzis, traumas u. c.).

Aplūkojot mūsu republikas iedzīvotāju mirstības cēloņus un to struktūru dinamikā, kā arī zinot, ka dzimstības dinamika izraisīs iedzīvotāju sastāva

tālāku novecošanos, varam paredzēt, ka tuvākajos desmit gados relatīvi palielināsies mirstības gadījumu skaits no vēža un vairākām sirds un asinsvadu slimībām. Sagaidāms, ka mirstība turpmāk samazināsies no infekcijas slimībām, tuberkulozes, gremošanas orgānu, alerģiskajām un ādas slimībām, arī no traumām un nelaiemes gadījumiem. Mirstības vispārējās intensitātes samazināšanās rezultātā iedzīvotāju mūža ilgums tuvāko desmit gadu laikā var palielināties par 2 līdz 4 gadiem. Mirstības vispārējais koeficients tajā pašā laikā paliks pašreizējā līmenī vai arī nedaudz palielināsies. Mūža ilguma būtiskāka paaugstināšanās iespējama tikai tad, ja tiks atrastas efektīvākas sirds, asinsvadu un vēža slimību ārstēšanas metodes.

Mūsu apskats par Padomju Latvijas iedzīvotāju atražošanu un tajā paredzamajām izmaiņām tuvākajā perspektīvā liek secināt, ka arī turpmāk iedzīvotāju dabiskais pieaugums mūsu republikā būs neliels. Dabiskā pieauguma intensitāte septiņdesmitajos gados iespējama sešdesmito gadu līmenī. Turpmāk iedzīvotāju dabiskais pieaugums var nedaudz palielināties.

Jāpiezīmē, ka šo prognožu īstenošanās ir stipri atkarīga no turpmākās demogrāfiskās politikas un paredzamajiem sasniegumiem iedzīvotāju medicīniskajā apkalpošanā.

PADOMJU LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU NODARBINĀTĪBA

Sociālistiskajā sabiedrībā svarīga teorētiska un praktiska nozīme ir iedzīvotāju nodarbinātības jautājumam. Tas ir, pirmkārt, tāpēc, ka katrs cilvēks apmēram četrdesmit savas dzīves gadus strādā, t. i., piedalās tautas materiālo un kultūras vērtību palielināšanā. Otrkārt, darba produkts ir iedzīvotāju materiālās labklājības un kultūras līmeņa paaugstināšanas avots. Tādēļ sabiedrība ir visnotaļ ieinteresēta jo racionālāk iesaistīt visus darba spējīgos iedzīvotājus tautas saimniecībā.

Nodarbinātības jautājumi ir cieši saistīti ar pārējiem demogrāfiskajiem jautājumiem. Tāpēc nodarbinātības jautājumus var pareizi atrisināt tikai tad, ja visus ar iedzīvotājiem saistītos jautājumus risina kompleksī, vienoti.

Nodarbinātības jautājumi ir ļoti cieši saistīti ar iedzīvotāju skaitu. Ja citi apstākļi vienādi, tad, jo lielāks ir iedzīvotāju skaits, jo lielāks arī ir darba resursu daudzums.

Darbspēka resursi stipri atkarīgi arī no iedzīvotāju dzimuma un vecuma. Jo vairāk ir iedzīvotāju vidējā, darba spējīgā vecumā un jo vairāk ir vīriešu,

kuriem aktivitāte ražošanā parasti ir augstāka nekā sievietēm, jo arī lielāki ir darbaspēka resursi.

Darbaspēka resursu pieaugumu lielā mērā nosaka iedzīvotāju atražošanās rādītāji, pie tam ne tikai pašreizējie, bet arī vairākus gadu desmitus agrāk bijušie un nākotnē sagaidāmie.

Arī migrācija, kas rada iedzīvotāju skaita un sastāva pārmaiņas vispār, jo sevišķi veicina darba spējīgā vecuma iedzīvotāju skaitliskās pārmaiņas, tāpēc ka visvairāk pārvietojas tieši darba spējīgie.

Minētie un vēl citi demogrāfiskie procesi ietekmē nodarbināto skaitu un nodarbinātības līmeni gan visā tautas saimniecībā kopumā, gan arī atsevišķās nozarēs. Savukārt pārmaiņas iedzīvotāju nodarbinātībā atsevišķās nozarēs un visā tautas saimniecībā ietekmē demogrāfiskos rādītājus, sevišķi dzimstību, daļēji arī mirstību u. c.

Latvijas PSR nodarbinātības struktūrā vērojamas zināmas atšķirības gan salīdzinājumā ar Vissavienības, gan arī ar citu savienoto republiku un ārvalstu nodarbinātības struktūru. Ekonomiskajā literatūrā bieži vien uzsvērts, ka mūsu republikā ir pārāk augsts rūpniecībā, celtniecībā un lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars. Līdz ar to atzīmēts, ka nepietiekami liels ir to nodarbināto skaits un īpatsvars, kuri strādā pakalpojumu sfērā.

Taču Latvijas PSR iedzīvotāju nodarbinātības jautājumi līdz šim ekonomiskajā literatūrā nav novērtēti kompleksveidā, saistot tos ar darbaspēka veidošanās avotiem. Maz iztīrzāts jautājums, kā nodarbinātība kopumā ietekmē citus ar iedzīvotājiem saistītos jautājumus.

Nodarbinātības līmenis pirmām kārtām atkarīgs no tautas saimniecības attīstības, kā arī no pieprasījuma pēc darbaspēka.

Nodarbināto skaits atkarīgs arī no tautas saimniecības nozaru struktūras. Jo vairāk tautas saimniecības dažādās nozares ir attīstītas, jo tās ir dažādākas, sazarotākas, jo arī augstāks var būt kopējais nodarbinātības līmenis. Jo vairāk šajās nozarēs var izmantot dažāda vecuma abu dzimumu iedzīvotājus, jo arī vairāk iedzīvotāju iesaistās ražošanā.

Līdz šim valdīja uzskats, ka vispārējās labklājības interesēs ir lietderīgi, ja iespējami vairāk iedzīvotāju nodarbināti sabiedriskajā ražošanā. Domāja, ka iedzīvotāju arvien plašākā iesaistīšanās tautas saimniecībā ir ieinteresēta visa sabiedrība un arī katrs iedzīvotājs. Tāpat vēl nesēn šķita, ka sabiedrība ieinteresēta, lai pēc iespējas lielāks ir to iedzīvotāju īpatsvars, kuri nodarbināti tieši materiālās ražošanas nozarēs.

Iedzīvotāju iespējami plašāka iesaistīšana tautas saimniecībā bija nepieciešama tikmēr, kamēr ražošana attīstījās ekstensīvi, t. i., kamēr produkcijas (un arī pakalpojumu) ražošanas pieaugums tika panākts galvenokārt ar jaunu darbaspēku.

Taču jāsaprot, ka līdz ar maksimāli liela nodarbināto skaita iesaistīšanu sabiedriskajā ražošanā ir izlaista no redzesloka demogrāfijas sfēra — iedzīvotāju atražošanās. Netiek pienācīgi ņemts vērā, ka pārāk augsts nodarbinātības līmenis apstākļos, kad nav pietiekami attīstītas nozares, kuras iedzīvotājiem sniedz sadzīves u. c. pakalpojumus, rada nevēlamas demogrāfiskās sekas, negatīvi ietekmējot dzimstības līmeni.

Nodarbinātības jautājumu risināšanā vienpusīga rīcība nav pieļaujama. Meklējot iespējas, kā iesaistīt tautas saimniecībā papildu darbaspēku, vienmēr rūpīgi jārisina arī darbaspēka resursu avotu palielināšanas problēma.

I. NODARBINĀTĪBAS LĪMENIS VISĀ TAUTAS SAIMNIECĪBĀ UN TĀS GALVENAJĀS NOZARĒS

Padomju Latvijā pēc kara notikušas radikālas pārmaiņas iedzīvotāju nodarbinātībā. Latvija kļuvusi par industriāli agrāru republiku, arvien vairāk iedzīvotāju iesaistījušies rūpniecībā, celtniecībā, transportā un neražojošajās nozarēs. Samazinājies lauksaimniecībā nodarbināto skaits un īpatsvars.

Pirms kara Latvijā galvenā nodarbināto daļa bija lauksaimniecībā strādājošie. Latviešus toreiz pamatoti uzskatīja par tipisku zemkopju tautu. Pēc kara laikposmā, sevišķi pēc kolektivizācijas uzvaras, mūsu republikā iedzīvotāju vairākums strādā dažādās nelauksaimnieciskajās nozarēs. Padomju Latvijas rūpniecība tagad ir nozare, kurā strādā visvairāk cilvēku no visiem tautas saimniecībā nodarbinātajiem.

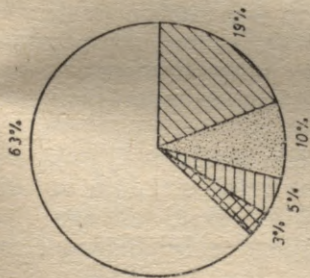
Lieli sociālekonomiskie pārveidojumi nevarēja neietekmēt nodarbinātības līmeni mūsu republikā. Plašā industrializācija veicinājusi nodarbinātības strauju palielināšanos. Visi iedzīvotāji, kuri to vēlējušies, dabūjuši darbu pēc savas specialitātes un kvalifikācijas.

Buržuāziskajā Latvijā cilvēki bieži vien nevarēja atrast darbu, tāpēc valdīja bezdarbs. Turpretim Padomju Latvijā ir raksturīga gluži pretēja parādība — darba vietu ir vairāk nekā darba roku. Sociālisms Padomju Latvijā nodrošinājis pilnīgu nodarbinātību.

Tomēr arī šādos apstākļos nodarbinātības kopējais līmenis, attiecināts pret visiem iedzīvotājiem, tagad ir zemāks, nekā tas bija agrāk.

1935. gadā no visiem iedzīvotājiem bija nodarbināti 57,7% (pēc Latvijas PSR CSP izdarītā pārrēķina)¹, bet tautas skaitīšanā tika konstatēts, ka 1959.

¹ Senāk publicētie dati, kas zināmā mērā ir paaugstināti, rāda, ka 1935. gadā bijuši 61,2% nodarbināto. Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā. R., 1939, 444. lpp.

1935. gadā

rūpniecībā, celtniecībā un transportā

lauksaimniecībā un mežsaimniecībā

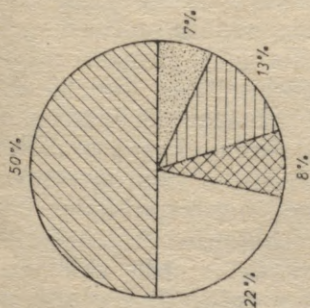
pārējās nozarēs

īpašs sektors, sabiedriskajā ēdināšanā un apģaudē

izglītības darbā, veselības aprūpē un zinātnēs nozarēs

1970. gadā

6. diagramma. Latvijas iedzīvotāju nodarbinātība dažādās tautsaimniecības nozarēs

gadā no visiem Latvijas PSR iedzīvotājiem bija nodarbināti 56,3% un 1970. gadā — 54,7% (ieskaitot personas, kas strādā personiskajās lauku palīgsaimniecībās). Tas nozīmē: pašreiz nodarbinātības kopējais līmenis ir nedaudz zemāks nekā pirmskara Latvijā. Tomēr, salīdzinot nodarbinātības līmeni Padomju Latvijā ar tās līmeni buržuāziskajā laikposmā, jāievēro virkne specifisku īpatnību, kas tos atšķir. Pirmkārt, jāievēro, ka sociālisms ir visprogresīvākā ražošanas organizācijas forma, bet kapitālisms balstās uz privātipašniecisku darbaļaužu ekspluatāciju. Otrkārt, Padomju Latvijā cilvēki strādā valsts un kooperatīvajos uzņēmumos ar noteiktu darba laiku un stingru valstisko disciplīnu, bet buržuāziskajā Latvijā $\frac{2}{5}$ no visiem nodarbinātajiem bija ģimenes locekļi, kas strādāja vecāku vai radnieku privātajos uzņēmumos un lauku saimniecībās. Treškārt, lielas pārmaiņas ir notikušas zinātnes un tehnikas attīstībā, kas prasījis vairāk cilvēku iesaistīt mācībās un izvirzījis jaunas augstākas prasības ražošanā nodarbinātajiem. Tā visa rezultātā tagad ražošanā mazāk piedalās jaunieši un vecāko gadagājumu iedzīvotāji.

1959. gada tautas skaitīšanā konstatēja, ka tautas saimniecībā bija nodarbināti (t. i., bez māsaimniecībā un personiskajās lauku palīgsaimniecībās nodarbinātajiem) 51,6% no visiem iedzīvotājiem, bet 1970. gadā — 53,6%.

No 1 milj. 329 tūkst. cilvēku darba spējīgajā vecumā 1970. gadā tautas saimniecībā strādāja vai arī apmeklēja skolas 1 milj. 247 tūkst. cilvēku jeb 93,8% no šādiem iedzīvotājiem salīdzinājumā ar 82,6% 1959. gadā.

Nodarbinātības līmeņa analīzes nolūkā tautas saimniecībā nodarbinātos iedzīvotājus mēdz iedalīt pēc viņu darbības sfērām un nozarēm. Tautas saimnie-

cībā ir materiālās ražošanas nozares un neražojošās nozares. Bez tam vēl saskaņā ar vienoto mūsu zemes tautas saimniecības nozaru klasifikāciju, kas apstiprināta 1971. gadā, visas nozares ir sadalītas 19 pamatnozārēs.

Plānošanas un statistikas praksē, kā arī zinātniskajā analizē tautas saimniecības nozares parasti grupē vēl pēc īpašiem principiem. Tā, piemēram, rūpniecības un celtniecības nozares apvieno tā sauktajā industriālajā nozaru grupā, bet mežsaimniecību ietver lauksaimniecības nozarē. Ir arī citādi varianti. Pēc viena no tiem visas tautas saimniecības nozares, kuras neietilpst industriālajās un lauksaimniecības nozarēs, ieskaita pakalpojumu sfērā. Tā ir pakalpojumu sfēra vārda plašākajā nozīmē. Bieži vien no šīs sfēras atsevišķi nodala kā kravas, tā pasažieru transportu. Tirdzniecībā un sabiedriskajā ēdināšanā ražošanas process noslēdzas, un tāpēc tās daļēji pieskaita materiālajai ražošanai. Taču tajās ir arī operācijas, kurās preces gan maina īpašniekus, bet vērtībā nepalielinās, un tāpēc šīs nozares pieskaita pie neražojošām nozarēm. Pēc būtības tirdzniecība un sabiedriskā ēdināšana nodrošina iedzīvotājiem vajadzīgos pakalpojumus. Tāpēc abas šīs nozares vai nu nodala atsevišķā grupā, vai arī pieskaita pie pakalpojumu sfēras.

Aplūkojot nodarbinātības jautājumus, lietosim dažādus tautas saimniecības nozaru grupējumus atkarībā no pētījuma mērķiem un statistiskās informācijas, kāda pieejama salīdzinājumiem.

Visbiežāk pielietosim grupējumu (kas tiek arī plaši lietots starptautiskajās publikācijās), pēc kura visas tautas saimniecības nozares iedalītas trijās galvenajās sfērās: industriālajā, lauksaimnieciskajā un pakalpojumu sfērā.

Salīdzinājumā ar pirmskara periodu visā Padomju Savienībā un arī Padomju Latvijā notikušas radikālas izmaiņas iedzīvotāju nodarbinātībā dažādās tautas saimniecības nozarēs (76. tabula). Pirms kara PSRS lauksaimniecībā bija iesaistīta vairāk nekā puse no visiem nodarbinātajiem, bet Latvijā — gandrīz $\frac{2}{3}$. Rūpniecībā un celtniecībā strādāja apmēram $\frac{1}{5}$ resp. $\frac{1}{6}$ no visiem nodarbinātajiem, bet pārējie strādāja pakalpojumu sfērā.

Tagad rūpniecībā un celtniecībā strādā vairāk cilvēku nekā pārējās tautas saimniecības nozarēs. Lauksaimniecībā nodarbināto skaits ievērojami samazinājies, palielinājusies nodarbinātība pakalpojumu sfērā. Industriālo un pakalpojumu nozaru attīstība notikusi, ne vien iesaistot šajās nozarēs jaunatnes darbaspēku, bet arī to darbaspēku, kas atbrīvojies lauksaimniecībā.

Nodarbinātības līmeņa pārmaiņās svarīga nozīme ir bijusi tautas saimniecības nozaru dažādai attīstībai un to savstarpējām attiecībām. Sevišķa nozīme šajā ziņā bijusi lauksaimniecībai kā nozarei, kurai lielā mērā ir sezonas raksturs. Ražas novākšanas laikā lauksaimnieciskajā ražošanā piedalās ne tikai tie, kas strādā visu gadu, kā, piemēram, lopkopībā, pārvaldes aparātā strādājošie u. c., bet arī pusaudži, mājsaimnieces, pensionāri, talcinieki no citām tautas saimniecības nozarēm un skolām. Šajā laikā ievērojami palielinās lauksaimniecībā nodarbināto skaits, taču vidēji gadā tas ir mazāks. Turpretim vairākumā nelauksaimniecisko nozaru nodarbinātības līmenis visu gadu ir gandrīz vienāds.

Nelauksaimnieciskajās nozarēs nodarbināto skaitam palielinoties un nodarbinātībai lauksaimniecībā samazinoties, paplašinās iespējas racionālāk un efektīvāk izmantot visas darbaspēka rezerves. Šis secinā-

Tautas saimniecībā nodarbināto PSRS un Latvijas PSR
iedzīvotāju sadalījums¹

Nozares	Procentos no kopsummas						Pārmaiņas punktos			
	PSRS 1940. g.	Latvija 1935. g.	PSRS 1960. g.	LPSR 1960. g.	PSRS 1970. g.	LPSR 1970. g.	1940. g.	PSRS 1970. g. attiecībā pret 1960. g.	1935. g.	Latvija 1970. g. attiecībā pret 1960. g.
	Industriālās nozares	23	17	32	34	37	41	14	5	24
Lauksaimniecība (ieskaitot personisko sektoru)	54	65	39	36	27	22	-27	-12	-43	-14
Pakalpojumu siera	23	18	29	30	36	37	13	7	19	7
	100	100	100	100	100	100	-	-	-	-

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972., 289. lpp.

jums paliek spēkā arī tad, ja nedaudz samazinās tautas saimniecībā nodarbināto kopskaita īpatsvars.

Tā kā buržuāziskās Latvijas tautas saimniecība līdz 1940. gadam bija attīstījusies kapitālistiski, tad pēc kara Padomju Latvijā nodarbināto iedzīvotāju sadalījumā pa dažādām tautas saimniecības nozarēm notika daudz radikālākas izmaiņas nekā visā Padomju Savienībā kopumā. Pirms kara Latvijai bija mazāks industriālajās nozarēs un pakalpojumu sfērā nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars nekā Padomju Savienībai, turpretim jau 1960. un sevišķi 1970. gadā Latvijas PSR industriālajās nozarēs bija lielāks nodarbināto īpatsvars nekā visā Padomju valstī kopumā. Latvijā bija notikusi daudz ievērojamāka nodarbināto skaita samazināšanās lauksaimniecībā, straujāk palielinoties nodarbinātībai pārējās tautas saimniecības nozarēs nekā visā valstī.

To rāda arī dati par nodarbinātību atsevišķās nozarēs (77. tabula).

1960. gadā Padomju Latvijas nodarbinātības struktūra bija tuvāka attiecīgajai Vissavienības struktūrai nekā 1970. gadā. Sevišķi tas jāsaaka par galvenajās tautas saimniecības nozarēs iesaistīto darbaļaužu īpatsvaru — par rūpniecībā un celtniecībā, lauksaimniecībā un mežsaimniecībā nodarbinātajiem. 1960. gadā Latvijas PSR rūpniecībā un celtniecībā nodarbināto bija par diviem punktiem vairāk nekā PSRS rūpniecībā un celtniecībā, bet 1970. gadā attiecīgais pārsvars bija lielāks par 4 punktiem. Pie tam raksturīgi, ka Latvijas PSR lauksaimniecībā kopā ar mežsaimniecību 1960. gadā bija par trim punktiem mazāks nodarbināto īpatsvars nekā visas Padomju Savienības lauksaimniecībā un mežsaimniecībā, bet 1970. gadā — jau attiecīgi mazāks par pieciem punktiem.

Nodarbināto sadalījums PSRS un Latvijas PSR tautas
saimniecības nozarēs¹
(procentos no kopsummas)

	PSRS			Latvijas PSR		
	1960. g.	1965. g.	1970. g.	1960. g.	1965. g.	1970. g.
Visi nodarbinātie tautas saimniecībā	100	100	100	100	100	100
no tiem:						
Rūpniecībā un celtniecībā	32	35	37	34	37	41
Lauksaimniecībā un mežsaimniecībā	39	32	27	36	29	22
Transportā un sakaros	7	8	8	8	9	9
Tirdzniecībā, sabiedriskajā ēdināšanā, sagādē un materiāli tehniskajā apgādē	6	6	7	5	6	8
Izglītības iestādēs, veselības aizsardzībā, zinātnes un mākslas nozarēs	11	14	15	11	12	13
Pārvaldes orgānos	2	2	2	2	2	2
Pārējās nozarēs	3	3	4	4	5	5

Tātad tautas saimniecības attīstības rezultātā Latvijā industriālās nozares šajā laikposmā bija augušas straujāk nekā vidēji visā valstī. Arī lauksaimniecībā nodarbināto skaita samazināšanās temps Padomju Latvijā bija straujāks nekā vidēji visā Padomju zemē. No tā varam secināt, ka Latvijas PSR industriālā attīstība sasniegusi augstu līmeni. To

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 289. lpp.

apstiprina arī mūsu republikas salīdzinājums ar citām padomju republikām (78. tabula).

Latvijā ir liels tautas saimniecībā nodarbināto strādnieku un kalpotāju īpatsvars. Uz 1000 iedzīvotājiem tas ir par 64 cilvēkiem jeb 17% lielāks nekā vidējais visā valstī. Līdz ar to rūpniecībā un celtniecībā strādnieku un kalpotāju īpatsvars vidējo PSRS rādītāju pārsniedz par 22%, transportā un sakaru sistēmā — par 21%, tirdzniecībā un apgādē — par 26%, lauksaimniecībā tas ir par 30% mazāks, bet veselības aizsardzībā un izglītības sistēmā — apmēram tāds pats kā visā valstī kopumā.

Augsts tautas saimniecībā nodarbināto īpatsvars Latvijā ir arī salīdzinājumā ar citām padomju republikām. Tikai Igaunijā tas ir augstāks nekā Latvijā, turpretim Vidusāzijas republikās, Aizkaukāzā, Moldāvijā, Kazahijā un Baltkrievijā tas ir daudz zemāks.

Visā Padomju zemē un arī atsevišķās republikās, to skaitā Latvijā, ir jau notikušas radikālas pozitīvas pārmaiņas nodarbināto sadalījumā pa svarīgākajām tautas saimniecības nozarēm. Tomēr pašreiz, kad turpinās strauja industrializācijas attīstība un palielinās nodarbināto skaits materiālās ražošanas nozarēs, sasniegtais darba ražīguma līmenis vēl nedod iespēju iesaistīt pakalpojumu sfērā pietiekami daudz darba roku.

Kopējais nodarbinātības līmenis atsevišķās valstīs ir dažāds. Dažādos laikposmos tas arī stipri mainās. Izmantojot par pirmskara laiku un sešdesmitajiem gadiem publicētos datus, noskaidrosim tendences, kas vērojamas nodarbinātības līmenī dažādās valstīs (79. tabula).

Visās Eiropas un citu kontinentu attīstītākajās valstīs, kuras atspoguļotas tabulā, iedzīvotāju

Dažādās tautas saimniecības nozarēs nodarbināto strādnieku un kalpotāju skaits 1970. gadā¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

	Pavisam strādnieku un kalpotāju	To skaitā					
		ražniecībā un celtniecībā	lauksaimniecībā un mežsaimniecībā	transportā un sakaru tīklos	tirzniecībā un apgādē	veselības aiz- sardzībā, izglītības sistēmā, zinātnes un kultūras tīklos	patēriņa nozarēs
PSRS	371	167	40	38	31	69	26
tās sastāvā:							
Krievijas PSR	417	195	41	42	34	76	29
Ukrainas PSR	342	163	26	37	31	62	23
Baltkrievijas PSR	340	148	51	33	28	60	20
Uzbekijas PSR	221	75	35	21	21	52	16
Kazahijas PSR	359	122	75	42	29	67	25
Gruzijas PSR	316	115	44	34	26	73	24
Azerbaidžānas PSR	246	87	37	27	20	56	19
Lietuvas PSR	371	173	44	35	30	63	26
Moldāvijas PSR	263	100	37	27	26	56	17
Latvijas PSR	435	204	37	45	39	69	38
Kingižijas PSR	263	96	40	27	23	59	18
Tadžikijas PSR	199	70	24	21	17	51	16
Armēnijas PSR	333	149	40	27	24	69	24
Turkmēnijas PSR	218	78	15	30	22	55	18
Igaunijas PSR	449	210	47	47	40	71	34

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 514—515.

Nodarbināto īpatsvars un tā izmaiņas visu iedzīvotāju skaitā¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Zemes	Pirmskara vai cits iepriekšējais periods		Sešdesmitie vai citi pēckara gadi	
	gadi	nodarbināto skaits	gadi	nodarbināto skaits
PSRS	1939	462*	1970	485
Latvijas PSR	1935	577*	1970	543
Bulgārija	1935	565	1956	545
Cehoslovākija	1930	475	1967	467
Vācijas DR	1933	494	1967	471
Polija	1931	424	1967	500
Rumānija	1930	584	1956	597
Dienvidslāvija	1931	465	1962	443
Ungārija	1930	441	1967	475
Austrālija	1933	433	1961	402
Beļģija	1930	463	1966	403
Dānija	1930	452	1960	457
Somija	1930	507	1960	457
Francija	1931	524	1962	412
Griekija	1951	442	1961	437
Spānija	1940	358	1966	399
Nīderlande	1930	344	1960	364
Japāna	1930	460	1965	453
Kanāda	1931	379	1967	377
Vācijas FR	1933	494	1966	475
Norvēģija	1930	415	1960	390
Portugāle	1950	391	1960	382
ASV	1931	398	1966	407
Šveice	1930	478	1960	463
Zviedrija	1930	471	1965	485
Anglija	1931	470	1967	451
Itālija	1936	432	1966	378

* Uzrādīts pārreķinātais skaits.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года СССР. М., Госстатиздат, 1962, с. 98—99; Русанов Е. С. Распределение и использование трудовых ресурсов СССР. М., «Экономика», 1971, с. 22, 28.

nodarbinātībā sešdesmitajos gados salīdzinājumā ar trīsdesmitajiem notikušas lielas pārmaiņas.

Nodarbināto (kapitālistiskajās valstīs — tā saukto ekonomiski aktīvo) iedzīvotāju īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā ir ļoti dažāds. Jau trīsdesmitajos gados Latvijā bija gandrīz vai pats augstākais nodarbinātības līmenis uz tūkst. iedzīvotājiem salīdzinājumā ar pārējām valstīm — 577, bet pats zemākais bija Nīderlandē un Spānijā — 344 un 358. Daudzās attīstītās Eiropas valstīs pirms kara nodarbinātības pakāpe tautas saimniecībā bija 460—475 cilvēku uz 1000 iedzīvotājiem (PSRS, Čehoslovākija, Dienvidslāvija, Beļģija, Šveice, Zviedrija, Anglija). Tāda pati nodarbinātības pakāpe bija arī Japānā. Bet Kanādā un Amerikas Savienotajās Valstīs bija vieni no zemākajiem nodarbinātības līmeņiem.

No tabulā minētajām 27 valstīm pēc kara nodarbinātības līmenis salīdzinājumā ar pirmskara gadiem bija pazeminājies 18 valstīs, bet palielinājies 9 valstīs. Arī Latvijā nodarbinātības līmenis pazeminājies, taču joprojām tas ir gandrīz pats augstākais. Vēl tikai Rumānijā, Bulgārijā un Polijā nodarbinātības pakāpe ir puse vai vairāk no iedzīvotājiem. Lielākajā daļā kapitālistisko valstu nodarbinātības pakāpe sešdesmitajos gados sastāda līdz 43% vai svārstās ap šo skaitli (no 18 kapitālistiskajām valstīm tikai 8 tā pārsniedz 43%).

Vispārējā tendence, kāda vērojama iedzīvotāju iesaistīšanā tautas saimniecībā, ir tāda, ka vairākumā valstu notiek nodarbinātības līmeņa stabilizācija 40—47% robežās. Tajās valstīs, kur nodarbinātības līmenis pirms kara bija zems, notikusi tā paaugstināšanās, bet tajās, kurās bijis augsts, tas ir pazeminājies. Izņēmums ir dažas sociālistiskās valstis (Polija un Ungārija) un kapitālistiskās valstis (Spānija,

Japāna un Nīderlande). Šajās valstīs pēc kara sakarā ar rūpniecības attīstību un samērā lielo nodarbinātību lauksaimniecībā kopējais nodarbinātības līmenis paaugstinājies.

Lielākajā daļā Eiropas sociālistisko valstu sabiedriskajā ražošanā iesaistījušos iedzīvotāju kopējais nodarbinātības līmenis ir apmēram 47%, pie tam Padomju Savienībā — 48%, bet dažās no tām pārsniedz 50% (Rumānijā — 59,7%, Bulgārijā — 54,5%).

Ekonomiski attīstītajās valstīs darba spējīgā vecumā ir pāri par 60% no visiem iedzīvotājiem, taču lielākajā daļā kapitālistisko valstu ražošanā piedalās 40—45% iedzīvotāju.

Kapitālistiskajās valstīs nodarbinātības līmenis nav vienāds. Vairākās ir nodarbināti 45—47% iedzīvotāju (Japāna, Šveice, VFR u. c.), bet ir arī valstīs, kur nodarbinātība tikai 36 līdz 40% liela (Nīderlande, Spānija, Portugāle). Interesanti, ka starp valstīm ar samērā zemu nodarbinātības pakāpi (41—43%) ir arī augsti attīstītas kapitālistiskās valstis (ASV, Francija).

Ar ko izskaidrojams, ka sociālistiskajās valstīs ir augstāks nodarbinātības līmenis nekā lielākajā daļā kapitālistisko valstu?

Sociālismam vēsturiski visīsākajā laika posmā ekonomiski ir jāpārspēj kapitālisms. Šā mērķa sasniegšanu nodrošina tas, ka ekonomiskās attīstības temps sociālisma valstīs ir straujāks nekā kapitālistiskajās. Šādu attīstības tempu nevar panākt ar darba ražīguma celšanu vien, tāpēc ir radīti apstākļi, lai ražošanā varētu iesaistīt pēc iespējas plašākas darbaļaužu masas. Šādos apstākļos viena no svarīgākajām ekonomiskās attīstības paātrināšanas rezervēm mūsu zemē visu laiku ir bijusi darba spējīgo sieviešu

masveidīga iesaistīšana sabiedriskajā ražošanā. Tāpēc arī augstais nodarbinātības līmenis mūsu republikā, tāpat kā visā Padomju Savienībā, ir izveidojies sakarā ar sieviešu darbaspēka plašu iesaistīšanos ražošanā. Vairāk nekā puse no visiem nodarbinātajiem 1970. gadā bija sievietes. No visām zemēm pasaulē tikai Padomju Savienībā sievietes starp nodarbinātajiem sastāda pusi. Lielākajā daļā Eiropas sociālistisko valstu sieviešu īpatsvars ir 42—45% no visiem nodarbinātajiem (Bulgārija, VDR, Polija, Rumānija, Čehoslovākija), bet Ungārijā un Dienvidslāvijā — 35—36% (1967.—1969. g. dati).

No attīstītajām kapitālistiskajām valstīm (1966.—1969. g. dati) tikai Japānā un Austrijā sieviešu īpatsvars visu nodarbināto skaitā ir 40%, bet lielākajā daļā šādu valstu sieviešu īpatsvars ir aptuveni 30% (no 28% Itālijā līdz 34% Amerikas Savienotajās Valstīs un Anglijā). Tajās kapitālistiskajās valstīs, kur sieviešu nodarbinātības pakāpe ir samērā augsta — 34—40% no visiem ražošanā iesaistītajiem (Japāna, VFR, Anglija), — augsts ir arī kopējais nodarbināto īpatsvars. Spānijā un Portugālē ražošanā piedalās tikai 13% sieviešu, un šajās zemēs ir arī ļoti zems ražošanā iesaistīto iedzīvotāju īpatsvars.

Taču vispārējais nodarbinātības līmenis ir atkarīgs ne tikai no sieviešu līdzdalības ražošanā, bet arī no dažādu tautas saimniecības nozaru attīstības pakāpes. Tāpēc iepazīsimies ar nodarbināto iedzīvotāju sadalījumu pa galvenajām tautas saimniecības nozarēm dažādās valstīs. Izmantojot publicētos datus (lielāko tiesu tie ir pēdējo tautas skaitīšanu dati), salīdzināsim kopējo nodarbinātību un galveno nozaru attīstības pakāpi atsevišķās valstīs (80. tabula).

Sociālistiskajās valstīs ar nodarbinātajiem

Nodarbinātība dažādās zemēs¹
(uz 1000 iedzīvotājiem)

Zemes	Gadi	Nodarbināto kopskaits	No tiem		
			industriālajās nozārēs	lauksaim- niecībā	pakalpojumu sferā
PSRS	1970	485	183	128*	174
Latvijas PSR	1970	543	227	113*	203
Rumānija	1956	597	119	386	92
Bulgārija	1956	545	101	349	95
Ungārija	1960	533	168	187	178
VDR	1962	470	192	82	196
Cehoslovākija	1966	462	216	95	151
Polija	1960	460	129	220	111
Dienvidslāvija	1961	450	99	256	95
Dānija	1955	481	165	110	206
Anglija	1967	451	209	22	220
VFR	1966	475	215	65	195
Austrija	1961	477	204	108	165
Sveice	1960	463	229	54	180
Somija	1960	457	139	162	156
Japāna	1965	453	143	100	210
Grieķija	1961	437	80	231	126
Zviedrija	1965	485	205	57	223
Itālija	1962	415	163	110	142

* Izņemot personiskajās lauku palīgsaimniecībās strādājošos.

¹ Население мира. М., Политиздат, 1965, с. 166—167; Политика и экономика. М., Политиздат, 1965, с. 356—357; Реф. сборник «Экономика промышленности». 1968, 7 Е 42, 7 Е 47; Mały rocznik statystyczny. Warszawa, 1969, str. 364.—366.; Císla pro každého 1968/9. Praha, 1968, str. 33.—34.; Year Book of Labour Statistics. Geneva, 1968, p. 293.—300; Русанов Е. С. Распределение и использование трудовых ресурсов СССР. М., «Экономика», 1971, с. 22; Statistical abstract of the United States. 1969, p. 5, 211, 215.

80. tabulas turpinājums

Zemes	Gadi	Nodarbināto kopskaitis	No tiem		
			industriālajās nozārēs	lauksaim- niecībā	pakalpojumu sferā
Francija	1962	412	157	85	170
Austrālija	1961	402	149	44	209
ASV	1968	377	117	19	241
Beļģija	1961	395	175	27	193
Norvēģija	1960	390	140	76	174
Portugāle	1960	382	107	163	112
Spānija	1960	381	117	157	107
Jaunzēlande	1961	371	131	53	187
Nīderlande	1960	364	149	39	176
Kanāda	1962	356	122	40	194

iedzīvotājiem saprot visus tos, kas par savu darbu saņem algu, gūst ienākumus. Kapitālistisko valstu statistikā ar nodarbinātajiem saprot tā sauktos ekonomiski aktīvos iedzīvotājus, kas gūst pastāvīgus ienākumus ar nodarbošanos. Tajos ieskaita ne tikai strādniekus, kalpotājus, mājamatniekus un sīkpašniekus, kas nenodarbina algoto darbaspēku, bet arī lieluzņēmējus, lielsaimniekus u. tml. Daļēji nodarbinātajiem pieskaita arī bezdarbniekus un lielo vairumu pilsoņu, kas ir karadienestā. Sociālistiskajās zemēs ekonomiski aktīvo un nodarbināto iedzīvotāju kategorijas sakrīt, tāpēc ka šajās zemēs nav bezdarbnieku. To ievērojot, rādītājus par sociālistiskajām un kapitālistiskajām valstīm var salīdzināt tikai nosacīti. Tomēr arī šādi dati dod iespēju izdarīt svarīgus salīdzinājumus un no tiem daudz ko secināt.

Starp 81. tabulā minētajām zemēm ir galvenokārt

Eiropas valstis un attīstītākās pārējo kontinentu valstis. Kopējās nodarbinātības ziņā starp valstīm ar visaugstāko un viszemāko nodarbinātības līmeni ir liela starpība. Tā, piemēram, Kanādā strādā uz tūkstoš iedzīvotājiem par 241 cilvēku mazāk nekā Rumānijā. Sociālistiskajās zemēs nodarbinātības pakāpe ir augstāka nekā vairākumā kapitālistisko valstu. Kapitālistiskajās valstīs visaugstākā nodarbinātības pakāpe ir 485 cilvēki (Zviedrija), turpretim sociālistiskajās valstīs — 597 (Rumānija), t. i., tādā sociālistiskajā valstī, kurā visaugstākā nodarbinātība, uz tūkstoš iedzīvotājiem strādā par 112 cilvēkiem vairāk nekā kapitālistiskajā Zviedrijā. Sociālistiskajās valstīs vismazākais nodarbināto skaits ir 450 cilvēku (Dienvidslāvijā), bet kapitālistiskajās — 356 (Kanādā). Starpība tātad ir 94 cilvēki.

Jāuzsver, ka vairākās valstīs ar ļoti augstu nodarbinātības pakāpi (Rumānija, Bulgārija, Ungārija) galvenā nozare, kurā strādā visvairāk nodarbināto, ir lauksaimniecība, turpretim Latvijā vislielākais nodarbināto īpatsvars ir rūpniecībā un celtniecībā. Tas nozīmē, ka Latvijas PSR iedzīvotāju darba intensitāte ir augstāka nekā šajās zemēs, jo lauksaimniecībā kalendārais darba laika gada fonds ir mazāks nekā industriālajās nozarēs.

Faktu, ka vairākās pasaules valstīs iedzīvotāju nodarbinātība ir sašņiegusi augstu līmeni, atzīmēja arī ANO reģionālās statistikas Eiropas seminārā Varšavā 1969. gadā. Interesantas domas seminārā tika izteiktas sakarā ar augsto nodarbinātības līmeni Čehoslovākijā. «Čehoslovākijā ekonomiskās attīstības galvenā problēma pašreiz ir nevis — kā joprojām paaugstināt iedzīvotāju ekonomiskās aktivitātes līmeni, bet gan — kā pilnīgāk izmantot darbaspēku un nemitīgi celt darba ražīguma līmeni,» teica Čeho-

slovakijas pārstāvis Š. Šlosers, analizēdams nodarbinātības jautājumu savā zemē.¹

Ņemot vērā, ka Latvijā kopējais nodarbinātības līmenis ir augstāks nekā Čehoslovākijā, acīmredzot arī mums galvenais uzdevums turpmāk ir — jo labāk izmantot ražošanā iesaistīto darbaspēku un nevis meklēt iespējas tālākai nodarbinātības līmeņa kāpināšanai.

Tā kā Padomju Latvijā ražošanā iesaistīto iedzīvotāju īpatsvars ir viens no lielākajiem pasaulē, tad var rasties jautājums, kādi faktori to veicina. Viens no šiem faktoriem ir Latvijas iedzīvotāju demogrāfiskā struktūra. Bet tas nav pats izšķirošais, jo daudzās valstīs ar līdzīgu iedzīvotāju vecuma sastāvu — Francijā, Austrijā, Zviedrijā, Beļģijā, Rietumvācijā, Norvēģijā u. c. — nodarbinātības līmenis ir daudz zemāks nekā mūsu republikā.

Latvijas PSR izcilais nodarbinātības līmenis galvenokārt izskaidrojams ar visu ražošanas nozaru augsto un īpatnējo attīstību. Mūsu republiku ar tās lielo rūpniecībā un celtniecībā nodarbināto iedzīvotāju īpatsvaru var ierindot pašu attīstītāko zemju skaitā pasaulē. Pēc Starptautiskās darba organizācijas datiem, visvairāk rūpniecībā un celtniecībā nodarbināto uz 1000 iedzīvotājiem ir šādās valstīs: Čehoslovākijā 1967. gadā šajās nozarēs bija nodarbināti 219 cilvēki, Vācijas Federatīvajā Republikā — 215, Anglijā — 209, Zviedrijā 1965. gadā — 205, bet 1967. gadā — 194 cilvēki.² Jāatzīmē, ka visās minētajās valstīs, izņemot Čehoslovākiju, plaši lieto ārzemnieku darbaspēku.

¹ Шлоссер Ш. Анализ регионального развития. Материал для семинара о региональной статистике в Варшаве 30 сентября — 8 октября 1969 года. Прага, 1969, с. 13.

² Year Book of Labour Statistics. Geneva, 1968, p. 293.—300.

Kapitālistiskajās valstīs, kurās sasniegts augsts industriālās attīstības līmenis, parasti nodarbināto īpatsvars vairs neaug. Tādas valstis ir ASV, Japāna, Anglija, Francija, Kanāda u. c. Tā, piemēram, Amerikas Savienotajās Valstīs tas ir daudz zemāks nekā mūsu republikā un tālāk nepalielinās. 1950. gadā ASV rūpniecībā un celtniecībā strādāja uz 1000 iedzīvotājiem 124 cilvēki, 1958. gadā — 115, 1960. gadā — 116, 1965. gadā — 116 un 1969. gadā — 117 cilvēki.¹

Publicētie dati par 1967. gadu rāda, ka vislielākais rūpniecībā nodarbināto skaits uz tūkst. iedzīvotājiem ir Anglijā — 185, Čehoslovākijā — 180, Vācijas Demokrātiskajā Republikā — 161, Ungārijā — 151, Vācijas Federatīvajā Republikā — 135, Bulgārijā — 132, Beļģijā — 130, Austrijā — 126, Padomju Savienībā — 123, Polijā — 118. ASV rūpniecībā nodarbināti 104 cilvēki uz tūkst. iedzīvotājiem, bet vēl mazāk ir Kanādā — 95, Rumānijā — 93, Itālijā 92 un Dienvidslāvijā — 68.² Mūsu republika nav lauksaimniecības zeme, tomēr lauksaimniecībā nodarbināto skaits Latvijā ir augstāks nekā citās zemēs, kur lauksaimniecība ir viena no galvenajām tautas saimniecības nozarēm, kā, piemēram, Kanādā un Austrālijā. No tā var secināt, ka Latvijā ir lielas iespējas nodrošināt lauksaimniecības tālāku attīstību, reizē samazinot tajā nodarbināto skaitu.

Ir valstis, kur lielākā daļa nodarbināto strādā nevis rūpniecībā vai lauksaimniecībā, bet gan pakalpojumu sfērā — transportā, tirdzniecībā, sabiedriskajā ēdināšanā un neražojošajās nozarēs. Pirms dažiem gadu

¹ The U. S. Book of Facts Statistics and Information for 1967. New-York, 1968, p. 222.—224; Year Book of Labour Statistics. Geneva, 1968, p. 287.; Экономика стран мира. М., Политиздат, 1968, с. 324, 326.

² Maly rocznik statystyczny. Warszawa, 1969, str. 364.—366.

desmitiem par tādu zemi varēja uzskatīt tikai Amerikas Savienotās Valstis, taču pēdējā gadu desmitā par tādām kļuvušas jau Zviedrija, Anglija, Dānija, Japāna un Austrālija. Tur šajās nozarēs strādā pāri par 200 cilvēkiem uz katriem 1000 iedzīvotājiem. Vācijas Demokrātiskajā Republikā, Kanādā un Beļģijā pakalpojumu sfērā attiecīgi nodarbināti pāri par 190 cilvēkiem. Šajās valstīs pakalpojumu sfērā strādā vairāk cilvēku nekā vienā no galvenajām ražošanas nozarēm — rūpniecībā un celtniecībā.

Pēdējos desmit gados vairāku zemju ekonomiskajā attīstībā vērojama vēl kāda iezīme, proti, pakalpojumu sfērā jau nodarbina vairāk cilvēku nekā visās ražojošās nozarēs (rūpniecībā, celtniecībā, lauksaimniecībā) kopā. Šī iezīme pelna īpašu ievēribu.

Piecdesmito gadu sākumā tikai ASV pakalpojumu sfērā bija vairāk nodarbināto nekā rūpniecībā, celtniecībā un lauksaimniecībā kopā, bet sešdesmitajos gados tas pats jau bija raksturīgs arī Kanādai, Austrālijai un Jaunzēlandei. Anglijā, Beļģijā un Nīderlandē pakalpojumu sfērā jau ir gandrīz tikpat daudz nodarbināto kā materiālās ražošanas nozarēs.

Visās minētajās valstīs nodarbināto skaits pakalpojumu sfērā aug un lauksaimniecībā samazinās. Šāda likumsakarība ir visai izteikta. Izņēmums ir ar rūpniecībā un celtniecībā nodarbinātajiem. Tajās valstīs, kurās rūpniecības attīstība jau piecdesmitajos gados bija sasniegusi augstu līmeni, tās tālāka augšana sešdesmitajos gados jau notika, galvenokārt paaugstinoties darba ražīgumam, bet nodarbināto skaitam relatīvi vai pat absolūti samazinoties. Šādas valstis ir ASV, Austrālija, Beļģija un Anglija. Dažās valstīs rūpniecībā un celtniecībā nodarbināto īpatsvars šajā laikposmā neizmainījās, piemēram, Norvēģijā un Kanādā. Vairākās kapitālistiskajās val-

stis, sevišķi tajās, kuras bija tieši iesaistītas otrajā pasaules karā vai cieta no tā, kā, piemēram, Vācijas Federatīvajā Republikā, Japānā, Nīderlandē, Dānijā, Itālijā u. c., strauji palielinājās rūpniecībā nodarbināto skaits.

Rūpniecībā un celtniecībā nodarbināto skaits strauji auga arī visās sociālistiskajās valstīs, un tikai Vācijas Demokrātiskajā Republikā sešdesmitajos gados bija vērojama šajās nozarēs nodarbināto īpatsvara stabilizācija.

Raksturīgi, ka rūpnieciski visvairāk attīstītajās valstīs (izņemot Vācijas Federatīvo Republiku un Angliju) industriālajās nozarēs ir iesaistīts samērā neliels nodarbināto skaits. Tā, piemēram, Amerikas Savienotajās Valstīs, Kanādā, Japānā un Francijā rūpniecībā un celtniecībā nodarbināti tikai 120—160 cilvēki uz tūkstoš iedzīvotājiem. Tas panākts, strauji ceļot darba ražīgumu un darbu intensificējot.

Atsevišķās valstīs ir augsts nodarbināto īpatsvars vienā no trim galvenajām tautas saimniecības sfērām. Tā, piemēram, Rumānijā un Bulgārijā lauksaimniecībā strādā 349 un 386 cilvēki uz 1000 iedzīvotājiem. Nav tādas valsts, kurā vēl būtu iesaistīts tik liels nodarbināto skaits kādā no trim galvenajām nodarbinātības sfērām. Šveicē ir pati augstākā nodarbinātība rūpniecībā un celtniecībā — 229 cilvēki uz tūkstoš iedzīvotājiem, bet Amerikas Savienotajās Valstīs apkalpojošajās nozarēs — 241 cilvēks uz tūkstoš iedzīvotājiem. Padomju Latvijā nodarbinātības līmenis ir relatīvi augsts visās trijās tautas saimniecības sfērās.

Pašreizējais nodarbināto līmenis Latvijas PSR tautas saimniecībā un tās atsevišķās nozarēs radījis vairākas problēmas.

Iedzīvotāju — sevišķi sieviešu straujā iesaistiša-

nās tautas saimniecībā un augstais nodarbinātības līmenis vispār ir negatīvi ietekmējis vairākus demogrāfiskos procesus. Viens no šādiem procesiem, kuru visvairāk ietekmējusi nodarbinātības līmeņa straujā augšana, ir dzimstības intensitāte.

To, ka nodarbinātība sabiedriskajā ražošanā ir cieši saistīta ar dzimstības līmeni, jau trīsdesmitajos gados konstatēja akadēmiķis S. Strumiļins, pētīdams dzimstības problēmas. Arī pētījumi pēckara periodā mūsu zemē un citās sociālistiskajās valstīs to apstiprina. Visos šādos pētījumos konstatēts, ka sievietēm, kuras strādā sabiedriskajā ražošanā, bērnu skaits ģimenēs ir mazāks nekā tām, kuras ārpus mājas nestrādā. Nodarbinātības un dzimstības jautājumu pētījumos Latvijā arī noskaidrots, ka dzimstību lielā mērā ietekmē nodarbinātība.

Iztirzādams jautājumu par sieviešu tālāku iesaistīšanu sabiedriskajā ražošanā citās sociālistiskajās valstīs, padomju ekonomists L. Degtjars raksta: «Valstīs ar augstu sieviešu nodarbinātības līmeni (VDR, ČSR) pašreiz, iesaistot sievietes sabiedriskajā ražošanā, jāreķinās ar šī procesa negatīvo ietekmi uz iedzīvotāju atražošanas un darbaspēka izmantošanas efektivitāti.»¹

Latvijā no mājsaimniecības un personiskās lauku palīgsaimniecības uz tautas saimniecību sievietes masveidīgi pārgāja strādāt 1961.—1965. gadā. Šie gadi tad arī ir dzimstības līmeņa straujas pazemināšanās gadi. Acīmredzot tas ir arī viens no svarīgākajiem cēloņiem, kas veicinājis dzimstības samazināšanos.

Pēc 1965. gada tautas saimniecībā iesaistījās ma-

¹ Дегтярь Л. С. Трудовые ресурсы и их использование в зарубежных социалистических странах — членах СЭВ. М., «Наука», 1969, с. 116.

zāk cilvēku no mājsaimniecības, un dzimstības līmenis mūsu republikā arī nostabilizējās. Līdzīgs process bija vērojams arī visas valsts mērogā. Padomju Savienībā kopumā visstraujāk šis process norisinājās arī 1961.—1965. gadā, kad strādāt sabiedriskajā ražošanā pārgāja 50% no visām 1960. gadā mājsaimniecībā nodarbinātajām sievietēm.¹ Latvijā minētais process šajos gados norisinājās vēl intensīvāk.

Šim procesam ar zināmu intervālu laika ziņā sekoja dzimstības samazināšanās. Tā, piemēram, no 1962. gada Latvijā iezīmējās strauja dzimstības samazināšanās. To raksturo šādi skaitļi: 1961. gadā — 16,7 dzimušie uz tūkst. iedzīvotājiem, 1962. gadā — 16,0, 1963. gadā — 15,3, 1964. gadā — 14,7 un 1965. gadā — 13,8.²

Tātad viens no cēloņiem, kāpēc Latvijā tieši sešdesmito gadu sākumā dzimstības līmenis ievērojami pazeminājās un sešdesmito gadu vidū bija pats zemākais pasaulē, ir sieviešu masveidīga iesaistīšanās tautas saimniecībā. Kā tā notikusi, rāda sieviešu īpatsvara izmaiņas tautas saimniecības dažādās nozarēs (81. tabula).

1950. gadā Latvijas PSR sieviešu līdzdalība strādnieku un kalpotāju kopskaitā vēl bija mazāka nekā Padomju Savienībā kopumā, bet jau 1960. un sevišķi 1965. un 1970. gadā to īpatsvars pārsniedza vidējo visā valstī. Jāņem vērā, ka no 1950. līdz 1970. gadam bija straujš nodarbinātības pieaugums vispār, bet sieviešu nodarbinātības — jo sevišķi. Padomju Latvijā sieviešu līdzdalība ir krietni vien lielāka nekā vidēji Padomju Savienībā arī visās tautas saimniec-

¹ Демографические проблемы занятости. М., «Экономика», 1969, с. 197.

² Latvijas PSR tautas saimniecība 1070. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 18. lpp.

Sieviešu īpatsvars PSRS un Latvijas PSR strādnieku un kalpotāju kopskaitā¹ (procentos)

	1950. g.		1960. g.		1965. g.		1970. g.	
	PSRS	LPSR	PSRS	LPSR	PSRS	LPSR	PSRS	LPSR
Visā tautas saimniecībā strādājošo sieviešu īpatsvars	47	45	47	49	49	52	51	53
Rūpniecībā	46	42	45	46	46	50	48	51
Celtniecībā	33	24	29	15	29	17	27	18
Lauksaimniecībā	49	38	43	45	44	47	44	46
Transportā	28	23	24	24	24	26	24	27
Sakaru sistēmā	59	60	64	68	65	67	68	69
Tirdzniecībā un sabiedriskajā ēdināšanā	57	60	66	71	72	78	75	81
Dzīvokļu un komunālajā saimniecībā	54	57	53	59	53	59	51	55
Veselības aizsardzībā	84	80	85	84	86	86	85	85
Izglītības iestādēs	69	69	70	73	72	75	72	75
Zinātnes iestādēs	43	54	42	49	44	51	47	52
Pārvaldes orgānos	43	50	51	60	55	68	61	72

cības galvenajās nozarēs, izņemot celtniecību un veselības aizsardzību.

Sieviešu nodarbinātības ziņā līdzīga situācija ir vairākās aizrobežas socialistiskajās zemēs. Raksturojot nodarbinātības līmeni Čehoslovākijā, L. Degtjars raksta: «Starp citu, nav ko rēķināties ar sieviešu darba aktivitātes tālāku paaugstināšanos: ČSR sieviešu nodarbinātības līmenis pašreiz ir viens no pašiem augstākajiem pasaulē (Čehoslovākijas Sociālis-

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 295. lpp.; Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 516.

tiskajā Republikā 1967. gadā no visiem tautas saimniecībā nodarbinātajiem strādniekiem un kalpotājiem 44% bija sievietes, Padomju Latvijā 1970. gadā — 53%. — B. M.). Tāpēc, kaut arī ir izvirzīts uzdevums sievietes joprojām iesaistīt sabiedriskajā ražošanā, tā risināšana jāpastiprina ar attiecīgiem valsts pasākumiem.»¹ Teiktais jāattiecina arī uz mūsu republiku.

Dzimumu skaitliskajām attiecībām darba spējīgā vecuma iedzīvotājos izlīdzinoties, sagaidāms, ka drīz visu sieviešu īpatsvars visu nodarbināto skaitā samazināsies. Tas nozīmē, ka radīsies izmaiņas arī sieviešu nodarbinātības līmenī. Darba ražīgumam tālāk paaugstinoties, radīsies visi priekšnoteikumi, lai nodarbinātības līmenis visā tautas saimniecībā pazeminātos, pie tam it sevišķi sieviešu nodarbinātības līmenis.

Acīmredzot Latvijā sieviešu darbaspēka īpatsvara paaugstināšana visā nodarbināto skaitā nebūtu vēlama. Tieši otrādi, sakarā ar to, ka pašreiz starp pārējām republikām Latvija (kopā ar Igauniju) ieņem pirmo vietu nodarbinātības ziņā, bet atrodas pēdējā vietā pēc dzimstības līmeņa, ir laiks padomāt par sieviešu darbaspēka aizstāšanu ar vīriešu darbaspēku vairākās sievietēm nepiemērotākās profesijās. Protams, tas jādara saprātīgi, lai neciestu tautas saimniecība kopumā.

1. Ražošanas intensifikācija — materiālās ražošanas nozaru attīstības galvenais virziens

Lai radītu komunisma materiāli tehnisko bāzi un nostiprinātu mūsu zemes ekonomisko varenību, ir strauji jāattīsta visas ražošanas nozares. To darot,

¹ Десярь Л. С. Трудовые ресурсы и их использование в зарубежных социалистических странах — членах СЭВ. М., «Наука», 1969, с. 122—123.

nebūt nav vajadzīgs tālāk palielināt materiālajās ražošanas nozarēs iesaistīto darbaļaužu skaitu.

Biedrs A. Kosigins referātā «PSKP XXIV kongresa Direktīvas par PSRS tautas saimniecības attīstības piegādu plānu 1971.—1975. gadam» teica: «Partijas uzņemtais kurss *uz ražošanas intensifikāciju* rada nepieciešamību ievērojami paaugstināt sabiedriskā darba ražīgumu...»¹ PSKP kongresa Direktīvās paredzēts piecos gados palielināt mūsu zemes nacionālo ienākumu par 37 līdz 40 procentiem. Pie tam 80—85% un Padomju Latvijā pat 98% nacionālā ienākuma pieaugums ir jāpanāk, ceļot darba ražīgumu.

Sevišķa nozīme kursam uz ražošanas tālāku intensifikāciju un darba ražīguma palielināšanu ir mūsu republikā.

Visās Latvijas PSR materiālās ražošanas nozarēs kopā nodarbināto skaits 1960.—1970. gadā bija palielinājies par 11%. Nodarbināto kopskaits šajos gados bija audzis vēl straujāk. Tāpēc materiālās ražošanas nozarēs nodarbināto īpatsvars visu nodarbināto skaitā mūsu republikā nemitīgi samazinājies. 1960. gadā materiālās ražošanas nozarēs strādāja 82,5% no visiem nodarbinātajiem, 1965. gadā — 80,1%, bet 1970. gadā — 78,0%.²

Materiālās ražošanas nozarēs nodarbināto skaitam augot, vēl daudz straujāk audzis saražotais sabiedriskais kopprodukts un nacionālais ienākums. 1960.—1970. gadā sabiedriskais kopprodukts Latvijā

¹ Kosigins A. PSKP XXIV kongresa Direktīvas par PSRS tautas saimniecības attīstības piegādu plānu 1971.—1975. gadam. R., «Liesma», 1971, 22. lpp.

² Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 288. lpp.

bija palielinājies par 107% un nacionālais ienākums — par 104%.¹

Tas liecina, ka materiālās ražošanas nozarēs radītais sabiedriskais kopprodukts un nacionālais ienākums galvenokārt audzis ar darba ražīguma paaugstināšanos un tikai zināmā mērā arī ar nodarbināto skaita palielināšanos. Nodarbināto daudzums materiālās ražošanas nozarēs joprojām aug, kaut arī ne tik strauji kā nodarbināto kopskaits.

Kā novērtējams sasniegtais nodarbinātības līmenis materiālās ražošanas nozarēs, un kādas pārmaiņas tajā gaidāmas turpmāk?

Par nodarbinātības līmeni rūpniecībā un tā perspektīvām Latvijas PSR ZA korespondētājloceklis P. Guļāns raksta: «Pilnīgi skaidrs, ka rūpniecībā nodarbināto īpatsvars Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā nevar augt bezgalīgi... nodarbināto līmenis tuvojas savai augstākajai robežai.»²

Kādā citā ekonomiskajā apcerējumā par mūsu republikas darba resursiem attiecībā uz nodarbinātības līmeni lauksaimniecībā viens no šī darba autoriem B. Mežgailis konstatēja: «Pašlaik lauksaimniecībā nodarbināto īpatsvars visā Padomju Savienībā un arī Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā ir pārāk augsts, un sagaidāms, ka perspektīvā tas noņemti pazemināsies.»³

Tātad ekonomiskajā literatūrā augstajam nodarbinātības līmenim mūsu republikas industriālajās nozarēs un lauksaimniecībā ir pievērsta uzmanība un

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 50. lpp.

² Гулян П. В. Основные проблемы развития народного хозяйства Латвийской ССР. — Известия Академии наук Латвийской ССР, 1970, № I, с. 25.

³ Трудовые ресурсы Латвийской ССР. Р., Изд-во Академии наук Латвийской ССР, 1964, с. 24.

norādīts arī gaidāmo pārmaiņu virziens. Lai labāk izprastu nodarbinātības jautājumus svarīgākajās materiālās ražošanas nozarēs un novērtētu to nozīmi visas ekonomikas tālākajā attīstībā, izdarīsim dažus salīdzinājumus.

Positīvs ir fakts, ka visā Latvijas tautas saimniecībā nodarbināto skaits visos pēdējos 26 gados nemitīgi palielinājies. Taču atsevišķās tautas saimniecības nozarēs nodarbināto skaits un īpatsvars mainījies dažādos tempos un virzienos. Nelauksaimnieciskajās nozarēs tas nemitīgi audzis, turpretim lauksaimniecībā nodarbināto absolūtais skaits un īpatsvars samazinājies.

Kaut gan visā tautas saimniecībā nodarbināto skaits nemitīgi palielinājies, tomēr produkcijas ražošanas pieaugumā galvenā nozīme bijusi intensīvajai ražošanas attīstībai, t. i., darba ražīguma nemitīgai augšanai, sakarā ar ko radies produkcijas vienības izlietotā dzīvā darba ietaupījums. Te tad arī izpaužas izlietotā darba ekonomijas likums, saskaņā ar kuru «ražošanas izmaksas nemitīgi samazinās, bet dzīvais darbs kļūst arvien ražīgāks».¹

Viens no svarīgākajiem sabiedriskā darba ekonomijas rādītājiem ir darba ražīgums. To raksturo nacionālā ienākuma apmēri uz katru materiālās ražošanas nozarēs nodarbināto iedzīvotāju. Tikai palielinot darba ražīgumu, var attīstīt sabiedrisko ražošanu straujāk, nekā aug nodarbināto skaits attiecīgajās nozarēs.

Sabiedriskā darba ražīguma paaugstināšanās dod iespēju materiālās ražošanas nozarēs relatīvi samazināt nodarbināto skaitu vai arī palēnināt tā pieauguma tempus.

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. IV. М., Партиздат, 1935, с. 43.

Nacionālā ienākuma augšanas faktoru samēri Latvijā
1961.—1970. gadā
(procentos no kopsummas)

	Ar darba ražīgumu	Ar nodarbi- nāto skaitu
Kopējais saražotais nacionālais ienākums	89,3	10,7
Pēc nozarēm:		
rūpniecībā	71,1	28,9
celtniecībā	76,8	23,2
lauksaimniecībā un mežsaimniecībā	100,0	—
transportā un sakaru sistēmā	86,3	13,7
tirdzniecībā, sagādē un materiāli tehniskajā apgādē	20,7	79,3

Kopējo nacionālo ienākumu un tā veidošanos atsevišķās materiālās ražošanas nozarēs ietekmē divi galvenie faktori: sabiedriskā darba ražīgums un nodarbināto skaits vai arī abi faktori kopā.

Nacionālā ienākuma pieaugumu sakarā ar sabiedriskā darba ražīguma palielināšanos aprēķina kā materiālajā ražošanā nodarbināto skaita relatīvo pieaugumu, dalītu ar nacionālā ienākuma relatīvo pieaugumu.

Kaut gan šī aprēķina metode ir zināmā mērā nosacīta, tomēr tā dod iespēju gūt priekšstatu par lomu, kāda materiālās ražošanas nozarēs ir sabiedriskajam darba ražīgumam un kāda — nodarbināto skaita pārmaiņām. Noskaidrosim šo abu faktoru ietekmi kā visā materiālās ražošanas sfērā kopumā, tā arī tās svarīgākajās nozarēs.

Latvijas PSR nacionālo ienākumu veidojošie faktori, pēc mūsu aprēķina, 1961. — 1970. gadā ietekmējuši tā palielināšanos 82. tabulā parādītajos apmēros.

Latvijas PSR materiālajā ražošanā kopumā 1961.—1970. gadā nacionālo ienākumu 89% apmērā ieguva sakarā ar sabiedriskā darba ražīguma paaugstināšanos. Arī nodarbināto skaitam nacionālā ienākuma pieaugumā nav bijusi maza loma. Tomēr tā īpatsvars ir nedaudz mazāks nekā kopējais nodarbināto skaita pieaugums. Tā, piemēram, Latvijā 1961.—1970. gadā materiālās ražošanas nozarēs nodarbināto kopskaits bija palielinājies par 11,1%, bet nacionālais ienākums sakarā ar nodarbināto skaita pieaugumu palielinājies par 10,7%.

Sabiedriskā darba ražīguma pieauguma nozīme nacionālā ienākuma palielināšanās procesā kļūst arvien lielāka. 1961.—1965. gadā darba ražīgums deva 82% no visa nacionālā ienākuma un pārējos 18% deva nodarbināto skaita palielināšanās, turpretim 1966.—1970. gadā nacionālais ienākums par 92% paaugstinājās sakarā ar darba ražīguma pieaugumu.

Dažāds ir sabiedriskā darba ražīguma un nodarbināto skaita izmaiņu savstarpējais samērs atsevišķās materiālās ražošanas nozarēs un dažādos ekonomiskās attīstības laikposmos.

Mūsu republikas lauksaimniecībā un mežsaimniecībā nacionālais ienākums saražots, tikai palielinot darba ražīgumu. Šajās nozarēs notikusi nemitīga nodarbināto skaita samazināšanās.

Nodarbināto skaita samazināšanās šajās nozarēs gaidāma joprojām, tāpēc ka turpinās lauksaimniecības darbu kompleksā mehanizācija. Tomēr jārēķinās arī ar to, ka lauksaimniecībā nodarbināto skaita samazināšanās vairs nevarēs notikt tik strauji kā līdz šim. Jāņem vērā, ka pašreizējais nodarbināto dzimuma, vecuma un kvalitatīvais sastāvs prasa, lai pakāpeniski notiktu paaudžu maiņa un līdz ar to pa-

augstinātos lauksaimniecībā nodarbināto izglītības un kvalifikācijas līmenis. Masveidīgi īstenojot komplekso mehanizāciju visās galvenajās lauksaimnieciskās ražošanas nozarēs, atbrīvosies zināms daudzums sieviešu darbaspēka, samazināsies iespēja ražošanā masveidīgi iesaistīt iedzīvotājus, kuri ir pāri darba spējīgajam vecumam, kā arī cilvēkus bez astoņgadīgās un vēlāk arī bez vidējās izglītības. Reizē ar to pieaugs vajadzība pēc vēl kvalificētākiem mehanizatoriem.

Šie procesi, no vienas puses, sekmēs zināmas darbaspēka daļas atbrīvošanos, no otras — jaunu kadru piesaistišanu. Tomēr nodarbināto kopskaits lauksaimniecībā samazināsies arī turpmāk.

Republikas rūpniecībā, kur tiek radīta nacionālā ienākuma vislielākā daļa, galvenais nacionālā ienākuma avots ir sabiedriskā darba ražīguma palielināšanās. 1961.—1971. gadā rūpniecībā darba ražīgums bija devis 71% no nacionālā ienākuma. Tas nozīmē, ka rūpniecībā vēl svarīgs faktors nacionālā ienākuma palielināšanā bijis arī nodarbināto skaita pieaugums. Tas šajā laikposmā devis 29% no rūpniecībā ražotā nacionālā ienākuma.

Transportā, sakaru sistēmā un celtniecībā nacionālā ienākuma pieauguma galveno daļu 1961.—1970. gadā bija devusi darba ražīguma palielināšanās — par 86%; bet tirdzniecībā, sabiedriskajā ēdināšanā, sagādē un materiāli tehniskajā apgādē par 79% nacionālā ienākuma palielināšanos bija nodrošinājusi nodarbināto skaita palielināšanās.

Nacionālā ienākuma palielināšanās galvenokārt ar darba ražīguma paaugstināšanos norāda uz tautas saimniecības intensīvu attīstību. Jo vairāk kādā nozarē nacionālais ienākums palielinās ar darba ražīguma paaugstināšanos, jo intensīvāk tā attīstās.

Dati par atsevišķām sociālistiskajām valstīm rāda, ka Vācijas Demokrātiskajā Republikā no 1956. līdz 1966. gadam rūpniecībā darba ražīguma palielināšanās bija devusi 98% no nacionālā ienākuma pieauguma, celtniecībā — 93,6%, transportā un sakaru sistēmā — 93,8%; bet Bulgārijā šajos pašos gados rūpniecībā darba ražīguma palielināšanās bija devusi 61,6%, celtniecībā — 33,5%, transportā un sakaru sistēmā — 77,4% no nacionālā ienākuma.¹ Tātad Vācijas Demokrātiskajā Republikā šis materiālās ražošanas nozares attīstās gandrīz tikai tādejādi, ka palielinās ražošanas intensitāte, turpretim Bulgārijā un arī mūsu republikā tautas saimniecības industriālās nozares daļēji vēl iet ekstensīvās attīstības ceļu.

Darba ražīguma pieaugums mūsu republikā vēl nenodrošina visu materiālās ražošanas nozaru pilnīgu attīstību bez papildu darbaspēka iesaistīšanas, kā tas, piemēram, notika 1956.—1966. gadā Vācijas Demokrātiskajā Republikā, Rumānijā un Polijā.² Latvijā liela daļa no klātnākušajiem darbaspēka resursiem jāizmanto arī šo nozaru tālākai attīstībai. Tāpēc nepieciešamība iesaistīt arvien jaunus darbaspēka kontingentus materiālās ražošanas nozarēs lielā mērā ierobežo nodarbinātības paaugstināšanos pakalpojumu sfērā.

Dati liecina, ka pasaulē izveidojušies divi galvenie valstu tipi. Ir valstis, kas panākušas lielu ražotās produkcijas un nacionālā ienākuma daudzumu uz iedzīvotāju, stipri paaugstinot nodarbināto skaitu materiālās ražošanas nozarēs. Pie tādām jāpieskaita Anglija, VFR, PSRS un tās sastāvā arī Latvijas PSR. Otrs tips — valstis, kas panākušas lielu

¹ Дегтярь Л. С. Трудовые ресурсы и их использование в зарубежных социалистических странах — членах СЭВ. М., «Наука», 1969, с. 152.

² Turpat.

produkcijas izlaides apjomu, sasniedzot augstu darba ražīgumu ar nelielu nodarbināto skaitu šajās nozarēs. Šajā ziņā izceļas ASV un Japāna. Padomju Savienībā sasniegtais darba ražīguma līmenis 1970. gadā rūpniecībā sastādīja aptuveni 53% no ASV attiecīgā līmeņa, lauksaimniecībā (vidēji 1966.—1970. gadā) 20—25%, celtniecībā — apmēram 65%.¹

Arī ražotās produkcijas apjoms palielinās abu šo faktoru — sabiedriskā darba ražīguma un nodarbināto skaita pieauguma rezultātā. Visā pēckara laikā lauksaimniecības kopprodukcija ir palielinājusies, bet nodarbināto skaits lauksaimnieciskajā ražošanā samazinājies. Latvijas PSR lauksaimniecības kopprodukcija visu kategoriju saimniecībās 1970. gadā salīdzinājumā ar 1960. gadu bija palielinājusies par 27%, bet lauksaimniecībā nodarbināto skaits samazinājies par 30%.

Rūpniecībā visu pēckara laiku līdz ar kopprodukcijas palielināšanos auga arī darba ražīgums un nodarbināto skaits. Latvijas PSR rūpniecības kopprodukcijas ražošanas, darba ražīguma un nodarbināto skaita pieauguma temps redzams 84. tabulā.

Rūpniecības kopprodukcijas pieauguma temps pēdējos 10 gados (1961.—1970. g.) bija 9—10% gadā, bet iepriekšējos 10 gados (1951.—1960. g.) tas sasniedza 13—14% gadā. Kopš 1956. gada katrā piecgadē notikusi arī nodarbināto skaita pieauguma tempa samazināšanās. Tomēr rūpniecības strādnieku un kalpotāju skaits visumā turpinājis katru gadu augt, taču nedaudz lēnāk nekā iepriekšējos gados. Darba ražīguma augšanas temps vēl nav pietiekams, lai nodrošinātu visu paredzēto produkcijas pieaugumu rūpniecībā.

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 82.

Gada vidējās kopprodukcijas, nodarbināto skaita un darba ražīguma pieaugums Latvijas PSR rūpniecībā¹
(procentos)

	1951.— 1955. g.	1956.— 1960. g.	1961.— 1965. g.	1966.— 1970. g.
Visa kopprodukcija	14	13	10	9
Nodarbināto skaits	4	5	5	3
Darba ražīgums	9	8	5	7
Kopprodukcijas palielināšanās no darba ražīguma paaugstināšanās	69	70	57	77

Lai gan rūpniecībā arvien prāvāka kopprodukcijas pieauguma daļa tiek panākta ar darba ražīguma paaugstināšanu un attiecīgi mazāka ar nodarbināto skaita palielināšanu, tomēr rūpniecībā ik gadus no jauna iesaistīto strādnieku un kalpotāju skaita absolūtais pieaugums tagad nav daudz mazāks par agrāko. 1956.—1960. gadā rūpniecībā nodarbināto strādnieku un kalpotāju skaita absolūtais pieaugums gadā bija 13,4 tūkst. cilvēku un 1961.—1965. gadā — 13,6 tūkst., bet 1966.—1970. gadā — 10,0 tūkst. cilvēku gadā. Tātad augstie rūpniecības produkcijas ražošanas palielināšanās tempi daļēji visu laiku ir panākti ar strādnieku un kalpotāju skaita palielināšanu.

Aprēķini rāda, ka, pat ņemot vērā gaidāmo iedzīvotāju skaita mehāniskā pieauguma tempu, Latvijā rūpnieciskais ražošanas personāls turpmāk gadā var

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 87.—88., 94., 99. lpp.; Padomju Latvijas tautas saimniecība. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1968, 68. lpp.

pieaugt tikai par 6—7 tūkst. cilvēku, t. i., apmēram divreiz mazākā apjomā, nekā tas pieaudzis pēdējos gados.¹

Darba ražīguma palielināšanās temps nav pietiekams, lai nodrošinātu un saglabātu līdzšinējo rūpniecības produkcijas pieauguma tempu. Pie tam jāņem vērā, ka nodarbināto skaita pieauguma tempam rūpniecībā ir jāklūst gausākam.

1966.—1970. gadā Latvijas PSR rūpniecības kopprodukcijas ražošanas apjoms bija palielinājies par 56%, bet devītajā piecgadē saskaņā ar apstiprināto tautas saimniecības attīstības piecgadu plānu republikas rūpnieciskās produkcijas ražošanas apjomam ir jāpieaug par 40%. Ņemot vērā paredzamo darba ražīguma līmeni, rūpniecībā nodarbināto skaita pieauguma gaidāmā samazināšanās ir galvenais faktors, kas nosaka samazinātu produkcijas pieauguma tempu.

Produkcijas ražošanas pieauguma nodrošināšana galvenokārt ar darba ražīguma palielināšanu mūsu republikā ir svarīgs valstisks uzdevums. Rūpniecības produkcijas izlaides palielināšanā arvien nozīmīgāku vietu sāk ieņemt darba ražīguma paaugstināšanās, strādātāju skaita palielināšanās nozīme sašaurinās.

1961.—1965. gadā Latvijas PSR rūpniecībā produkcijas izlaides kopējais pieaugums tika panākts 57% apmērā ar darba ražīguma celšanos un pārējo 43% apmērā — ar nodarbināto skaita palielināšanu. 1966.—1969. gadā — attiecīgie skaitļi jau bija 71% un 29%, bet 1970. gadā 93% un 7%.

Kustība (kas sākusies visā valstī un arī mūsu republikā) par rūpniecības un citu materiālās ražošanas nozaru attīstības nodrošināšanu, nepalielinot nodarbināto skaitu, savā būtībā ir cīņa par darba ra-

¹ Гулян П. В. Латвия в системе народного хозяйства СССР. Р., «Зинатне» 1967, с. 267—268.

žīguma straujāku paaugstināšanu. Galu galā tai jānovēd pie nodarbinātības līmeņa pazemināšanās rūpniecībā, celtniecībā un citās materiālās ražošanas nozarēs; reizē ar to jāpalielinās produkcijas ražošanai. Sevišķa nozīme šai kustībai ir Latvijā, kur minētajās nozarēs nodarbināto skaits un īpatsvars ir liels.

Dati rāda, ka mūsu republikā pēdējos gados (sevišķi kopš 1969. gada) nodarbināto skaita un nacionālā ienākuma nodrošināšanas ziņā vislielākajās tautas saimniecības nozarēs — rūpniecībā un lauksaimniecībā, kopā ņemot — strādātāju skaits ne tikai relatīvi, bet arī absolūti sāk mazināties.

Tas nozīmē, ka šīs ļoti svarīgās nozares jau pilnīgi nostājušās uz ražošanas intensīvās attīstības ceļu. Un tam ir liela nozīme, tāpēc tas ir apsveicams.

Sajā sakarībā der atgādināt biedra A. Kosigina vārdus viņa referātā PSKP XXIV kongresā: «Pastāvot augstam iedzīvotāju nodarbinātības līmenim, mēs nevaram cerēt, ka prāvu ražošanas pieaugumu varēsim panākt, palielinot strādnieku skaitu. Tāpat jāņem vērā, ka jaunajā piec gadē daudz vairāk darbinieku iesaistīs iedzīvotāju kultūras un sadzīves vajadzību apmierināšanas sfērā.»¹

2. Pakalpojumu sfēras tālāka attīstība

Nodarbināto pareizam sadalījumam starp materiālās ražošanas nozarēm un pakalpojumu sfēru ir svarīga nozīme gan tīri teorētiskā plāksnē, gan arī tautas saimniecības attīstības praksē. Tikai nodrošinot

¹ Kosigins A. PSKP XXIV kongresa Direktīvas par PSRS tautas saimniecības attīstības piec gadu plānu 1971.—1975. gadam. R., «Liesma», 1971, 23. lpp.

konkrētajā tautas saimniecības attīstības stadijā pareizas nodarbinātības proporcijas, var radīt apstākļus, kas atvieglo visas ekonomikas strauju uzplaukumu.

Sajā sakarībā jāpiekrit ekonomisko zinātņu doktora P. Ļitvjakova pareizajam secinājumam: «Ievērojamu darbaspēka resursu iesaistīšana materiālajā ražošanā ierobežo neražojošās sfēras attīstības iespējas, kā arī var negatīvi ietekmēt ekonomiskās attīstības tempu nākotnē.»¹ Tāpēc materiālās ražošanas nozarēs iesaistīto iedzīvotāju īpatsvara samazināšana ir būtisks ekonomikas tālākas attīstības priekšnoteikums.

Darba ražīguma kāpināšana materiālās ražošanas nozarēs dod iespēju aizvien vairāk cilvēku iesaistīt pakalpojumu sfērā visā valstī un arī mūsu republikā. Šī jautājuma risināšanai jāpievērš sevišķa uzmanība. Uzlabojot pakalpojumu sfēras darbu, savukārt būs iespējams atrisināt daudzus sasāpējušus jautājumus visā tautas saimniecībā.

Kādas tautas saimniecības nozares ieskaitīt pakalpojumu sfērā, par to vēl ir dažādi uzskati. Visu tautas saimniecību parasti mēdz iedalīt materiālās ražošanas sfērā un neražojošajā sfērā. Pakalpojumu sfēra ir plašāks jēdziens nekā neražojošā sfēra. Atsevišķi zinātnieki dažādi izprot un pamato savu pakalpojumu sfēras nozaru klasifikāciju.²

¹ *Литвяков П. П.* Научные основы использования трудовых ресурсов. М., «Мысль» 1969, с. 72.

² *Рябушкин Г. В.* Проблемы экономической статистики. М., Изд-во АН СССР, 1959, с. 11; *Маслов П. П.* Бюджет времени. — В кн.: Ученые записки по статистике. т. VI. М., Изд-во АН СССР, 1961, с. 86; *Штейнер А. В.* Занятость и распределение трудовых ресурсов в непроизводственной сфере и других отраслях обслуживания населения СССР (автореферат). М., 1966.

Jēdzienu «pakalpojumu sfēra» lieto vārda šaurākajā un plašākajā nozīmē. Plašākajā nozīmē pakalpojumu sfēra sevī ietver visas tautas saimniecības nozares, izņemot rūpniecību, celtniecību un lauksaimniecību (kopā ar mežsaimniecību). Varam piekrist padomju ekonomistu V. Korčagina un I. Sbitovas domām. Viņi ar pakalpojumu sfēru plašākajā nozīmē saprot visu transportu, sakaru sistēmu, tirdzniecību un sabiedrisko ēdināšanu, sagādi, materiāli tehnisko apgādi un realizāciju, kredītu un apdrošināšanu, dzīvokļu un komunālo saimniecību, iedzīvotāju sadzīves vajadzību apkalpošanu, veselības aizsardzību, sociālo nodrošināšanu, fizkultūru un sportu, izglītības darbu, zinātnes iestādes un to apkalpošanu, kultūru, mākslu, kredītu, pārvaldes nozares un sabiedriskās organizācijas.¹ Tādējādi var teikt, ka pakalpojumu sfēra ir specifiska tautas saimniecības daļa, kas apmierina tādas cilvēka vajadzības, kuras veido iedzīvotāju dzīves līmeni un nodrošina apstākļus darbaspēka paplašinātai atražošanai.

Ar pakalpojumu sfēru šī vārda šaurākajā nozīmē saprotam nozares, kuras tieši apkalpo iedzīvotājus: izglītības iestādes (bez zinātnes un zinātni apkalpošām nozariem), fizkultūru un sportu, kultūras un mākslas iestādes, veselības aizsardzību, dzīvokļu un komunālo saimniecību, mazumtirdzniecību, sabiedrisko ēdināšanu, iedzīvotāju sadzīves vajadzību apkalpošanu, iedzīvotājus apkalpojošo transportu un sakaru sistēmu. Tomēr, aplūkojot iedzīvotāju nodarbinātības jautājumus, šāds pakalpojumu sfēras dalījums ir nepilnīgs, jo neaptver visus pakalpojumu sfērā nodarbinātos iedzīvotājus.

¹ Корчагин В. П., Сбытова Л. С. Сфера услуг и занятость населения. М., «Экономика», 1970, с. 18—19.

Daļa no pakalpojumu sfērā nodarbinātajiem (iedzīvotājus apkalpojošajā transportā, sakaru sistēmā, dažās tirdzniecības un sabiedriskās ēdināšanas operācijās un visā neražojošajā sfērā nodarbinātie) nacionālo ienākumu tieši nerada. Tomēr pakalpojumu sfēra jāuzskata par tikpat svarīgu tautas saimniecības daļu kā pārējās. Ekonomists V. Semjonovs, piemēram, uzskata, ka pakalpojumu līmenis un kvalitāte līdz ar patēriņa priekšmetu pietiekamu nodrošinātību ir valsts darbaspēka resursu paplašinātās atražošanās galvenie faktori.¹ Šim uzskatam ir jāpievienojas.

Pēdējā laikā izmainījies arī vērtējums par kapitālistisko valstu pakalpojumu sfērā nodarbināto iedzīvotāju lomu un īpatsvaru. Savā laikā valdija uzskats, ka kapitālistiskajās zemēs pakalpojumu sfērā strādājošie cilvēki galvenokārt veic tādas funkcijas, kuras sabiedrībai nav vajadzīgas (pārmērīga reklāma, biržas operācijas, nākotnes zilēšanas u. tml.). Kaut gan kapitālistiskajās valstīs pastāv arī tādi nodarbošanās veidi, kuri tautas labklājību neveicina, tomēr jāsaka, ka šādu funkciju pildīšana nav šīs sfēras galvenais saturs. Arī kapitālistiskajās valstīs pakalpojumu sfērā iesaistītie veic galvenokārt izglītības, zinātnes, kultūras, mākslas, veselības aizsardzības darba, komunālo un sadzīves pakalpojumu funkcijas. Tāpēc nevar iebilst pret to, ka zināma, arvien lielāka daļa darbaļaužu tiek iesaistīta pakalpojumu sfērā.

Protams, visam ir savas robežas. Sociālistiskajā sabiedrībā ir citādi uzskati par pakalpojumu sfēras augšanas tempu un līmeni nekā, piemēram, ameri-

¹ Семенов В. С. Сфера обслуживания и ее работники. М., Политиздат, 1966, с. 7.

kāņu sociologam D. Bellam. Viņš priecājas, ka ASV pakalpojumu sfērā ir nodarbināti jau 60% (1970. gadā) no visiem strādājošajiem iedzīvotājiem, un sapņo par laimīgas «pakalpojumu sabiedrības» izveidošanos. Sociālismā pakalpojumu sfēra nav pašmērķis. Tā vajadzīga iedzīvotāju kultūras izaugsmei, brīvā laika taupīšanai un vajadzīgo ērtību radīšanai, kā arī ražošanas nozaru tālākai attīstībai.

Taču faktam, ka visvairāk attīstītajās kapitālistiskajās zemēs, sevišķi Amerikas Savienotajās Valstīs, pakalpojumu sfērā strādā liels nodarbināto skaits, nevaram nepievērst uzmanību. Jāņem vērā, ka pakalpojumu sfērā nodarbināto skaits un īpatsvars strauji palielinājies tieši pēdējos 25 gados. Reizē ar to notikusi pakalpojumu sfēras mehanizācija. Tajā plaši lieto elektroniskās skaitļošanas mašīnas.

Sociālistiskajās valstīs pakalpojumu sfērā iesaistīto strādātāju īpatsvars ir mazāks nekā galvenajās kapitālistiskajās valstīs. Tā tomēr ir jāuzskata par pārejošu pagaidu parādību. Ražošanas nozarēm attīstoties, arvien lielākam nodarbināto skaitam jāiekļaujas iedzīvotāju un ražošanas procesa visdažādāko vajadzību apmierināšanā. Pakalpojumu sfēras nepietiekama attīstība ne tikai nesekmētu visas sabiedrības kultūras un sadzīves līmeņa strauju celšanos, bet arī lielā mērā bremzētu ražošanas pilnveidošanos. Cilvēks, sabiedrības loceklis, kā zināms, ir ne tikai ražotās produkcijas patērētājs, bet arī materiālo un kultūras vērtību radītājs. Tieši no cilvēka attīstības un vajadzību apmierināšanas pakāpes lielā mērā atkarīgs, cik lielu ieguldījumu viņš var dot ražošanas spēku tālākā attīstībā. Tāpēc arī PSKP XXIV kongresa direktīvās par PSRS tautas saimniecības attīstības piecgadu plānu 1971.—1975. gadam ierakstīts: «Būtiski uzlabot sadzīves pakalpoju-

Ražotais nacionālais ienākums¹
(dolāros uz iedzīvotāju)

Valstis	Gadi	Pēc oficiālā valūtas kursa	Atbilstoši cenām
PSRS tās sastāvā	1970	1325	1568
Latvijas PSR	1970	1749	2070
Austrija	1970	1080	—
Anglija	1970	1110	1600
Beļģija	1970	1340	1740
Griekija	1968	470	—
Dānija	1970	1760	1825
Īrija	1969	640	—
Spānija	1969	525	—
Itālija	1970	940	1105
Luksemburga	1969	1570	—
Nīderlande	1970	1510	1775
Norvēģija	1970	1670	—
Portugāle	1968	370	—
VFR	1970	1736	1760
Somija	1969	1110	—
Francija	1970	1550	1810
Sveice	1970	2010	—
Zviedrija	1970	1820	—
ASV	1970	2819	2819

mus iedzīvotājiem. Nodrošināt, lai tiktu pilnīgāk apmierināts darbaļaužu pieprasījums pēc visiem pakalpojumu veidiem, paaugstināt iedzīvotāju apkalpošanas kultūru un kvalitāti, paātrināt pasūtījumu izpildi.»²

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 68. lpp.; Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, стр. 85.

² Direktīvas par PSRS tautas saimniecības attīstības piegādu plānu 1971.—1975. gadam. R., «Liesma», 1971, 52. lpp.

Nodarbināto iedzīvotāju sadalījumā pa dažādām tautas saimniecības nozarēm liela nozīme ir zemes ekonomiskajam līmenim.

Jo augstāks ir kādas zemes vai teritorijas ekonomiskās attīstības līmenis, t. i., jo vairāk tajā saražo materiālos labumus vidēji uz iedzīvotāju, jo lielākas ir iespējas un nepieciešamība nodarbinātos iedzīvotājus iesaistīt pakalpojumu sfērā.

Viens no jebkuras valsts vispārējiem ekonomiskās attīstības rādītājiem ir nacionālais ienākums vidēji uz iedzīvotāju. Izmantodami nacionālā ienākuma aprēķināšanas metodoloģiju, kādu pieņemts lietot PSRS statistikā, salīdzināsim ražotā nacionālā ienākuma vidējos apmērus uz iedzīvotāju dažādās pasaules valstīs (84. tabula).

Uz iedzīvotāju ražotais nacionālais ienākums Padomju Latvijā ir lielāks nekā vidēji visā valstī. Tas ir arī viens no lielākajiem pasaulē. Latviju šai ziņā pārspēj tikai ASV, Šveice, Zviedrija un pēdējos gados arī Dānija.

Ir vērojama zināma likumsakarība: jo augstāks kādas zemes ekonomiskās attīstības līmenis (t. i., jo lielāks nacionālais ienākums uz iedzīvotāju), jo vairāk šai zemē pakalpojumu sfērā nodarbināto. Šī likumsakarība tomēr nav tieša. Tāpēc arī puslīdz vienādos ekonomiskās attīstības apstākļos mēdz būt atšķirīgs pakalpojumu sfērā iesaistīto darbalaužu skaits. Šo skaitu nosaka konkrētie ekonomiskie, sociālie, demogrāfiskie, dabas u. c. apstākļi.

Padomju Savienībā kopumā un arī mūsu republikā pakalpojumu sfērā šī vārda plašākajā nozīmē 1970. gadā strādāja 36—37% no visiem tautas saimniecībā nodarbinātajiem iedzīvotājiem. Lai gan salīdzinājumā ar 1935. gadu šās sfēras nodarbināto

īpatsvars Latvijā ir divkārtšojies, tomēr arī tagad to nevar uzskatīt par pietiekamu.

Var jautāt — kāpēc?

Lai uz šo jautājumu atbildētu, pirmkārt, jāņem vērā, ka Padomju Latvijā nacionālais ienākums uz iedzīvotāju 1970. gadā bija apmēram 1,3 reizes lielāks nekā vidēji Padomju Savienībā. Iedzīvotāju personiskais patēriņš (pēc individuālā budžeta datiem) Latvijā arī bija 1,4 reizes lielāks.¹

Otrkārt, Latvijas PSR pilsētu iedzīvotāju īpatsvars 1970. gadā (62%) bija augstāks par PSRS attiecīgo vidējo rādītāju (56%). Bet, kā zināms, izdevumi par pakalpojumiem pilsētās ir lielāki nekā laukos.

Treškārt, Padomju Latvijā pakalpojumu sfēra apmierina ne tikai vietējo iedzīvotāju, bet arī no citurienes iebrukušo vajadzības. Latvijā ir trīs jūras ostas, un caur tām visu gadu noris dažādas tranzīta operācijas. Kuģiem un to komandām pakalpojumus sniedz daudzi uzņēmumi un organizācijas. Mūsu republikā ir arī kūrorti ar Vissavienības nozīmi. Tajos darbaļaužu rīcībā ir plašs sanatoriju, atpūtas namu un pansionātu tīkls. Latvijā arī iebruc daudzi tūristi no visas Padomju Savienības un ārzemēm. Jāņem vērā vēl biežās starptautiskās un Vissavienības mēroga konferences, sanāksmes un sporta sarīkojumi, kuru dalībnieki jāapkalpo.

Kā kūrortu sezona ietekmē pieprasījumu pēc pakalpojumiem, kurus sniedz pakalpojumu sfērā nodarbinātie iedzīvotāji, redzams no šādiem datiem. 1969. gada janvārī Jūrmalas pilsētā sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumu apgrozījums sastādīja 280 tūkst.

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 7.—52. lpp.; Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., «Статистика», 1971, с. 7, 535.

rubļu, bet jūlijā — 1 milj. 340 tūkst. rubļu, t. i., apgrozījums bija palielinājies gandrīz pieckārt. Pie tam jāatzīst, ka šāds sabiedriskās ēdināšanas līmenis vasaras sezonā nepavisam vēl neatbilst faktiskajam vajadzībam. Šajā ziņā vēl sliktāks stāvoklis ir Vidzemes jūrmalā. Taču visi apkalpojošās sfēras uzņēmumu pilnveidošanas pasākumi atduras pret to, ka trūkst darba roku. To pietrūkst pat tad, ja izmanto tādas darbaspēka rezerves kā pensionārus, mājsaimnieces, studentus un vecāko klašu skolēnus, kurus parasti vasarā pieņem darbā tirdzniecības un sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumi Jūrmalā.

Visi šie un vēl citi apstākļi jāņem vērā, regulējot pakalpojumu sfērā nodarbināto skaitu visā republikā. Protams, nodarbināto skaits un īpatsvars iespēju robežās pakalpojumu sfērā joprojām jāpalielina, pie tam straujāk nekā līdz šim un enerģiskāk nekā tautsaimniecībā vispār.

Pakalpojumu sfēras nozares pēc to nozīmīguma iedzīvotāju veselības nostiprināšanā, kultūras līmeņa celšanā un darba spēju nodrošināšanā var iedalīt, pirmkārt, tādās, kuru pakalpojumus izmanto visi mūsu zemes iedzīvotāji bez maksas, un, otrkārt, tādās, kuras sniedz pakalpojumus pret zināmu atlīdzību.

Bez maksas tiek sniegti tādi pakalpojumi, kuri veicina iedzīvotāju darba spēju atjaunošanu un palielināšanu, kā arī garīgās attīstības līmeņa un kvalifikācijas paaugstināšanu (veselības aizsardzība, izglītība, dažādi kvalifikācijas paaugstināšanas kursi).

Pret zināmu atlīdzību iedzīvotājiem pakalpojumus nodrošina tādas nozares, kas veicina darbaļaužu fiziskās attīstības un kultūras līmeņa celšanos, ietaupa ārpusdarba laiku, apmierina estētisko gaumi un sagādā ērtības (sadzīves pakalpojumi, dzīvokļu un

komunālā saimniecība, tirdzniecība un sabiedriskā ēdināšana, pasažieru transports un sakaru sistēma, izrāžu un kultūras iestādes, bērnu iestādes utt.).

Kapitālistiskajās zemēs visas iedzīvotājus apkalpojošās nozares, un jo sevišķi tās, kuras sociālisma apstākļos sniedz pakalpojumus bez maksas, nodrošina kapitālistiem prāvu peļņu. Tās tiek attīstītas nevis tāpēc, lai jo labāk apmierinātu iedzīvotāju vajadzības, bet gan tāpēc, lai kapitālistiskie privātpašnieki varētu iedzīvoties bagātībā.

Turpretim sociālisma apstākļos pat maksas pakalpojumu nozares tiek attīstītas tāpēc, lai nodrošinātu pēc iespējas labāk visu iedzīvotāju slāņu vajadzības.

Nodarbināto skaits ir audzis visās Latvijas PSR pakalpojumu sfēras nozarēs, taču visstraujāk tas noticis zinātnes iestādēs (25 reizes 1970. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu), veselības aizsardzībā (4,6 reizes) un izglītības laukā (4,6 reizes). Šīs ir relatīvi visaugstāk attīstītās nozares, un tajās nodarbinātajiem vajadzīgs augsts speciālās izglītības līmenis.

Attīstības tempa ziņā vairāk atpalikušas ir sadzīves pakalpojumu, dzīvokļu un komunālās saimniecības nozares (2,0 reizes 1970. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu), sakaru sistēma un transports (2,8 reizes). Šo nozaru nepietiekamā attīstība ikdienas dzīvē izjūtama visvairāk. To, ka šīs nozares mūsu republikā ir mazāk attīstītas nekā vairākās citās republikās, rāda arī šādi dati. Latvijas PSR teritorijā vidēji uz 1 tūkst. km² ir 18 sadzīves pakalpojumu kombināti vai darbnīcas. Turpretim Lietuvā to ir attiecīgi 26, Moldāvijā un Gruzijā vairāk nekā 60.¹

¹ Корчагин В. П., Сбытова Л. С. Сфера услуг и занятость населения. М., «Экономика», 1970, с. 75.

Nav attaisnojams, ka vairāku svarīgu sadzīves pakalpojumu, tirdzniecības, sabiedriskās ēdināšanas u. c. līdzīgu uzņēmumu tīkls Latvijā nav pienācīgi attīstīts. Tieši šīs nozares ir vieglāk attīstāmas kaut vai tāpēc, ka tajās nav vajadzīgi tik kvalificēti kadri kā zinātnes, izglītības un veselības aizsardzības nozarēs (85. tabula).

Speciālistu skaits, kuriem ir augstākā un vidējā speciālā izglītība, zinātnes, izglītības un veselības aizsardzības iestādēs, kā arī pārvaldes un kredīta aparātā ir vislielākais. Šo nozaru attīstība tāpēc mūsu republikā ir augsta. Tas redzams salīdzinājumā ar citām republikām un ārvalstīm. Tā, piemēram, ārstu skaits uz 10 000 iedzīvotājiem Padomju Latvijā 1970. gadā bija 36 cilvēki. Latvijā ir gandrīz pati augstākā piesātinātība ar ārstiem (pēc Gruzijas PSR) gan visā mūsu valstī, gan arī pasaulē. Izglītības līmeņa un studentu skaita ziņā uz 10 000 iedzīvotājiem mūsu republika arī ir vienā no pirmajām vietām visā valstī un pasaulē.

Pakalpojumu sfēras dažādās nozares, kurām ir katrai sava attīstības pakāpe un atšķirīgas vajadzības pēc speciālistiem ar augstāko kvalifikāciju, izvirza virkni problēmu.

Par pakalpojumu sfēras problēmām mūsu zemē pēdējos gados ir publicēta samērā plaša literatūra. Latvijā par šo problēmu vislabāk pamatoto iztirzājumu varam uzskatīt K. Cipes un P. Eglītes rakstu.¹ Tā autori samērā detalizēti aplūko pakalpojumu sfēras attīstības līmeni mūsu republikā, salīdzina to ar vidējo līmeni visā Padomju Savienībā un citās val-

¹ Cipe K., Eglīte P. Nodarbināto skaita absolūtās un relatīvās palielināšanas problēmas pakalpojumu sfērā. — Rakstu kr.: Darba resursu veidošanās sociāli ekonomiskās problēmas. R., «Zinātne», 1971, 31.—49. lpp.

Latvijas PSR tautas saimniecības nozarēs uz 1000 strādniekiem un kalpotājiem 1970. g. 16. novembrī nodarbināto speciālistu skaits, kuriem ir augstākā un vidējā speciālā izglītība¹ (bez kolhoziem)

Tautas saimniecības nozares	Ar augstāko un vidējo speciālo izglītību	To skaitā	
		ar augstāko izglītību	ar vidējo speciālo izglītību
Rūpniecība	108	36	72
Celtniecība	92	25	67
Celtniecības projektēšanas orga- nizācijas	553	337	216
Lauksaimniecība (padomju saim- niecības un lauku palīgsaim- niecības)	87	28	59
Transports un sakaru sistēma	88	23	65
Tirdzniecība, sabiedriskā ēdinā- šana, materiāli tehniskā ap- gāde, realizācija un sagāde	114	24	90
Veselības aizsardzība, sociālā nodrošināšana, fizikultūra un sports	464	140	324
Izglītības, kultūras un mākslas iestādes	460	304	156
Zinātnes iestādes un zinātni ap- kalpojošās organizācijas	470	313	157
Kredīta un apdrošināšanas sis- tēma	336	48	288
Pārvalde	482	258	224
Tautas saimniecība kopumā	169	72	97

¹ Численность специалистов с высшим и средним специ-
альным образованием, занятых в народном хозяйстве Лат-
вийской ССР. Р., 1971, с. 43—44.

stis. Viņi konstatē, ka sasniegtais pakalpojumu sfēras attīstības līmenis vēl ir zemāks nekā vairākās ekonomiski attīstītajās zemēs, cenšas parādīt, kā un cik tāl tas būtu paaugstināms.

Atzīdami, ka vairākas svarīgākās pakalpojumu sfēras nozares jāattīsta tālāk, raksta autori tomēr neredz iespēju pietiekami plašos apmēros to panākt mūsu republikā, tāpēc ka tajā nav vajadzīgo darbaspēka resursu. Viņi domā, ka nodarbināto skaita palielināšana pakalpojumu sfērā iespējama «gandrīz vienīgi uz darba gaitas uzsākošo jauniešu rēķina, taču pēdējo skaits ir ierobežots... zemā iedzīvotāju dabiskā pieauguma apstākļos» un «pašreiz materiālā ražošanā nodarbināto pāreja darbā, piemēram, neražojošās nozarēs, praktiski ir nereāla, jo neizbēgami prasa jaunas profesijas apgūšanu».¹ Abiem autoriem šķiet, ka nebūs iespējams arī pārorientēt materiālās ražošanas nozarēs strādājošos darbaļaudis, lai viņi pārietu uz pakalpojumu sfēru. K. Cipe un P. Eglīte savā rakstā šādu sarežģītu situāciju apzīmē par «apburto problēmu loku».²

Tā kā pakalpojumu sfēras straujāka attīstība ir priekšnoteikums ne tikai iedzīvotāju vajadzību apmierināšanai, bet arī ražošanas nozaru tālākai attīstībai, tad no «apburtā loka» tomēr ir jāizkļūst.

Tik tiešām, ja orientēsimies vienīgi uz jauniešu skaita dabisko pieaugumu mūsu republikā, tad nebūs iespējams pienācīgi risināt pakalpojumu sfēras paplašināšanas problēmu. Pagaidām, neiztirzādami

¹ Cipe K., Eglīte P. Nodarbināto skaita absolūtās un relatīvās palielināšanas problēmas pakalpojumu sfērā. — Rakstu kr.: Darba resursu veidošanās sociāli ekonomiskās problēmas. R., «Zinātne», 1971, 47. lpp.

² Turpat, 48. lpp.

sīkāk darbaspēka komplektēšanas avotu jautājumu, tikai atzīmēsim, ka līdz šim vēl nav pietiekami novērtētas iespējas iesaistīt pakalpojumu sfērā kadrus no citām tautas saimniecības nozarēm.

Daudzas patlaban nepietiekami attīstītas pakalpojumu sfēras nozares var apgādāt ar kadriem, kuri tagad iesaistīti rūpniecībā, celtniecībā, daļēji arī lauksaimniecībā. Un, kā redzams no 86. tabulas datiem, šķerslis tam nevar būt vispārējās izglītības līmenis.

Vienīgā nozarē, kurā kadru izglītības līmenis ir zemāks nekā transportā un saikaru sistēmā, ir lauksaimniecība. Turpretim rūpniecībā un celtniecībā nodarbināto vispārīgās izglītības līmenis ir gandrīz līdzīgs tirdzniecībā un sabiedriskajā ēdināšanā nodarbināto līmenim. Tāpēc nevaram piekrist uzskatam, ka tad, kad būs pienācis laiks pārvirzīt zināmu daļu industriālajās nozarēs nodarbināto uz pakalpojumu sfēru, to nevarēs izglītības līmeņa neatbilstības dēļ. Pamatots šāds uzskats varētu būt tikai attiecībā uz kultūras, izglītības, veselības aizsardzības un zinātnes darbiniekiem. Ņemot vērā sasniegto pakalpojumu sfēras attīstības līmeni un pamatotos priekšlikumus, kas pakalpojumu nozaru tālākai attīstīšanai jau izvirzīti vairāku citu autoru darbos, mums jānorāda uz dažiem akūtākajiem Latvijas PSR pakalpojumu sfēras attīstības jautājumiem.

Pašreizējais stāvoklis pakalpojumu sfērā stipri kavē darba ražīguma tālāku palielināšanos materiālās ražošanas nozarēs un iedzīvotāju ārpusdarba laika budžeta pilnveidošanu. Tā kā daudzi pakalpojumu veidi ir nepilnīgi attīstīti vai arī to kvalitāte neapmierina pieaugušās prasības, iedzīvotājiem vai nu jāzaudē daudz laika, lai attiecīgos pakalpojumus tomēr gūtu, vai arī jāiztiek bez tiem. Tas viss rada

lielas neērtības, kā arī laika zaudējumus (pat darba laikā, ja nemaz nav iespējams tos nokārtot ārpusdarba laikā).

Dažādie pakalpojumu veidi, par kuriem varētu būt runa, ir ļoti daudzpusīgi, aptver visdažādākās dzīves un sadzīves puses. Šiem pakalpojumiem jānodrošina cilvēku vajadzības un ērtības, lai atvieglotu darbu, atpūtu un sadzīvi. Ipaši liela ir to nozīme piecu dienu darba nedēļas apstākļos, kad sestdienu un svētdienu izmanto kvalifikācijas paaugstināšanai, dzīvokļa sakārtošanai, ģimenes vajadzību nokārtošanai, atpūtai, sportam u. tml.

Sevišķi svarīgi nodrošināt labi organizētu un pietiekami plašu pakalpojumu sfēru ir tajās zemēs, kurās augsts vispārējās nodarbinātības līmenis. Jānorāda, ka dzimstības palielināšanos augstas sieviešu nodarbinātības apstākļos var nodrošināt tikai visas pakalpojumu sfēras labākas funkcionēšanas rezultātā.

Sešdesmito gadu otrajā pusē salīdzinājumā ar iepriekšējo laikposmu ir ievērojami cēlies padomju cilvēku materiālās labklājības līmenis. No 1961. līdz 1965. gadam Latvijā iedzīvotāju reālie ienākumi bija palielinājušies par 18%, bet no 1966. līdz 1970. gadam — par 37%.¹

Latvijas PSR iedzīvotāju vidējie ienākumi ir strauji auguši ne tikai sakarā ar darba algas, kolhoznieku ienākumu un pensiju palielināšanos, bet arī tāpēc, ka cēlies nodarbinātības līmenis, tādējādi palielinājies strādātāju skaits ģimenēs un samazinājies vidējais apgādājamo skaits uz kabru strādātāju. Pēdējo faktoru veicinājusi ne tikai nodarbinātības

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 319. lpp.

palielināšanās, bet arī vidējā bērnu skaita samazināšanās ģimenēs.

Iedzīvotāju materiālās labklājības līmenim nemitīgi paaugstinoties, aizvien lielāks kļūst pieprasījums pēc patēriņa priekšmetiem un arī pakalpojumiem. Pieprasījums pēc visdažādākajiem pakalpojumiem vēl joprojām netiek pilnīgi apmierināts. Sevišķi to var teikt par vairākiem tādiem sadzīves pakalpojumiem, kuri citās republikās un ārvalstīs ir izplatīti, bet mūsu republikā vai nu iedzīvotājiem nemaz netiek sniegti, vai arī tos sniedzniecīgos apmēros.

Vēl pārāk maz Padomju Latvijā ir izplatīts, piemēram, tāds pakalpojumu veids kā preču piegāde mājās. Šajā ziņā mūsu zemē slavējamu iniciatīvu parādījusi Ukrainas PSR. 1967. gadā tur izveidoja specializētu firmu «Kijevas serviss». Pēc gada līdzīgu firmu nodibināja Minskā, bet 1969. gadā — Maskavā. Nākot uz darbu, dažādu uzņēmumu darbinieki caurlaižu telpās atstāj firmai adresētas pasūtījumu veidlapas, bet, ejot uz mājām, speciālās preču glabātavās saņem pasūtītās preces. Pasūtījumu tirdzniecības firmu furgoni pēc telefoniska pieteikuma arī apbraukā iedzīvotāju dzīves vietas un piegādā pasūtītos pirkumus mājās.

Šādi pakalpojumi iedzīvotājiem ir ļoti izdevīgi. Pēc PSRS Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta aprēķiniem, mūsu ārpūdarba laiks iedzīvotājiem «izmaksā» 30—40 procentus no tā, cik maksā mūsu darba stundas. Pēc savas izpeļņas varam aprēķināt, cik mums izmaksā laika zudumi, kuri saistīti ar stāigāšanu pa veikaljiem.

Pasūtījumu piegāde mājās prasa zināmus priekšnoteikumus. Vispirms vajag daudz nelielu automobiļu, bet to ražošana vēl nav pietiekama. Vajadzīgi

arī plaši un operatīvi atjaunināmi preču katalogi un reklāmas žurnāli, bet pašlaik ar žurnālu «Novije tovari» var iepazīties tikai samērā šauras tirdzniecības darbinieku aprindas. Vajadzīgi vēl ne tikai tehniskie, bet arī psiholoģiskie, sociālie un ekonomiskie priekšnoteikumi, kuru vidū papildu darbaspēkam nav mazsvarīga nozīme.

Lai ārpus mājas izmazgātu veļu, patlaban tā jānogādā un jāsaņem pieņemšanas punktā. Tāda kārtība ir saistīta ar iedzīvotāju lieliem ārpusdarba laika zudumiem, sevišķi laukos. Daudz racionālāka būtu citāda kārtība: attiecīgā veļas mazgāšanas punkta darbinieks ierodas zināmā laikā un vietā, saņem saņemtu mazgājamo veļu un tāpat atved tīro. Arī šis pakalpojuma veids, līdzīgi iepriekšējam, ir saistīts ar autofurgonu un darbinieku skaita palielināšanu. Taču arī tādējādi var krietni vien ietaupīt iedzīvotāju ārpusdarba laiku un darbu māsaimniecībā.

Daudzi pakalpojumu veidi mūsu republikā bieži vien neapmierina izpildes termiņu un kvalitātes ziņā. Maz vēl ir augstākās kategorijas modes salonu, darbnīcu un ateljē, bet vajadzība pēc tiem aug. Periodiskajā presē vairākkārt rakstīts par grūtībām, kas radušās, piemēram, pasūtot virsdrēbes firmā «Rīgas modes» vai kurpes uzņēmumā «Elegance». Aprakstītas arī radušās nepatīkšanas sakarā ar kravas automobiļu pasūtīšanu, televīzijas ateljē, automonta ateljē «Autoserviss» pakalpojumu izmantošanu utt.

Tamlīdzīgi fakti liecina, ka arī pieejamie pakalpojumi iedzīvotājus bieži vien neapmierina. Tātad pakalpojumu sfēra ir krietni vien jāpaplašina un jāuzlabo pakalpojumu kvalitāte. Pakalpojumiem jābūt tādā līmenī, lai tie pilnīgi apmierinātu iedzīvotāju vajadzības un veicinātu materiālās ražošanas attīstību.

Arī pakalpojumu sfērā, protams, iespējama darba procesu mehanizācija un automatizācija, taču atsevišķās šās sfēras nozarēs darba ražīgumu paaugstināt bieži vien ir daudz grūtāk nekā materiālajā ražošanā. Pakalpojumu sfērā ir tādas nozares, kuru attīstība atkarīga galvenokārt no darbinieku skaita un kvalifikācijas. Šādi darbinieki ir ārsti, skolotāji, dažādu sadzīves un komunālo pakalpojumu speciālisti, lielā mērā zinātnieki, tirdzniecības un sabiedriskās ēdināšanas darbinieki, kultūras un mākslas darbinieki u. c.

Pašlaik daudzu tirdzniecības, sabiedriskās ēdināšanas, komunālo un sadzīves pakalpojumu uzņēmumu, bērnu iestāžu, veselības aizsardzības, kultūras un pat izglītības iestāžu darba veidi un metodes vairs neatbilst pieaugušajām prasībām.

Daudz par to jau rakstīts un ik dienas arī vērojams, ka, iepērkoties un ēdot sabiedriskajās ēdnīcās, darba cilvēkiem jāzaudē daudz laika. Pat tad, ja veikālā ir viss nepieciešamais, jāstāv vispirms rindā pie kases, pēc tam — rindā pie pārdevējas. Aprēķināts, ka tirdzniecības tīklā lietojam piecas sešas reizes vairāk laika, nekā patiesībā būtu vajadzīgs. Protams, pakalpojumu sfērā joprojām jāuzlabo tehnoloģiskais process, jāievieš modernākas darba organizācijas formas. Taču nevar arī neredzēt, ka veikalu, ēdnīcu, kafejnīcu, restorānu, bāru u. c. skaitu derētu stipri palielināt un ka visvairāk noslogotajās stundās tajos ir par maz apkalpojošā personāla.

Lai parādītu, cik plašs ir tirdzniecības un sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumu tīkls mūsu zemē salīdzinājumā ar dažām ārvalstīm, izmantosim datus par apkalpojamo cilvēku skaitu vidēji uz attiecīgo uzņēmumu (86. tabula).

Tirdzniecības un sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumu tīkla
attīstība Padomju Savienībā un citās valstīs¹

Valstis	Gadi	Apkalpojamo cilvēku skaits vidēji uz attiecīgo uzņēmumu	
		mazum- tirdzniecībā	sabiedriskajā ēdināšanā
PSRS tās sastāvā	1970	358	1028
Latvijas PSR	1970	349	943
Bulgārija	1970	261	431
VDR	1967	114	499*
Cehoslovākija	1970	212	415
Anglija	1966	109	359
Itālija	1966	53	366**
VFR	1961	93	281
Francija	1966	97	255
ASV	1967	166	572

* 1968. g.

** 1951. g.

Protams, tabulas dati nav pilnā mērā salīdzināmi tāpēc, ka nav vienāds veikalu un ēdnīcu vidējais lielums dažādās valstīs, atšķirīgas ir arī to darbības tehniskās un organizatoriskās formas (universālveikali, specializētie, automatizētie, pašapkalpošanās un ar pārdevējiem). Tomēr šie dati liecina, ka Padomju Savienībā un arī mūsu republikā tirdzniecības un sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumu ir mazāk nekā citās sociālistiskajās zemēs un attīstītākajās kapitālistiskajās valstīs.

Tirdzniecības attīstībā visās tabulā minētajās ka-

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 364. lpp.

pitālistiskajās valstīs, kā arī Vācijas Demokrātiskajā Republikā ir sasniegts augsts līmenis tajā ziņā, ka veikali «tuvojušies» cilvēkiem. Jākonstatē, ka Itālijā, Francijā, Anglijā, Vācijas Federatīvajā Republikā uz katru vidēji lielu dzīvojamo ēku (līdz 100 iedzīvotājiem) ir viens veikals. Mūsu republika turpretim tirdzniecības veikalu ziņā ir apgādāta 3—4 reizes sliktāk. Tas pircējiem rada ievērojamus laika zudumus.

Arī sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumu (restorānu, ēdnīcu, kafejnīcu u. tml.) ziņā Latvijā ir vismaz 3—4 reizes vairāk apkalpojamo cilvēku uz attiecīgo uzņēmumu nekā Francijā, Vācijas Federatīvajā Republikā, Itālijā un apmēram 2 reizes vairāk nekā Amerikas Savienotajās Valstīs un aizrobežas sociālistiskajās zemēs.

Tā kā mūsu republika ir vienā no pirmajām vietām pasaulē nodarbinātības ziņā, bet samērā zems tajā ir tirdzniecības, sabiedriskās ēdināšanas un neražojošās sfēras attīstības līmenis, tad krietni vien apgrūtināta ir kvalifikācijas paaugstināšanas iespēja ārpusdarba laikā. Tas negatīvi ietekmē darba ražīguma turpmākas palielināšanās iespējas.

Laika budžeta analīze rāda, ka daudzu svarīgāko ražošanas nozaru speciālisti pārāk maz laika var veltīt savas kvalifikācijas paaugstināšanai un līdz ar to ražošanas tehniskās politikas realizēšanai.¹

Jāuzlabo darbs ne tikai tirdzniecības un sabiedriskās ēdināšanas sistēmā, bet arī citos uzņēmumos un iestādēs, kas apkalpo iedzīvotājus. To var teikt, piemēram, par izglītības iestādēm.

¹ *Mincs H., Nepompaščijs A.* Ārpusdarba laiks. Kā to izmanto?. R., «Liesma», 1970, 14. lpp.

Sevi pilnīgi ir attaisnojušas skolas, kurās akcentēti māca kādu priekšmetu — svešvalodu, ķīmiju vai matemātiku, kā arī mākslas, mūzikas un teātra skolas. Reflektantu skaits tajās parasti ir liels, bet uzņemšanas iespējas stipri ierobežotas. Tas ir tāpēc, ka šādu skolu vēl maz un pasniedzēju skaits šajās skolās arī nav pietiekams. Palielinot speciālo skolu skaitu, kā arī labāk apgādājot tās ar pasniedzēju kadriem, tautas saimniecība iegūs daudz kvalificētu speciālistu ar vidējo izglītību.

Veselības aizsardzībā visā mūsu zemē gūti lieli panākumi. Par to liecina mirstības līmeņa pazemināšanās un mūža ilguma pagarināšanās. Tomēr arī šajā nozarē ir augstāka tipa darba formas. Tā, piemēram, pastāv paaugstinātas kvalitātes sanatorijas, speciāla tipa slimnīcas, poliklīnikas un maksas poliklīnikas. Apkalpošanas un ārstēšanas līmenis šajās veselības aizsardzības iestādēs ir augstāks nekā lielākajā daļā šāda tipa iestāžu.

Iedzīvotāju pieprasījums pēc uzlabotas kvalitātes veselības aizsardzības iestādēm ir liels. Aug pieprasījums pēc maksas sanatorijām (par uzturzīmēm maksā pilnu cenu), maksas poliklīnikām (stomatoloģijas) u. c.

Iedzīvotāji prasa, lai viņus ātri un kvalitatīvi apkalpo *visas* pakalpojumu sfēras nozares. Darbaļaužu pirkspēja visu laiku strauji augusi, turpretim pakalpojumu sfēras attīstība šim pieaugumam nav tikusi līdzī.

Pieprasījumu pēc augstākas kvalitātes precēm plašākā sortimentā mūsu valsts daļēji apmierina ar importa palīdzību. Cenas importētajiem ražojumiem parasti ir augstākas nekā līdzīgiem vietējiem ražojumiem. Bet augstākas kvalitātes pakalpojumus, un tunklāt plašākā sortimentā, no ārzemēm ievest nevar.

Tādēļ gribot negribot ir ievērojami jāpaplašina pakalpojumu «sortiments», jāpaaugstina pakalpojumu kvalitāte un, ja vajadzīgs, attiecīgi jāpaaugstina arī maksa par tiem. Bet pakalpojumu sfēras sortimenta paplašināšana un uzlabošana prasa pagarināt kadru apmācības laiku un kvalitāti šajās nozarēs un arī palielināt nodarbināto skaitu.

Tātad mūsu republikā sasniegtais augstais iedzīvotāju, to skaitā arī sieviešu nodarbinātības līmenis, nepieciešamība vēl tuvākajos gados papildus iesaistīt arī materiālās ražošanas nozarēs jaunus darbaspēka kontingentus, vairāku svarīgu pakalpojumu sfēras nozaru līdzšinējā atpalcība un vajadzība pēc papildu darbaspēka, lai šīs nozares straujāk attīstītu, rada diezgan sarežģītu situāciju. No tās ir jārod izeja.

Statistikas dati rāda, ka mūsu republikā pakalpojumu sfēra līdz šim sakomplektēta galvenokārt ar jauniem kadriem, turklāt ar sieviešu darbaspēku. Tā, piemēram, 1961.—1970. gadā vairākas svarīgas pakalpojumu sfēras nozares 90% apmērā bija nokomplektētas ar sievietēm.

Pakalpojumu sfēras attīstība tātad ne tikai radījusi ekonomiskās iespējas sievietēm atbrīvoties no mājsaimniecības un zināmā mērā personiskās lauku palīgsaimniecības, bet arī vispār paplašinājusi iespējas lietot sieviešu darbaspēku. Tāpēc tagad tiklab visas Padomju Savienības, kā arī mūsu republikas pakalpojumu sfēras nozarēs sieviešu īpatsvars ir daudz augstāks nekā daudzu kapitālistisko zemju attiecīgajās nozarēs.

Pakalpojumu nozarēs iesaistīto sieviešu īpatsvaru tuvākajos gados vēl vairāk palielināt nav vēlams, un tas arī praktiski nav iespējams. Tāpēc vairāk jāorientējas uz vīriešu darbaspēka iesaistīšanu. Kā izriet no

PSKP XXIV kongresa direktīvām, vienam no šādas iesaistīšanas pasākumiem jābūt darba algas pilnveidošanai.

II. DARBASPĒKA RESURSI UN TO PĀRMAIŅŠANAS AVOTI

Kas ir raksturīgs mūsu republikas iedzīvotājiem kā darbaspēka resursu veidotājiem?

Latvijas PSR iedzīvotāju sastāvs pēc vecuma ir tāds, ka tas var tikai veicināt aktīvu piedalīšanos tautas saimniecībā: Latvijā, kā jau redzējām, ir daudz cilvēku vidējos gados. Samērā maz bērnu un pusaudžu, un tāpēc pieaugušajiem ir viegli iesaistīties ražošanā. Zināmā mērā darbaspēka resursus kuplina vēl tas, ka republikā ir liels īpatsvars iedzīvotājiem pensijas vecumā. Prāva daļa no viņiem joprojām piedalās sabiedriskajā ražošanā, bet citi mājās audzina bērnus, tādējādi dodot iespēju darba spējīgā vecuma sievietēm mātēm strādāt tautas saimniecībā.

Darbaspēka daudzumu un sastāvu pirmām kārtām nosaka iedzīvotāju kopskaits un sastāvs. Jo vairāk ir iedzīvotāju, jo lielāks var būt darbaspēks. Tomēr to neveido visi iedzīvotāji, bet gan tikai zināma iedzīvotāju daļa.

1. Darbaspēka resursu daudzums, sastāvs un pārmaiņas tajā

Darbaspēka resursi komplektējas galvenokārt no darba spējīgā vecuma iedzīvotājiem. 1970. gadā Latvijā bija 1 milj. 329 tūkst. cilvēku šādā vecumā, bet

1959. gadā 1 milj. 218 tūkst. un 1935. gadā 1 milj. 116 tūkst. Tātad 1970. gadā darba spējīgā vecuma iedzīvotāju skaits bija palielinājies par 111 tūkst. kopš 1959. gada un 213 tūkst. kopš 1935. gada.

No 1935. līdz 1959. gadam visu iedzīvotāju skaits bija palielinājies par 7%, bet darba spējīgā vecuma — par 9%. 1970. gadā visu iedzīvotāju skaits kopš 1959. gada bija pieaudzis par 13%, bet darba spējīgā vecuma iedzīvotāju — tikai par 9%. Tātad iedzīvotāju kopskaita un darba spējīgā vecuma iedzīvotāju skaita pārmaiņu pamatā ir iedzīvotāju vecuma sastāva pārmaiņas.

Lai analizētu iedzīvotāju sastāvu, iedalīsim visus iedzīvotājus pēc vecuma trijās galvenajās grupās: bērnos un pusaudžos, līdz 15 gadiem ieskaitot, darba spējīgā vecuma iedzīvotājos (vīrieši no 16 līdz 59 gadiem un sievietes no 16 līdz 54 gadiem) un vecuma dēļ darba nespējīgajos. Dati par šīm grupām ir 87. tabulā.

Ir raksturīgi, ka Padomju Savienībā kopumā visos minētajos gados iedzīvotāju sastāvā ir daudz lielāks bērnu un pusaudžu īpatsvars, bet mazāks pensijas vecuma un darba spējīgā vecuma iedzīvotāju īpatsvars nekā Latvijā. Padomju Latvijā pēc kara bērni un pusaudži vairs nesastāda pat ceturtdaļu no visiem iedzīvotājiem, turpretim Padomju Savienībā tāda vecumā ir vairāk par 30% iedzīvotāju.

Darba spējīgā vecuma iedzīvotāju īpatsvars mūsu republikā ir augstāks nekā vidēji visā Padomju Savienībā galvenokārt tāpēc, ka Latvijā bērnu un pusaudžu ir relatīvi daudz mazāk. Pensijas vecuma iedzīvotāju īpatsvars aug kā visā valstī, tā arī mūsu republikā, kur 1970. gadā tas bija par 5,7 punktiem lielāks nekā Vissavienības mērogā.

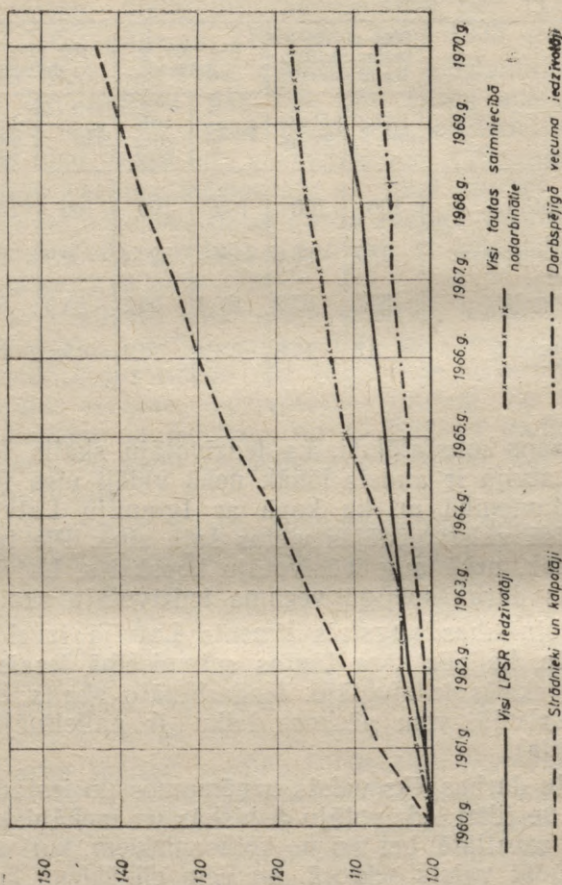
Galveno vecuma grupu īpatsvars visā Padomju Savienībā un Latvijā
(procentos no kopsummas)

	Pēc pirmskara tautas skaitīšanas datiem		Pēc 1959. g. datiem		Pēc 1970. g. datiem	
	PSRS 1939. g.	Latvijā 1935. g.	PSRS	Latvijas PSR	PSRS	Latvijas PSR
Visi iedzīvotāji	100	100	100	100	100	100
no tiem:						
līdz darba spējīgam vecumam	37,7	26,0	30,4	23,4	30,9	23,0
darba spējīgajā vecumā	53,5	57,2	57,4	58,2	54,0	56,2
pensijas vecumā	8,8	16,8	12,2	18,4	15,1	20,8

Jau esam konstatējuši, ka iedzīvotāju skaits Padomju Latvijā ir audzis lēnāk nekā vidēji visā Padomju Savienībā un ka kopā ar Igauniju Latvija ieņem visā valstī pēdējās vietas šajā ziņā. Pie tam vēl gausāk, nekā aug iedzīvotāju kopskaits, Latvijā palielinās darba spējīgā vecuma iedzīvotāju skaits.

Nodarbinātības augstais līmenis Latvijā izveidojies tāpēc, ka pēc kara tautas saimniecībā iesaistījās liels skaits iedzīvotāju. Nodarbināto skaits Padomju Latvijā visu pēckara laiku ir palielinājies (88. tabula).

Papildu darbaspēks valsts uzņēmumos un iestādēs ieplūdis ne tikai iedzīvotāju dabiskās un mehāniskās kustības rezultātā, bet arī no kolhozniekiem, kuri sākuši strādāt valsts sektorā, un tiem cilvēkiem, kuri iesaistījušies sabiedriskajā ražošanā no mājsaimniecības un personiskajām lauku palīgsaimniecībām.

7. diagramma. Demogrāfiskās pārmaiņas Padomju Latvijā 10 gados
(procentos attiecībā pret 1960. gadu)

Strādnieku un kalpotāju skaita pieaugums Padomju Latvijā¹

Gadi	Skaitis — tūkst. cilvēku	Pieaugums at- tiecībā pret ie- priekšējo uzrā- dīto gadu — tūkst. cilvēku	Pieaugums attiecīgajā gadā procentos salīdzinājumā ar		
			1940. g.	1950. g.	1960. g.
1940	262	—	100	—	—
1945	262	—	99,9	—	—
1950	452	190	172	100	—
1955	556	104	212	123	—
1960	725	169	276	160	100
1965	916	191	349	203	126
1970	1033	117	394	229	143

Visintensīvāk strādnieku un kalpotāju skaits palielinājās 1946.—1950. gadā, kā arī 1961.—1965. gadā, kad vidējais tā pieaugums gadā sasniedza 38 tūkst. cilvēku. 1951.—1960. gadā strādnieku un kalpotāju skaits ik gadus pieauga par 27 tūkst., bet 1966.—1970. gadā — par 23 tūkst. cilvēku. 1970. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu strādnieku un kalpotāju skaits bija palielinājies 4 reizes.

Dažādās tautas saimniecības nozarēs un dažādā laikā strādnieku un kalpotāju skaits nav palielinājies vienmērīgi (89. tabula). 1940. un 1945. gadā to skaits nebija mainījies, bet no 1946. līdz 1970. gadam pieaugums visā tautas saimniecībā bija 771 tūkst. cilvēku. Visvairāk strādnieku un kalpotāju skaits šai laikā bija palielinājies rūpniecībā (37% no visa pieauguma). Visintensīvākais rūpniecībā nodarbināto pieplūdums bija pēckara pirmajos piecos gados, kad

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 292. lpp.

Latvijas PSR strādnieku un kalpotāju skaita izmaiņas dažādās tautas saimniecības nozarēs¹
(tūkst. cilvēku)

	1940.—1970. g.	No tiem					
		1940.—1945. g.	1946.—1950. g.	1951. g.—1955. g.	1956.—1960. g.	1961.—1965. g.	1966.—1970. g.
Pavisam strādn. un kalpotāju	771	—	190	104	169	191	117
No tiem:							
Rūpniecībā	284	—38	96	41	67	68	50
Celtniecībā	57	11	—3	4	30	9	6
Lauksaimniecībā	87	5	21	25	17	22	—3
Transportā un sakaru sistēmā	71	15	7	8	16	17	8
Tirdzniecībā, sabiedriskajā ēdināšanā, apgādē un sagādē	73	2	15	6	12	18	20
Dzīvokļu un komunālajā saimniecībā	22	—7	8	3	5	5	8
Veselības aizsardzībā	43	—2	13	10	12	6	5
Izglītības iestādēs	62	—	17	7	9	17	12
Zinātnes iestādēs	24	—	3	1	6	11	3
Pārvaldē un kredīta sistēmā	12	7	5	—7	—4	5	6
Pārējās nozarēs	35	7	8	6	—1	13	2

vidēji gadā no jauna ražošanā iekļāvās gandrīz 20 tūkst. cilvēku. Rūpniecībā no jauna iesaistījušos strādnieku un kalpotāju skaita pieaugums 1951.—1955. gadā bija 8 tūkst. cilvēku gadā, bet turpmākajos desmit gados tas palielinājās par 13 tūkst. gadā.

¹ Latvijas PSR tautas saimniecība 1970. gadā. R., «Statistika» Latvijas nodaļa, 1972, 292.—293. lpp.

Pēc 1966. gada rūpniecības strādnieku un kalpotāju skaits līdz 1970. gadam palielinājās vidēji par 10 tūkst. cilvēku.

Strādnieku un kalpotāju skaits 1940.—1970. gadā bija palielinājies arī padomju saimniecībās, taču kopējais lauksaimniecībā nodarbināto skaits (ieskaitot kolhozniekus) bija samazinājies.

Strādnieku un kalpotāju skaits bija palielinājies arī pārējās tautas saimniecības nozarēs, pie tam atsevišķos periodos dažādos apmēros. Skaitliski liels pieaugums ir bijis transportā un sakaru sistēmā, kur nodarbināto skaits gandrīz par pusi bija pieaudzis 1956.—1965. gadā. Turpretim 10 gadus pirms šī perioda un pēc tā nodarbināto skaits bija audzis gausāk. Celtniecībā 1956.—1960. gadā strādnieku un kalpotāju skaits bija palielinājies par 53% no kopējā pieauguma.

Strādnieku un kalpotāju skaits tirdzniecībā, sabiedriskajā ēdināšanā un materiāli tehniskajā apgādē bija audzis samērā strauji. Vidējais tā pieaugums pēckara laikposmā sastāda aptuveni 3 tūkst. cilvēku gadā.

Izglītības iestādēs bija iesaistījušies 55% no darbinieku kopskaita 1946.—1950. gadā un 1961.—1965. gadā, bet zinātnes iestādēs visvairāk bija iesaistījušies 1956.—1965. gadā. Veselības aizsardzībā jaunu darbinieku pieplūdums 80% apmērā bija noticis 1946.—1960. gadā. Pārvaldes un kredīta aparātā ievērojama darbinieku skaita samazināšanās bija notikusi 1951.—1960. gadā, taču kopumā strādnieku un kalpotāju skaits arī šeit bija palielinājies.

Pārējās neražojošās sfēras nozarēs tūlī pēc pārvaldes un kredīta aparāta vismazākais nodarbināto skaita pieaugums ir bijis dzīvokļu un komunālajā saimniecībā. Visvairāk šajā sfērā nodarbināto skaits

ir audzis pirmajos piecos pēckara gados un tad pēc 1966. gada, kad pieaugums vidēji ir 2 tūkst. strādnieku un kalpotāju gadā.

Tātad dažādos Latvijas PSR tautas saimniecības attīstības piecu gadu posmos nav bijis vienāds strādnieku un kalpotāju kopskaita pieaugums, tāpat kā vienāda nav bijusi nodarbināto skaita palielināšanās atsevišķās nozarēs.

Strauji audzis strādnieku un kalpotāju skaits visās nozarēs pēckara pirmajos piecos gados, kad notika tautas saimniecības atjaunošana un karā cirsto brūču sadziedēšana. Rūpniecība 1950. gadā ražoja jau trīsreiz vairāk produkcijas nekā pirms kara, 1940. gadā. Lauksaimniecībā notika masveidīga pāreja uz kolektīvo saimniekošanas veidu. 1950. gadā lauksaimniecības kolektivizācija Latvijā jau bija pabeigta. Šajos piecos gados pamatvilcienos izveidojās veselības aizsardzības, izglītības, dzīvokļu un komunālās saimniecības iestāžu un uzņēmumu tīkls, kā arī valsts un vietējo padomju pārvaldes aparāts. Tāpēc strādnieku un kalpotāju skaitliskais pieaugums līdz 1950. gadam ir krietni vien lielāks nekā turpmākajos gados. Vismazāk strādnieku un kalpotāju skaits auga 1951.—1955. gadā.

Pēc 1956. gada nodarbināto strādnieku un kalpotāju skaits atkal strauji palielinājās. Sevišķi to var teikt par 1961.—1965. gadu, kad šis process bija pat nedaudz straujāks nekā pirmajos piecos gados pēc Lielā Tēvijas kara. Izcils nodarbinātības pieaugums šajos gados bija rūpniecībā, tirdzniecībā un sabiedriskajā ēdināšanā, kā arī izglītības un zinātnes iestādēs.

Darba spējīgais vecums mūsu zemē, kā zināms, vīriešiem ir no 16 līdz 59 gadiem un sievietēm no 16 līdz 54 gadiem. Taču pēc padomju likumiem atļauts

pieņemt darbā ar atvieglotiem noteikumiem arī pusaudžus, kam 14 gadu. Strādāt var arī cilvēki pensijas vecumā. Tāpēc, aprēķinot darbaspēka resursus, pirmām kārtām tiek ņemti vērā visi darba spējīgie cilvēki, izņemot nestrādājošos I un II grupas invalīdus, kā arī tos, kuri saņem pensiju uz atvieglotiem noteikumiem jau pirms likumā noteiktā vispārīgā pensijas vecuma sasniegšanas. Darbaspēka resursos ieskaita arī visus sabiedriskajā ražošanā nodarbinātos pusaudžus no 14 līdz 16 gadiem un cilvēkus pensijas vecumā, kas strādā tautas saimniecībā.

Tāpēc jēdzieni «sabiedriskajā ražošanā nodarbinātie iedzīvotāji» un «darbaspēka resursi» ir atšķirīgi. Nodarbināto parasti ir mazāk nekā darbaspēka resursu. Iedzīvotāji, kuri ir darba spējīgajā vecumā, bet nestrādā sabiedriskajā ražošanā un arī nemācās, veido neizmantotās darbaspēka rezerves (izņemot I un II grupas invalīdus un pensionārus uz atvieglotiem noteikumiem).

Izstrādājot darbaspēka bilances, neizmantotās rezerves aprēķina kā starpību starp visiem darbaspēka resursiem un sabiedriskajā ražošanā nodarbinātajiem iedzīvotājiem. Pēdējo skaitā ietilpst arī tie, kas mācās.

1961.—1970. gadā iedzīvotāju kopskaits un darba spējīgo daudzums Latvijā auga lēnāk nekā nodarbināto skaits.

Visā desmit gadu laikposmā (1961.—1970. g.) nodarbināto skaita pieaugums ir bijis 1,65 reizes straujāks nekā darba spējīgo skaita pieaugums. Nodarbinātības līmenis sevišķi strauji paaugstinājās 1961.—1965. gadā, kad tas cēlās 4 reizes straujāk, nekā palielinājās darba spējīgo skaits. Pēc 1966. gada nodarbinātības augšanas temps bija nedaudz lēnāks nekā darba spējīgā vecuma iedzīvotāju skaita palieli-

nāšanās temps. Tādēļ arī pēc 1961. gada Latvijā bija vērojamas divas dažādas attīstības tendences.

Pirmā tendence raksturīga ar to, ka darba spējīgā vecuma iedzīvotāju īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā arvien vairāk samazinājies.

Šī parādība izskaidrojama tādējādi, ka darba spējīgo vecumu no 1961. līdz 1970. gadam sasniedza jaunieši, kuri bija dzimuši 1944.—1954. gadā. Šajos kara un pēckara gados bija dzimuši mazāk cilvēku nekā pirms kara, turklāt arī absolūti mazāk nekā vēlāk — pēc 1954. gada. Tā, piemēram, no 1939. gadā dzimušajiem 1959. gada tautas skaitīšanā tika konstatēts lielāks skaits cilvēku, turpretim 1946. gadā dzimušo skaits bija krietni vien mazāks. Vēlākajā pēckara laikā ik gadus dzimušo skaits gan pārsniedza ikgadējo kara gados dzimušo skaitu, tomēr tas apmēram par 5 tūkst. cilvēku bija mazāks nekā pirms kara ik gadus dzimušo skaits. Var rēķināt, ka sakarā ar kara un pēckara laikā dzimušo skaita samazināšanos un kara tiešo ietekmi 1961.—1970. gadā darba spējīgo vecumu sasnieguši par apmēram 60 tūkst. cilvēku mazāk, nekā tas varēja būt, ja dzimušo skaits būtu bijis pirmskara līmenī.

Darba spējīgā vecuma iedzīvotāju skaits samazinājies arī tāpēc, ka pensijas vecumu sasniegušas pašas lielākās iedzīvotāju grupas — gan vīrieši, gan sievietes. Tā, piemēram, starp vīriešiem pensijas vecumu šajā 10 gadu laikposmā sasniedza 11,5 tūkst. cilvēku vidēji gadā. Šajā laikā to sasniedza paaudze, kura maz bija cietusi pirmajā un otrajā pasaules karā. Ap 1975. gadu darba spējīgo vecumu sāks pārsniegt Lielā Tēvijas kara gados visvairāk cietušo gadagājumu vīriešu grupas — apmēram 8 tūkst. cilvēku gadā.

Arī tādu sieviešu skaits, kuras, sākot ar 1961. gadu,

pārsniedza darba spējīgo vecumu, bija lielāks nekā to skaits, kuras pensijas vecumu sasniedza pēc 1970. gada. Tā, piemēram, 1961. gadā desmit gadu grupā vecumā no 45 līdz 54 gadiem bija 157 tūkst. sieviešu, bet par viņām jaunākajā desmit gadu grupā (35—44 g.) bija 144 tūkst. sieviešu.

Pēc 1960. gada darba spējīgā vecuma iedzīvotāji papildinājās ar skaitā nelielu jauniešu grupu, kura šo vecumu sasniedza. Līdz ar to pensijas vecumu sasniedza tā iedzīvotāju paaudze, kura bija bijusi par jaunu, lai tieši ciestu no pirmā pasaules kara, un samērā maz piedalījusies arī otrajā pasaules karā, tāpēc skaitliski lielāka nekā iepriekšējā un turpmākā paaudze.

Tādējādi ir izskaidrojams, ka pēc 1960. gada darba spējīgā vecuma iedzīvotāju kopskaits pieauga gausi.

Otra tendence raksturīga ar to, ka nodarbināto īpatsvars visu iedzīvotāju kopskaitā arvien vairāk palielinājies. 1960. gadā tautas saimniecībā strādāja 51,2% iedzīvotāju, 1965. gadā — 53,2% un 1970. gadā — 53,6% iedzīvotāju. Šo tendenci pavadījušas lielas pārmaiņas nodarbinātībā pa nozarēm. 1960. gadā lauksaimniecībā vēl bija iesaistīts samērā liels nodarbināto skaits. Līdz 1970. gadam tas bija samazinājies par 30%. 1970. gadā rūpniecībā un celtniecībā jau strādāja par 80% cilvēku vairāk nekā lauksaimniecībā.

Darbaspēka resursus veidojošā iedzīvotāju kontingenta loma ir bijusi dažāda. Nav vienāds katras darbaspēka resursu sastāvdaļas un visu šo resursu kopējais pieauguma apmērs. Turklāt darbaspēka resursi kopumā un to atsevišķas sastāvdaļas nepaliek linās tādā pašā tempā kā iedzīvotāju kopskaits.

Darbaspēka resursus, kā jau teikts, lielā mērā nosaka iedzīvotāju skaits. Tāpēc arī pārmaiņas iedzī-

notāju skaitā rada pārmaiņas darba resursos. Taču ne katrreiz noteiktām iedzīvotāju skaita pārmaiņām seko attiecīgas darbaspēka resursu pārmaiņas.

Latvijas PSR vidējais gada iedzīvotāju skaits 1961.—1970. gadā bija palielinājies nedaudz lēnāk nekā visi darbaspēka resursi. Tas izskaidrojams tādejādi, ka darbaspēka resursus veido tikai noteikta vecuma iedzīvotāji. Iedzīvotāju kopumā atspoguļojas iedzīvotāju atražošanās gaita, kāda ir pašreiz, bet darbaspēka resursos — kāda tā bijusi pirms 15 gadiem (attiecībā uz darbaspēka resursu papildinājumu ar jauniešiem) vai būs pēc 6 līdz 20 gadiem (starpība starp vidējo mūža ilgumu un pensijas vecuma sākumu vīriešiem un sievietēm). Tomēr ar šiem laika intervāliem vien vēl nav raksturotas visas iedzīvotāju un darbaspēka resursu veidošanās atšķirības. Mūsu republikas apstākļos tiklab visu iedzīvotāju skaita izmaiņas, kā arī to sastāvdaļas — darbaspēka resursu — izmaiņas ietekmē vēl migrācijas procesi.

Jau redzējām, ka pēdējos gados iedzīvotāju kopskaita pieaugumu mehāniskais pieaugums ietekmējis stiprāk nekā dabiskais pieaugums. Vēl vairāk to var teikt par darbaspēka resursu palielināšanos, jo migrācijas procesos piedalās galvenokārt cilvēki darba spējīgajā vecumā.

Darbaspēka resursi, kā redzējām, veidojas no iedzīvotājiem, kuri ir dažādos mūža posmos, — līdz darba spējīgajam vecumam, darba spējīgajā vecumā un pēc darba spējīgā vecuma. Ne visas darbaspēka resursu daļas vienādā mērā mainījušās.

Vislielākais īpatsvara pieaugums bijis tai darbaspēka resursu daļai, kura ir pensijas vecumā, un nedaudz mazāks jauniešiem līdz darba spējīgajam ve-

cumam. Līdz ar to darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju īpatsvars darbaspēka resursos ir samazinājies.

Tomēr nedrīkst aizmirst, ka darba spējīgajiem iedzīvotājiem darbaspēka resursu veidošanā ir galvenā loma. Visos apskatītajos gados pāri par 90% no darbaspēka resursiem sastādījuši iedzīvotāji darbaspējīgajā vecumā, 7—8% — iedzīvotāji, kas pārsnieguši darba spējīgo vecumu, bet pusaudžu līdz darba spējīgajam vecumam darbaspēka resursos ir bijis maz.

2. Darbaspēka komplektēšanas avoti un to nozīme

Līdz šim aplūkojām darbaspēka resursu problēmu un ar to saistītos jautājumus — darbaspēka resursu lielumu un tā izmaiņas, kā arī sastāvu un tā izmaiņas. Tagad aplūkosim avotus, kas veidojuši darbaspēka resursus līdz šim, un nozīmi, kāda šiem avotiem varētu būt Latvijas PSR darbaspēka resursu papildināšanā turpmāk.

Kad aplūkojām visu republikas iedzīvotāju skaitu, konstatējām, ka tā pieauguma avoti var būt tikai divi — dabiskais un mehāniskais pieaugums. Pie tam šo abu avotu skaitliskās attiecības varam noteikt, izmantojot publikācijas par iedzīvotāju skaitu un dabisko pieaugumu.

Daudz grūtāk ir konstatēt visus tos avotus, kas nodrošina tautas saimniecību ar vajadzīgo darbaspēku, jo tautas saimniecība to gūst ne tikai no iedzīvotāju dabiskā un mehāniskā pieauguma, bet arī no dažādiem papildavotiem.

Tā kā darbaspēku veido ne visi iedzīvotāji, bet tikai to noteikta daļa, — galvenokārt iedzīvotāji

vidējos gados, tad stingri nospraust darbaspēka resursu zemākās un augstākās robežas, kā arī noteikt atsevišķu avotu lielumu nav nemaz tik vienkārši. Vispirms jau tāpēc, ka trūkst datu par to jauniešu skaitu, kas pēc skolas pabeigšanas ik gadu stājas darba ierindā, kā arī par tiem iedzīvotājiem, kuri pārtrauc darba gaitas. Šādus datus aprēķināt arī ir grūti, jo ne visi jaunieši, kuri sasnieguši darba spējīgo vecumu, tūlīt sāk strādāt, tāpat ne visi iedzīvotāji, kuri sasnieguši pensijas vecumu, tūlīt no darba izstājas. Darbaspēka papildavotu apjoms un īpatsvars arī stipri mainās.

Latvijas PSR darbaspēka resursu avotus vēl mēdz iedalīt iekšējos jeb vietējos un ārējos. Ar vietējiem avotiem saprot attiecīgā vecuma darbaspējīgo iedzīvotāju dabisko pieaugumu. Ar ārējiem avotiem saprot mūsu republikas darbaspēka papildinājumu, kas nāk no citām republikām. Tātad ārējie resursi veidojas galvenokārt ar iedzīvotāju mehānisko pieaugumu.

Kā jau teikts, tautas saimniecībā darbaspēks komplektējas arī no iedzīvotājiem pirms un pēc darbaspējīgā vecuma, tāpat no tiem darba spējīgā vecuma iedzīvotājiem, kuri vēl nav iesaistījušies sabiedriskajā ražošanā. Zināmā mērā par darbaspēka papildavotu tautas saimniecībai var uzskatīt arī tā pārdali starp nozarēm.

Ja runājam par ārējo darbaspēka papildināšanas avotu — migrāciju, tad jāatzīmē, ka migrācija var būt saistīta ar dzīves vietas maiņu un var arī būt tā sauktā svārstveida migrācija. Ja ir šī pēdējā, tad attiecīgā darbinieka dzīves vieta nemainās, un viņš no tās ik dienas brauc uz darbu citā teritoriālajā vienībā.

Galvenais avots darbaspēka resursu papildināšanai

ir jaunā paaudze, kas sasniedz darbaspējīgo vecumu. Darbaspēka resursi samazinās ar tiem cilvēkiem, kuri nomirst vai invaliditātes dēļ atstāj darba ierindu darbaspējīgajā vecumā, kā arī ar tiem, kuri pēc pensijas vecuma sasniegšanas tautas saimniecībā vairs nestrādā.

Jo vairāk jauniešu sasniedz darbaspējīgo vecumu, jo mazāk cilvēku pārtrauc darbu šajā vecumā un jo skaitliski mazāka ir paaudze, kas sasniedz pensijas vecumu, — jo arī prāvāku papildinājumu gūst paaudze, kas ir darbaspējīgajā vecumā un jo kuplāka tā kļūst. Jo jaunāks ir iedzīvotāju vecuma sastāvs, jo arī lielāku papildinājumu nākotnē var gūt pašreizējie darbaspēka resursi. Un otrādi — jo jaunā, augošā paaudze iedzīvotāju skaita ziņā ir vājāka (t. i., tās īpatsvars visā iedzīvotāju skaitā mazāks), bet vairāk ir iedzīvotāju vidējos gados, jo mazāku papildinājumu nākotnē gūst darbaspējīgā paaudze, lai arī cik liels īpatsvars tai būtu pašreiz.

Padomju Savienībā kopumā praktiski viss darbaspēka resursu papildinājums nāk no vietējiem avotiem. Darbaspēka resursu galveno pieaugumu dod iedzīvotāju dabiskais pieaugums. Ņemot vērā, ka Padomju valstī samērā liels īpatsvars ir iedzīvotājiem vecumā līdz 16 gadiem, var droši teikt: arī nākotnē nepieciešamo darbaspēka papildinājumu dos jaunā paaudze.

Sakarā ar Latvijas PSR iedzīvotāju īpatnējo vecuma sastāvu mūsu republikā iedzīvotājiem darbaspējīgajā vecumā ir lielāks īpatsvars nekā vidēji visā valstī. Līdz ar to iespējas darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju skaitam papildināties ar dabisko pieaugumu mūsu republikai ir nelielas. Pēdējos desmit gados ik gadus darbaspējīgā vecuma zemāko robežu sasniegušas samērā nelielas jauniešu grupas. Turpretim

pensijas vecumu sasniegusi paaudze, kura dzimusi pirmsrevolūcijas laikā, kad dzimstība bija daudz lielāka nekā tagad, un tāpēc skaita ziņā tā ir samērā prāva. Tāpēc 1960.—1970. gadā darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju skaits ar dabisko pieaugumu varēja papildināties tikai nedaudz.

Tāpat ilgu laiku Latvijā pastāvējušais nelabvēlīgais iedzīvotāju atražošanās režīms ir lielā mērā noteicis arī darbaspējīgo iedzīvotāju, darba resursu atražošanās režīmu. Tāpēc dabiskais pieaugums kā darbaspēka resursu avots mūsu republikā līdz šim ir bijis samērā maznozīmīgs.

Vai ir ekonomiski izdevīgi, ka iedzīvotāju kopskaitā liels ir darbaspējīgo īpatsvars? Lai uz šo jautājumu pareizi atbildētu, jāņem vērā ne tikai šāsdienas, bet arī rītdienas intereses.

Protams, jo vairāk ir darba roku, jo labāk. Tautsaimnieciski tas ir izdevīgi. Lielākai strādātāju daļai tad ir jāuztur mazāks apgādājamo skaits.

Tomēr, ja raugās uz šāsdienas iedzīvotāju sastāvu arī no nākotnes interešu viedokļa, tad jāatzīst, ka ir lietderīgi, lai būtu pietiekami daudz bērnu un jauniešu — turpmākā darbaspēka rezerve. Padomju Latvijā šī nākotnes rezerve ir pārāk maza.

Tautas saimniecību var papildināt ar vietējā darbaspēka resursiem, gan palielinot darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju īpatsvaru (ja šo vecumu sasniedz lielāks iedzīvotāju skaits, nekā to pārsniedz), gan arī iesaistot tautas saimniecībā tos darbaspējīgos iedzīvotājus, kuri līdz šim tajā nav piedalījušies. Praktiski abi šie avoti tautas saimniecību ar darba rokām papildina vienlaikus.

Latvijā pēc kara nevarēja nodrošināt tautas saimniecības vajadzības pēc darbaspēka tikai ar iedzīvo-

tāju skaita dabisko pieaugumu vien. Tāpēc viens no galvenajiem avotiem, kas deva darbaspēka papildinājumu svarīgākajām tautas saimniecības nozarēm, bija jo pilnīga *visu* vietējo darbaspēka rezervju izmantošana.

Pēckara laikposmā pati lielākā darbaspēka rezerve bija mājsaimniecībā un personiskajās lauku palīgsaimniecībās aizņemtie darbaspējīgā vecuma iedzīvotāji. Šī rezerve bija sevišķi nozīmīga mūsu republikā. Vislielākais darba roku skaita papildinājums tautas saimniecībai nāca no mājsaimniecības un lauku palīgsaimniecībām sešdesmito gadu pirmajā pusē.

Šos iedzīvotājus iesaistot tautas saimniecībā, vajadzēja rēķināties ar viņu sastāvu. Pirmkārt, nācās ievērot, ka tie galvenokārt komplektējās no sievietēm. Otrkārt, no visa to kontingenta mājsaimniecībā bija iesaistīti 77% un personiskajās lauku palīgsaimniecībās — 23%. Treškārt, bija jārēķinās arī ar šo cilvēku izvietojumu republikas teritorijā, ar viņu lielo imobilitāti.

Kaut arī šis darbaspēka resursu avots bija tik savdabīgs, tomēr to diezgan sekmīgi varēja izmantot tautas saimniecības visdažādākajās nozarēs.

Lai šos darbaspēka resursus varētu pienācīgi likt lietā, vispirms bija nepieciešams veikt speciālus pētījumus. Tajos tika noskaidrots šo darbaspēka kontingentu raksturs un cēloņi, kāpēc samērā liels skaits iedzīvotāju nepiedalās sabiedriskajā ražošanā.

Konkrētie pasākumi, kas veikti, zinātnisko darbinieku ieteikumus īstenojot, deva iespēju izmantot tautas saimniecībā šo lielo darbaspēka rezervi. Ieguvēji bija pirmām kārtām paši attiecīgie iedzīvotāji, kas masveidīgi iesaistījās visdažādākajās tautas

saimniecības nozarēs, ieguvējas bija arī nozares, kas ieguva papildu darbaspēku.

1959. gada tautas skaitīšana parādīja, ka Latvijā sabiedriskajā ražošanā un mācībās neiesaistīti bija 175 tūkst. darbaspējīgā vecuma cilvēku. No tiem 41 tūkst. bija nodarbināts savā piemājas zemē, starp kuriem 38 tūkst. bija sievietes. Aptuveni 130 tūkst. cilvēku bija nodarbināti māsaimniecībā, arī galvenokārt sievietes. Pārējie 4 tūkst. cilvēku nestrādāja sabiedriskajā ražošanā saīkarā ar darba vietas maiņu, gatavošanos iestāties mācību iestādē u. tml.¹

Sabiedriskajā ražošanā neiesaistīto iedzīvotāju teritoriālais izvietojums 1959. gadā bija šāds: Rīgā dzīvoja 26%, pārējās pilsētās — 33% un laukos — 41%.

Visu šo iedzīvotāju iesaistīšana darbā tautas saimniecībā deva iespēju no 1961. līdz 1965. gadam segt vairāk nekā $\frac{3}{4}$, bet no 1966. līdz 1970. gadam — pāri par 30% no visa papildu pieprasījuma pēc darbaspēka.²

Laikā starp abām tautas skaitīšanām (1959. un 1970. g.) sabiedriskajā ražošanā vēl neiesaistīto darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju skaits tādējādi krietni vien samazinājās.

1968. gadā izdarītā Latvijas PSR Valsts darba resursu komitejas aptauja jau parādīja, ka «Latvijas PSR pilsētās un ciematos ir palicis ļoti maz... iedzīvotāju, kurus būtu iespējams iesaistīt darbā tau-

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Латвийская ССР. М., Госстатиздат, 1962, с. 34—35.

² *Baltiņš G.* Kādas iespējas ir iesaistīt sabiedriskajā ražošanā Latvijas PSR darba spējīgos pilsētu iedzīvotājus, kas nodarbināti māsaimniecībā un personiskajā palīgsaimniecībā. — Rakstu krāj.: Darba resursu veidošanās sociāli ekonomiskās problēmas. R., «Zinātne», 1971, 100. lpp.

tas saimniecībā».¹ To apstiprināja arī 1970. gada tautas skaitīšana. Tās rezultātā tika konstatēts, ka sabiedriskajā ražošanā un mācībās neiesaistīto darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju ir vairs tikai 49,5 tūkstoši. Tas nozīmē, ka 1959.—1969. gadā no mājsaimniecības un personiskajām lauku palīgsaimniecībām tautas saimniecībā bija iestājušies 125 tūkst. cilvēku.

Sabiedriskajā ražošanā līdz tam neiesaistītie darbaspējīgie iedzīvotāji šajos vienpadsmit gados bija papildinājuši dažādās tautas saimniecības nozares vidēji gadā ar gandrīz 12 tūkst. strādnieku un kalpotāju (nelielā skaitā arī kolhoznieku). Šis avots tāpat bija devis vislielāko darba roku papildinājumu gan salīdzinājumā ar citiem vietējiem, gan arī ārpusrepublikas darbaspēka avotiem.

Latvijā 1970. gadā no visiem sabiedriskajā ražošanā un mācībās vēl neiesaistītajiem 23% dzīvoja Rīgā, 29% — pārējās republikāniskās pakļautības pilsētās un 48% — lauku rajonos. Tāpat salīdzinājumā ar 1959. gadu 1970. gadā sabiedriskajā ražošanā nestrādājošo īpatsvars pilsētās bija samazinājies par 7 punktiem un laukos par tikpat punktiem palielinājies.

1959. gadā no visiem darbaspējīgajiem iedzīvotājiem mājsaimniecībā un personiskajās lauku palīgsaimniecībās bija nodarbināti 12% iedzīvotāju. 1970. gadā tādu vairs bija tikai 3%.

Noskaidrojot 1970. gadā to iedzīvotāju skaitu, kuri arī vēlējās iestāties sabiedriskajā ražošanā, izrādījās,

¹ *Baltiņš G.* Kādas iespējas ir iesaistīt sabiedriskajā ražošanā Latvijas PSR darba spējīgos pilsētu iedzīvotājus, kas nodarbināti mājsaimniecībā un personīgajā palīgsaimniecībā. — Rakstu kr.: Darba resursu veidošanās sociāli ekonomiskās problēmas. R., «Zinātne», 1971, 105. lpp.

ka tādu bija 45,4% no visiem atlikušajiem. Pārējie (54,6%) sabiedriskajā ražošanā strādāt nevēlējās.

No visiem tiem mājsaimniecībā un personiskajās lauku palīgsaimniecībās nodarbinātajiem darbaspējīgajiem iedzīvotājiem, kuri vēlējās strādāt sabiedriskajā ražošanā, 14% bija vīrieši un 86% — sievietes. Tomēr tādu, kuri vēlējās stāties sabiedriskajā ražošanā bez jebkādiem noteikumiem, bija kādi 10%. Pārējie to vēlējās tikai ar zināmiem noteikumiem. Galvenais priekšnoteikums, kuru izvirza šie sabiedriskajā ražošanā neiesaistītie iedzīvotāji, ir bērnu iekārtošana attiecīgajās iestādēs vai skolās ar pagarinātu darba dienu. 22% vēlas iekārtoties darbā dzīves vietas tuvumā, 13% grib strādāt iegūtajā specialitātē.

Sievietēm, kuras nestājas darbā galvenokārt tāpēc, ka trūkst vietu bērnu iestādēs, bērnu skaits ģimenēs nav liels — 85% no visām šādām sievietēm ir 1 vai 2 bērni. Četri un vairāk bērni ir tikai 5,6% šādu sieviešu. Tas nozīmē, ka, ievieojot bērnu iestādēs katras šādas mātes 1—2 bērnus, varētu iesaistīt sabiedriskajā ražošanā galveno sieviešu masu, kas tagad vēl spiestas palikt ārpus sabiedriskās ražošanas.

Kā novērtējams prāvais darbaspējīgo iedzīvotāju skaits, kas no mājsaimniecības un personiskajām lauku palīgsaimniecībām 1959.—1969. gadā iesaistījās tautas saimniecībā? Pirmkārt, šie iedzīvotāji bija galvenais avots, no kura visas tautas saimniecības nozares smēla tik ļoti vajadzīgo darbaspēku. Nevienš no pārējiem darba resursu avotiem nevarēja dot tik daudz darba roku. Otrkārt, arī jākonstatē, ka tagad šis avots pēc būtības ir izsīcis. Turpmāk no tā daudz ko gaidīt vairs nevar.

Tā kā potenciāli tautas saimniecībā vēl iesaistāmie iedzīvotāji lielāko tiesu ir otrie vai trešie ģimenes

locekļi, tad skaidrs, ka tos var izmantot galvenokārt tikai dzīves vietas tuvumā.

Cits avots, kas paplašina darbaspēka resursu robežas, ir to iedzīvotāju iesaistišana sabiedriskajā ražošanā, kuri vēl nav sasnieguši 16 gadu vecumu, kā arī to, kuri pārsnieguši darbaspējīgo vecumu. Šo vecuma kategoriju loma darbaspēka resursu veidošanās procesā nav vienāda.

Sabiedriskajā ražošanā piedalās zināma daļa jauniešu vecumā no 14 līdz 16 gadiem. Tādu jauniešu skaits un īpatsvars ir neliels, un tam nākotnē ir tendence vēl samazināties. Tāpēc nozīmīgs darbaspēka papildinājums ar šiem pusaudžiem nav sagaidāms.

Buržuāziskajā Latvijā pusaudži veidoja 1,2% no visiem nodarbinātajiem iedzīvotājiem, turpretim Padomju Latvijā 1970. gadā — vairs tikai 0,5%. Padomju Latvijā nodarbināto pusaudžu līdzdalība ražošanā aprobežojas galvenokārt ar piedalīšanos vieglākajos lauku darbos ražas novākšanas laikā, bet profesionāli tehnisko skolu u. c. mācību iestāžu audzēkņu līdzdalība — ar darbu ražošanas apmācībā rūpniecībā, celtniecībā, tirdzniecībā u. c. nozarēs.

Darbaspējīgā vecuma robežas, arī zemāko robežu, nosaka ne tik daudz bioloģiskie, cik sociālekonomiskie faktori. Lielākajā daļā kapitālistisko valstu zemākā darbaspējīgā vecuma robeža noteikta ar 14 gadiem. Tā tas ir ASV, Anglijas u. c. valstu praksē. Kopš šī vecuma sasniegšanas tad arī visiem pilsoņiem tautas skaitīšanās uzdod jautājumu par nodarbošanos.

Pašlaik mūsu valstī darbaspējīgā vecuma zemākā robeža ir 16 gadi. Tas ir tāpēc, ka obligātās vispārējās astoņgadīgās izglītības dēļ jaunieši lielāko tiesu stājas darbā, kad ir 16 gadu veci. Devītajā piec-

gadē paredzēts pabeigt pāreju uz vispārējo obligāto vidējo izglītību. To realizējot, jaunieši praktiski varēs stāties darbā pēc vidējās izglītības iegūšanas. Jau kopš 1971. gada $\frac{4}{5}$ jauniešu pēc astoņgadīgās skolas pabeigšanas tālāk mācās vidusskolas 9.—11. klasē.¹

So iemeslu dēļ, kā arī tāpēc, ka jauniešiem 16—17 gadu vecumā ir zināmas atlaides (darba diena par stundu īsāka nekā pieaugušo darba diena, atvaļinājums ir mēnesis gadā u. tml.), viņus ražošanā var izmantot tikai ar zināmiem ierobežojumiem. Tāpēc varbūt vajadzētu zemāko darbaspējīgā vecuma robežu statistikas un plānošanas vajadzībām pārskatīt un noteikt nevis no 16, bet no 18 gadiem.

No tā arī izriet, ka, noteicot darbaspējīgā vecuma robežas, jārēķinās vairāk ar sociālekonomiskajiem apstākļiem nekā ar bioloģiski fizioloģiskajiem faktoriem. Sociālekonomiskie apstākļi dažādos vēstures posmos mainās, tāpēc arī darbaspējīgā vecuma zemākā un augstākā robeža nav nemainīga.

Tā kā jauniešu līdzdalība sabiedriskajā ražošanā līdz darbaspējīgajam vecumam arī pašreiz ir neliela un nodarbināto kopskaitā viņu īpatsvaram ir tendence joprojām samazināties, tad turpmāk jauniešus uzskatīt par nozīmīgu papildu darbaspēka rezervi nav ekonomiskas nozīmes. Citādi tas ir ar darbaspējīgo vecumu pārsniegušo iedzīvotāju grupu, proti, ar pensijas vecuma iedzīvotājiem.

Pensijas vecuma iedzīvotāju līdzdalība sabiedriskajā ražošanā mūsu republikā vēl jo nozīmīgāka tāpēc, ka Latvijas iedzīvotāju sastāvs, kā jau redzējām, ir novecojis. Tāpēc šāda vecuma iedzīvotāju līdzdalība tautas saimniecībā mūsu republikā ir

¹ «Cīņa», 1972. gada 26. februārī.

pāri par divām reizēm lielāka nekā visā Padomju Savienībā.

Pensijas vecuma nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars pēdējos gados Latvijā ir nemitīgi audzis. Tā, piemēram, 1960. gadā no visiem nodarbinātajiem tādi, kas bija pensijas vecumā, sastādīja 8%, bet 1970. gadā — 9%. Turklāt tas noticis laikposmā, kad strauji palielinājies visu nodarbināto skaits kopumā. Nodarbināto kopskaitam intensīvi augot, pensijas vecuma iedzīvotāju līdzdalība sabiedriskajā ražošanā palielinājusies vēl straujāk.

Vīrieši, kas vecāki par 59 gadiem, un sievietes, kam pāri par 54 gadiem, tagad un vēl jo vairāk nākotnē uzskatāmi par darbaspēka resursu papildavotu. Vecāko gadagājumu iedzīvotāju līdzdalības palielināšanos ražošanā garantē cilvēku mūža ilguma pagarināšanās. 1935. gadā Latvijā vidējais iedzīvotāju mūža ilgums bija 58 gadi, turpretim 1958.—1959. gadā tas jau bija 69 gadi un 1968.—1969. gadā — 70 gadi, pie tam vīriešiem 65 un sievietēm 74 gadi.

Tātad vīriešiem vidējais mūža ilgums par 6 gadiem pārsniedz pensijas vecumu, bet sievietēm — pat par 20 gadiem. Mūža ilguma pagarināšanās notiek līdz ar iedzīvotāju veselības stāvokļa uzlabošanos. Tas labvēlīgi ietekmē iedzīvotāju līdzdalību ražošanā.

Aprēķini rāda, ka arī turpmākajos gados vecāko iedzīvotāju skaits augs straujāk nekā iedzīvotāju kopskaits, t. i., iedzīvotāju novecošanās turpināsies. Tāpēc mūsu republikā ar gados veco iedzīvotāju vēl aktīvāku līdzdalību ražošanā kā ar ekonomiski nepieciešamu faktoru nākotnē jārēķinās.

Paaugstināt vecāko iedzīvotāju līdzdalību ražošanā var, vai nu grozot atiecīgos likumus par pensijas vecumu, vai arī pamudinot iesaistīties pašreizējā

pensijas vecuma iedzīvotājus ražošanā ar dažādu ekonomisko stimulu palīdzību.

Ja pagarināt darbaspējīgā vecuma robežas nav lietderīgi, tad tas tomēr nenozīmē, ka nav jācenšas sabiedriskajā ražošanā ekonomiski iesaistīt pēc iespējas vairāk cilvēku pensijas vecumā. PSRS Ministru Padome no 1967. līdz 1970. gadam pieņēmusi virkni lēmumu par strādājošo pensionāru materiālās ieinteresētības tālāku palielināšanu. Veiktie pasākumi jau devuši iespēju iesaistīt tautas saimniecībā samērā daudz pensionāru.

Tomēr arī pašreiz vēl ir iespējams tautas saimniecībā iesaistīt pensijas vecuma iedzīvotājus ar materiālās ieinteresētības palīdzību. Šajā sakarā G. Baltiņš raksta: «Dažreiz tiek izteiktas domas, ka visi pensionāri, kas var un vēlas, jau strādā un tāpēc pilnu pensiju izmaksā strādājošiem pensionāriem nenodrošinās papildu darba resursu iesaistīšanu tautas saimniecībā. Pēc mūsu domām, šāds uzskats nav pareizs.»¹

Aprēķini rāda, ka nestrādājošo pensionāru nav maz arī tagad. Viņus var izmantot dažādās nozarēs, sevišķi pašreiz, kad pakalpojumu sfēra attīstās straujāk nekā materiālās ražošanas nozares. Tieši pakalpojumu sfērā taču ir iespējams iesaistīt gados vecākos cilvēkus. Viņiem tur darbs ir vairāk piemērots nekā materiālās ražošanas nozarēs. Jau tas vien ir svarīgi, ka pakalpojumu sfēras nozarēs iespējams daudz plašāk nekā ražošanas nozarēs nodarbināt cilvēkus nepilnu darba dienu vai nedēļu. Šādā darba režīmā vieglāk strādāt tieši tādiem cilvēkiem, kuri

¹ Baltiņš G. Par iespējām iesaistīt sabiedriskajā ražošanā pilsoņus, kas saņem vecuma pensijas. — Rakstu kr.: Darba resursu veidošanās sociāli ekonomiskās problēmas. Izd. «Zinātne». R., 1971, 112. lpp.

nevar izturēt pilnu darba slodzi. Šādā veidā pilnīgi iespējams papildināt darbaspēka resursus sabiedriskajā ražošanā. Mūsu republikā šis darbaspēka resursu palielināšanās avots var būt samērā prāvs.

Bez šiem vietējiem darbaspēka resursu avotiem zināma nozīme Latvijas PSR tautas saimniecības apgādē ar darbaspēku ir jau bijusi un joprojām ir arī iedzīvotāju mehāniskajam pieaugumam, t. i., migrācijai no citām republikām.

Kā rāda jau minētās 1967./1968. gadā izdarītās Rīgas iedzīvotāju izlases aptaujas materiāli, tad apmēram puse Rīgas iedzīvotāju bija izveidojusies no migrantiem — gan no Latvijas PSR pārējo pilsētu un lauku, gan arī citu republiku bijušajiem iedzīvotājiem.

Mehāniskā kustība un tās pieaugums ir devis nozīmīgu papildinājumu Rīgas un līdz ar to visas republikas darbaspēka resursiem un tādējādi nodrošinājis daudzas svarīgas ekonomikas nozares ar nepieciešamo darbaspēku. Rīga ar savu augsto ekonomikas, kultūras un zinātnes līmeni pievilkuši daudzus kvalificētus speciālistus no dažādiem mūsu republikas novadiem un citām padomju republikām.

Tā kā uz Rīgu atbrauc cilvēki lielāko tiesu strādāt vai mācīties augstākajās un vidējās speciālajās mācību iestādēs, tad savdabīgs ir izveidojies Rīgas iedzīvotāju sastāvs galvenajās vecuma grupās (90. tabula).

Jāņem vērā, ka tabulā uzrādīti visi Rīgā atbraukušie iedzīvotāji, vienalga, vai viņi ir no mūsu republikas vai citām republikām, atbraukuši pirms kara vai pēdējos gados. Tā kā lielais vairums (58%) Rīgā ir atbraukuši jau pirms 10 līdz 23 gadiem, tad starp atbraucējiem tādiem cilvēkiem, kas ir pensijas ve-

Rīdzinieku sastāvs galvenajās vecuma grupās 1967./1968. gadā
(procentos no kopsummas)

	Visi Rīgas iedzīvotāji	No tiem	
		Rīgā dzimušie	atbraukušie
Visi iedzīvotāji	100	51	49
Bērni vecumā līdz 16 gadiem	100	92	8
Darba spējīgā vecuma iedzīvotāji			
vīrieši	100	40	60
sievietes	100	39	61
Pensijas vecuma iedzīvotāji			
vīrieši	100	47	53
sievietes	100	44	56

cumā, 1967./1968. gadā bija lielāks īpatsvars nekā starp Rīgā dzimušajiem.

Starp Rīgā atbraukušajiem maz ir bērnu un pusaudžu līdz 16 gadiem. Tas nozīmē, ka Rīgā galvenokārt atbrauc iedzīvotāji darbaspējīgajā vecumā un lielāko tiesu bez bērniem. Tāpēc arī no visiem Rīgas darbaspējīgā vecuma iedzīvotājiem 60% ir atbraucēji, bet starp visiem Rīgas iedzīvotājiem atbraucēji sastāda apmēram pusi.

Tātad Rīga un līdz ar to visa republika ar atbraucējiem uz pastāvīgu dzīvi ir guvusi svarīgu ražošanas spēku papildinājumu darbaspēka resursu veidā.

Ne mazāk svarīga nozīme ir darbaspēka resursu kvalifikācijai. Rīgā nodarbināto iedzīvotāju sastāvs pēc kvalifikācijas ir redzams 91. tabulā.

Starp visiem Rīgas iedzīvotājiem 51% ir te dzimušo, bet starp nodarbinātajiem iedzīvotājiem Rīgā dzimušo ir mazāk — 39%. No visiem Rīgas iedzīvo-

Nodarbināto Rīgas iedzīvotāju raksturojums 1967./1968. gadā
(procentos no kopsummas)

	Rīgā dzīvojošie	To skaitā					
		Rīgā dzīvojošie	Rīgā atbraukušie				
			līdz 1945. g.	pēc 1945. g.	no tiem no		
					Latvijas PSR	KPFSSR	citām vietām
Visi nodarbinātie to skaitā:	100	39	8	53	21	22	10
Uzņēmumu, organizāciju, nodaļu un cehu vadītāji	100	27	7	66	18	34	14
Augstākās kvalifikācijas speciālisti	100	38	7	55	17	25	13
Vidējās kvalifikācijas speciālisti	100	40	6	54	21	23	10
Pārējie kalpotāji	100	40	7	53	19	24	10
Kvalificētie strādnieki	100	38	7	55	23	21	11
Mazkvalificētie strādnieki	100	40	9	51	22	20	9
Jaunākais apkalpošais personāls	100	46	15	39	21	13	5
Pārējie nodarbinātie	100	64	16	20	11	7	2

tājiem 25% atbraukuši šeit uz dzīvi no citām republikām, turpretim starp nodarbinātajiem tādu ir 32%. Tātad no citām republikām atbraukušo nodarbināto īpatsvars ir augstāks nekā atbraukušo īpatsvars visu iedzīvotāju skaitā. Savukārt no citām republikām atbraukušo kvalifikācija arī ir augstāka nekā visu nodarbināto īpatsvars. Tā, piemēram, starp vadošajiem darbiniekiem pēckara laikposmā atbraukušie sastāda 48%, starp augstākās kvalifikācijas speciālis-

tiem — 38%, vidējās kvalifikācijas speciālistiem un kalpotājiem — 33%.

Tātad Rīga un visa mūsu republika saņēmusi no citām PSRS republikām Latvijas ekonomikas, kultūras un zinātnes attīstībai nepieciešamos kvalificētos speciālistus.

Tādējādi vienu no lielākajiem darbaspēka resursu papildinājumiem Latvijai devusi iedzīvotāju migrācija. Tās plūsma galvenokārt virzījies uz tām vietām, kur tautas saimniecība prasījusi daudz papildu darba resursu.

Apstākļos, kad mūsu republikas vietējie darbaspējīgā vecuma cilvēku resursi palielinās ļoti gausi, bet tautas saimniecība, lai tālāk attīstītos vairākas svarīgas ražošanas un pakalpojumu sfēras nozares, joprojām prasa arvien jaunas darba rokas, darbaspēka vajadzību zināmā mērā varēs apmierināt, ja būs pietiekami liels iedzīvotāju mehāniskais pieaugums.

Mehāniskajam pieaugumam tātad arī turpmāk būs zināma nozīme darbaspēka resursu papildināšanā. Aprēķini rāda, ka bez šī pieauguma Latvijas republikā (ņemot vērā pašreiz sasniegto un tuvākajos gados gaidāmo darba ražīguma līmeni un tālāku tā celšanos) rūpniecības attīstība palēninātos vēl vairāk, nekā tas paredzēts apstiprinātajā tautas saimniecības attīstības piecgadu plānā 1971.—1975. gadam. Līdz ar to palēninātos celtniecības un citu materiālās ražošanas nozaru (izņemot lauksaimniecību) pieaugums, ļoti gausi attīstītos pakalpojumu sfēras nozares.

Tālākajā nākotnē Latvijas PSR materiālās ražošanas nozares attīstīsies intensīvi, t. i., galvenokārt paaugstināsies darba ražīgums un nebūs vajadzīgi lieli papildu darbaspēka kontingenti. Turpretim

pakalpojumu sfēras attīstība arī turpmāk prasīs samērā daudz papildu darba roku. Tātad galvenos papildu darbaspēka resursus vajadzēs virzīt uz pakalpojumu sfēru.

Sagaidāma ir darbaspēka resursu tālāka pārdalīšana starp dažādām tautas saimniecības nozarēm. Tāpēc arī ir lietderīgi, ja daļa, pat varbūt lielākā daļa no citām republikām atbraukušo cilvēku tiktu izmantota rūpniecības, celtniecības un lauksaimniecības darbaspēka resursu papildināšanai vai atjaunošanai (galvenokārt lauksaimniecībā), kamēr no šīm nozarēm atbrīvotie un daļēji vietējā jaunatne papildinātu pakalpojumu sfēras darbinieku skaitu. Tas dotu iespēju jo racionālāk izmantot vietējos un no citām republikām ieplūdušos darbaspēka resursus.

* * *

Sociālistiskajā sabiedrībā ir pilnīga iedzīvotāju nodarbinātība. Tas nozīmē, ka nodarbinātības problēma tādā veidā, kādā tā ir kapitālismā, — ar bezdarbu un tā sekām — sociālismā nepastāv. Nav arī privātuzņēmumu īpašnieku, nav darbaspēka ekspluatācijas utt.

Sociālisma apstākļos sabiedriskajā ražošanā ir nodrošināts augsts nodarbinātības līmenis. Nodarbinātību veicina straujā un stabilā ekonomikas attīstība. Tā kā tautas saimniecības pieprasījums pēc darbaspēka ir lielāks nekā darbaspējīgo iedzīvotāju skaita augšanas temps, tad viegli nodrošināt ar darbu tautas saimniecībā visus darbaspējīgos iedzīvotājus, kuri vēlas strādāt.

Nodarbinātības līmenis Padomju Latvijā un avoti, no kuriem tautas saimniecība smel savus darbaspēka

kontingentus, liecina, ka praktiski tautas saimniecībā iesaistīti gandrīz visi nodarbinātie.

Augstais nodarbinātības līmenis mūsu republikā radījis vairākas līdz šim vēl neatrisinātas problēmas.

Kā izriet no iedzīvotāju atražošanās problēmu analīzes (un to apstiprina arī nodarbinātības jautājumu iztirzājums), tad sieviešu plašā iesaistišana ražošanā vispār un sešdesmito gadu pirmajā pusē jo sevišķi ir veicinājusi jau tā zemā dzimstības līmeņa vēl tālāku pazemināšanos. Pie tam augstais nodarbinātības līmenis ir panākts apstākļos, kad pakalpojumu sfēra vēl nevar nodrošināt visu sabiedrības locekļu attiecīgo vajadzību apmierināšanu.

Tas, ka dzimstības līmenis ir zems jau vairākus gadus desmitus, savukārt ir radījis tādu parādību, ka vajadzīgais darbaspēks no vietējiem avotiem papildinājies tikai nelielos apmēros un sešdesmitajos gados tā pieauguma praktiski nav bijis.

Pašreiz republikas tautas saimniecībā ir nobrieduši apstākļi, kas dod iespēju materiālās ražošanas nozaru tālāku attīstību gandrīz pilnīgi nodrošināt ar darba ražīguma paaugstināšanos, bez papildu darbaspēka iesaistišanas prāvos apmēros.

Aktuāls ir kļuvis uzdevums — būtiski uzlabot pakalpojumu sfēras darbību. Šās sfēras tālāka attīstība ir priekšnoteikums darbaļaužu dzīves līmeņa paaugstināšanai, nodarbināto iedzīvotāju kvalifikācijas celšanai un iedzīvotāju atražošanās procesa uzlabošanai.

Likumsakarība, kas vērojama gandrīz visās zemēs, ir tāda, ka pakalpojumu nozarēs nodarbināto īpatsvaram ir tendence nemitīgi pieaugt, turklāt pat tur, kur tas jau arī tagad ir ļoti augsts. Tāpēc grūti ir paredzēt robežlīniju, līdz kurai pakalpojumu sfēra attīstīsies, nodarbinātības ziņā sasniegdama pilnīgu

piesātinātību. Pakalpojumu sfēras sekmīgas attīstības galvenie priekšnoteikumi ir straujš darba ražīguma kāpinājums un specializācija visdažādākajās nozarēs.

Tā kā vietējās darbaspēka rezerves mūsu republikā ir nelielas, bet vajadzība pēc papildu darbaspēka būs joprojām, tad, cik vien iespējams, operatīvi ir jāizmanto republikā esošais darbaspēks, ja vajadzīgs, pārdalot to starp dažādām tautas saimniecības nozarēm un teritorijām, kā arī aizvien racionālāk izmantojot.

Novērtējot procesus, kas Latvijā norisinājušies iedzīvotāju nodarbinātības ziņā un viņu sadalījumā pa tautas saimniecības nozarēm, jāatzīst, ka šie procesi visumā bijuši progresīvi. Tie atbilst tautas saimniecības attīstības prasībām un tendencēm, kas vērojamas Padomju valstī kopumā un arī citās ekonomiski attīstītajās zemēs.

SATURS

Priekšvārds	3
Pirmā nodaļa. Iedzīvotāju un ekonomikas savstarpējais sakars Latvijā pirmspadomju laikā	7
I. Iedzīvotāju loma tautas saimniecības veidošanā Latvijas teritorijā Krievijas impērijas laikā	12
1. Issociālekonomisko apstākļu raksturojums	12
2. Iedzīvotāju skaits un kustība Latvijas teritorijā	21
II. Ekonomikas radītās iedzīvotāju problēmas buržuāziskajā Latvijā	38
1. Saimnieciskās nestabilitātes ietekme uz iedzīvotāju nodarbinātību	38
2. Iedzīvotāju skaita, sastāva un kustības problēmas	49
Otrā nodaļa. Padomju Latvijas iedzīvotāju skaits un sastāvs. Tos veidojošie faktori	73
I. Pārmaiņas iedzīvotāju skaitā ar dabisko un mehānisko kustību	76
1. Iedzīvotāju skaita vispārīgās pārmaiņas mūsu republikā	77
2. Iedzīvotāju skaita teritoriālās pārmaiņas mūsu republikā	88
II. Svarīgākās pārmaiņas Latvijas iedzīvotāju sastāvā	108
1. Dzimumu sastāva pārmaiņas	110
2. Iedzīvotāju sastāva novecošanās	124
3. Pārmaiņas nacionālajā sastāvā	149
Trešā nodaļa. Latvijas PSR iedzīvotāju atražošanās	160
I. Pārmaiņas noslēgto laulību skaitā	166

II. Dzimstības problēma	180
1. Pārmaiņas dzimstības līmenī	182
2. Pārmaiņas sociālekonomiskajos apstākļos	199
a) Sieviešu iekļaušanās tautas saimniecības darbā	200
b) Materiālās labklājības palielināšanās	205
c) Kultūras līmeņa celšanās	211
d) Dzīvokļu apstākļi	215
e) Pārējie sociālekonomiskie un tiem līdzīgie apstākļi un faktori	220
3. Svarīgākie pasākumi, lai dzimstības līmenis paaugstinātos	223
III. Šķirušos skaits un šķiršanās gadījumu raksturojums	238
IV. Pārmaiņas mirstības līmenī un iedzīvotāju atražošanās kopējos rādītājos	254

Ceturrtā nodaļa. Padomju Latvijas iedzīvotāju nodarbinātība 279

I. Nodarbinātības līmenis visā tautas saimniecībā un tās galvenajās nozarēs 282

 1. Ražošanas intensifikācija — materiālās ražošanas nozaru attīstības galvenais virziens 306

 2. Pakalpojumu sfēras tālāka attīstība 317

II. Darbaspēka resursi un to papildināšanas avoti 339

 1. Darbaspēka resursu daudzums, sastāvs un pārmaiņas tajā 339

 2. Darbaspēka komplektēšanas avoti un to nozīme 351

*Бруно Янович Межгайлс,
Петер Павлович Звидринь*

НАСЕЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ЛАТВИИ

Издательство «Лиезма»

Рига 1973

На латышском языке

*Bruno Jāņa d. Mežgailis,
Pēteris Pāvela d. Zvidriņš*

PADOMJU LATVIJAS IEDZIVOTAJI

Mākslinieka *V. Kovaļeva* noformējums

Redaktors E. Vaivars. Māksl. redaktors

A. Lipins. Tehn. redaktore D. Pastare.

Korektore A. Ābele.

Nodota salikšanai 1972. g. 3. oktobrī. Pa-
rakstīta iespiešanai 1973. g. 23. aprīlī.

Tipogrāfijas papīrs Nr. 2, formāts 70×100^{1/32}.

11,63 fiz. iespiedl.; 16,28 uzsk. iespiedl.;

16,60 izdevn. l. Metiens 5000 eks. JT 07399

Maksā 68 kap. Izdevniecība «Liesma» Rīgā,

Padomju bulv. 24. Izdevn. Nr. 25568-SZ1249.

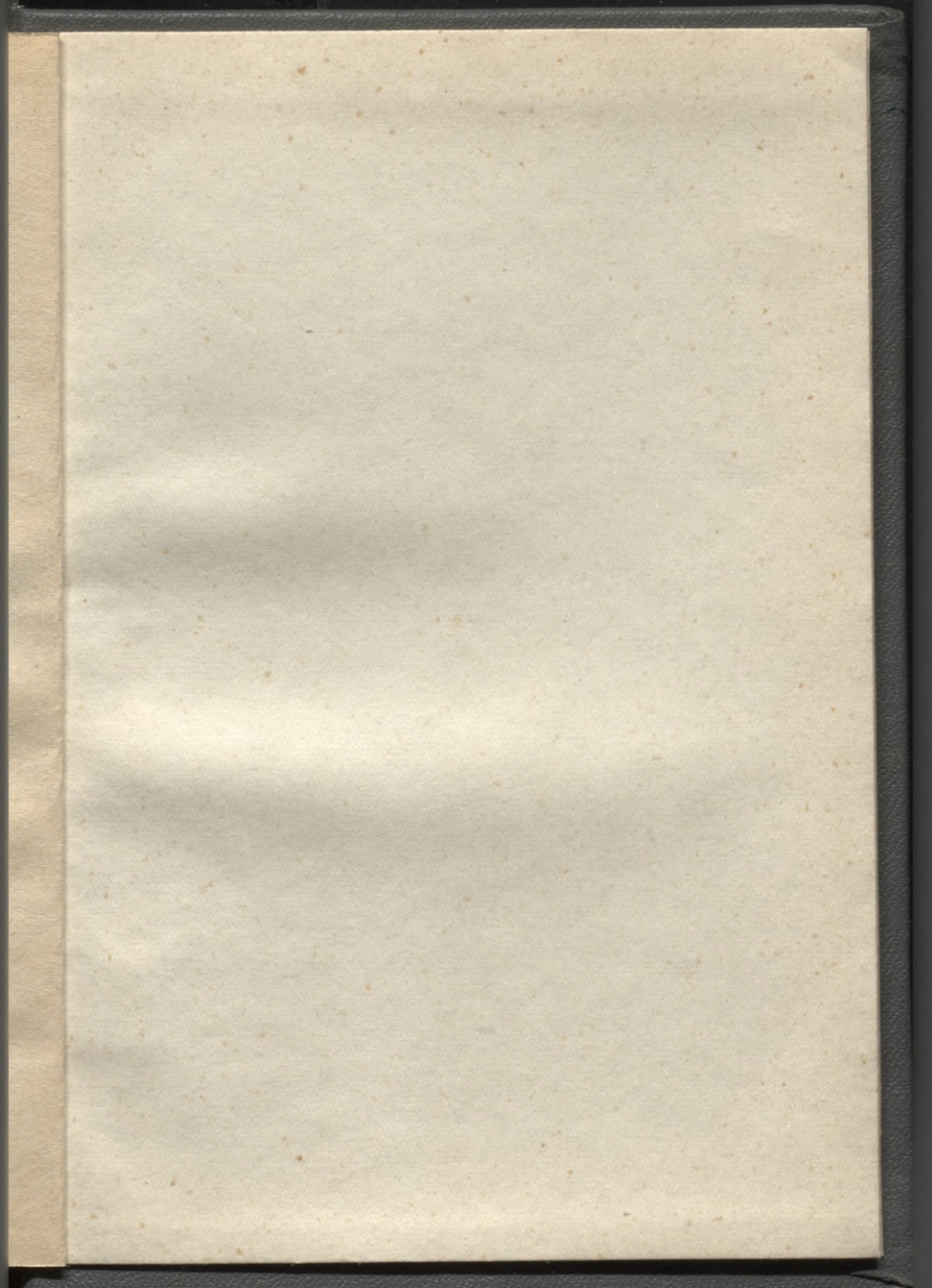
Iespiesta Latvijas PSR Ministru Padomes

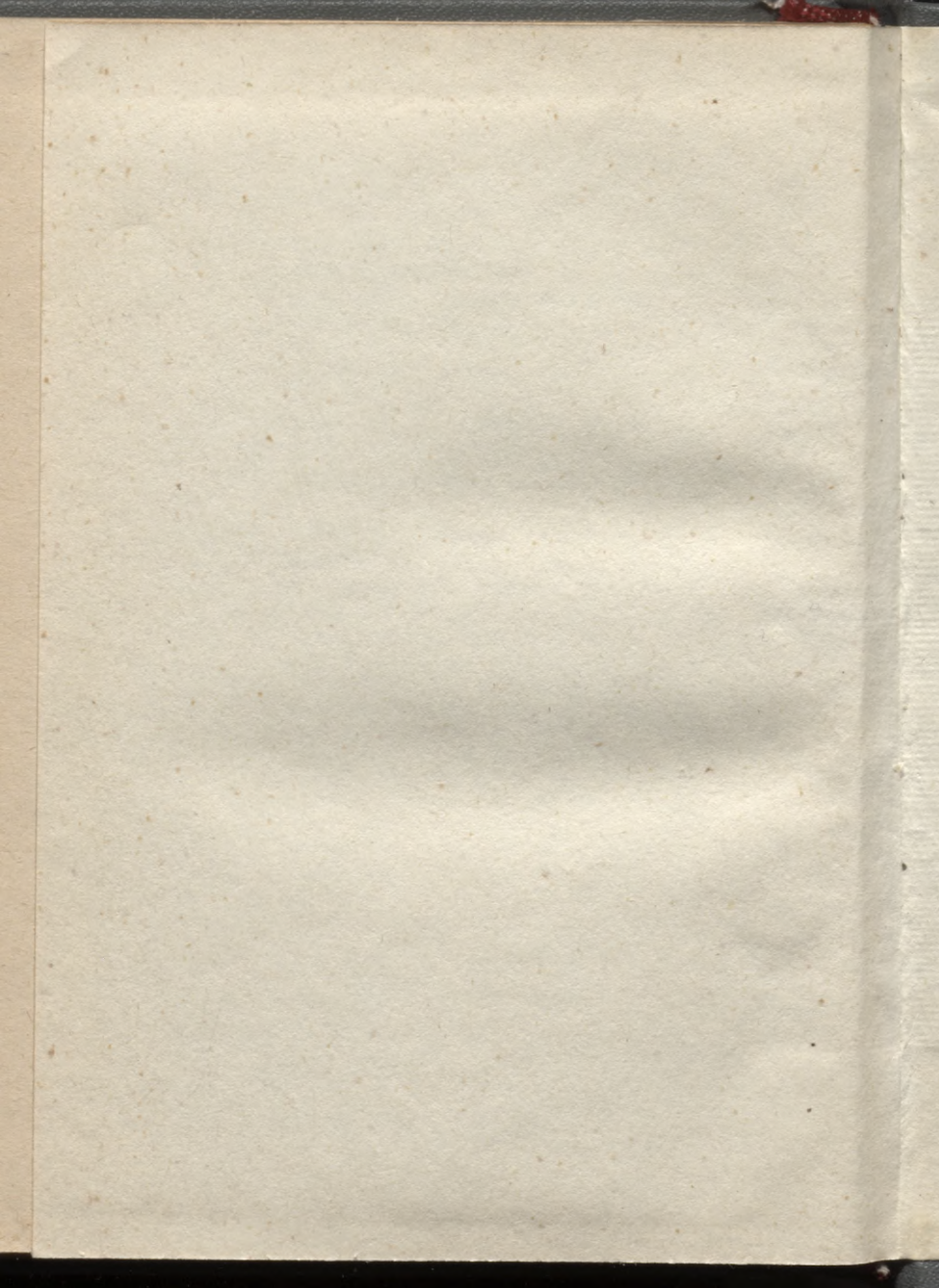
Valsts izdevniecību, poligrāfijas un grāmatu

tirdzniecības lietu komitejas tipogrāfijā

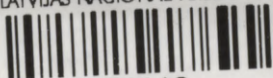
«Cīņa» Rīgā, Blaumaņa ielā 38/40. Pasūt.

Nr. 2109.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0305065410

266